

20 к.

№39 39 2

«ЗБЕКАРСКО»

Шульман (Великий)

В.И.ЛЕНИН

**ДАВЛАТ
ВА
РЕВОЛЮЦИЯ**

Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!

ЎЗБЕКИСТОН КИ МК ҲУЗУРИДАГИ ПАРТИЯ ТАРИХИ
ИНСТИТУТИ — КПСС МК ҲУЗУРИДАГИ МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТИНИНГ ФИЛИАЛИ

ВЛ 4-17
14-5

В.И.ЛЕНИН

ДАВЛАТ
ВА
РЕВОЛЮЦИЯ

МАРКСИЗМНИНГ ДАВЛАТ ТУҒРИСИДАГИ
ТАЪЛИМОТИ ВА ПРОЛЕТАРИАТНИНГ
РЕВОЛЮЦИЯДАГИ ВАЗИФАЛАРИ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1984

мл-1
0091

Ц 0101020000—98 4—84
М 351 (04) 84

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1984 й.

БИРИНЧИ НАШРИГА СЎЗ БОШИ

Давлат масаласи ҳозирги вақтда назарий жиҳатдан ҳам, амалий-сиёсий жиҳатдан ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Империалистик уруш монополистик капитализмнинг давлат-монополистик капитализмга айланиш процессини ғоят тезлаштириб ва кескинлаштириб юборди. Капиталистларнинг жуда кучли иттифоқлари билан тобора маҳкамроқ бирлашиб кетаётган давлатнинг меҳнаткашлар оммасини ҳаддан ташқари эзиши тобора даҳшатли тус олмоқда. Илгор мамлакатлар ишчилар учун ҳарбий-каторга турмаларига айланмоқда — биз бу мамлакатларнинг «ич-кариси» ҳақида гапираётирмиз.

Чўзилаётган урушнинг мислсиз даҳшат ва кулфатлари омманинг аҳволини чидаб бўлмайдиган даражада оғирлаштириб, унинг қаҳр-ғазабини оширмоқда. Халқаро пролетар революцияси очиқдан-очиқ кучайиб бормоқда. Бу революциянинг давлатга муносабати тўғрисидаги масала амалий аҳамият касб этмоқда.

Бирмунча тинч тараққиёт давридаги ўнларча йиллар мобайнида тўпланиб келган оппортунизм элементлари бутун дунёдаги расмий социалистик партияларда ҳукм сураётган социал-шовинизм оқимини вужудга келтирди. Оғизда социализм тарафдори бўлиб, амалда шовинизм заминиде турган бу оқимнинг (Россияда — Плеханов, Потресов, Брешковская, Рубанович, сўнгра сал-пал ниқобланган формада жаноб Церетели, жаноб Чернов ва шериклари; Германияда — Шейдеман, Легин, Давид ва бошқалар; Франция ва Бельгияда — Ренодель, Гед, Вандервельд; Англияда — Гайндман ва фабийчилар² ҳоказо ва ҳоказолар) хусусияти шуки, «социализм йўлбошчилари» фақат «ўз» миллий буржуазиясининг манфаатларигагина эмас, балки худди «ўз» давлатининг манфаатларига разилон малайлик билан мослашдилар, чунки буюк давлатлар деб аталган давлатларнинг кўпчилиги бир талай майда ва кучсиз халқларни кўпдан бери эксплуатация қилиб ва

қулликка солиб келмоқда. Импералистик уруш эса — ана шу хил ўлжани тақсим қилиб олиш ва қайтадан тақсим қилиб олиш учун олиб борилаётган урушнинг худди ўзгинасидир. «Давлат» тўғрисидаги оппортунистик хурофотларга қарши курашмасдан туриб, меҳнаткашлар оммасини умуман буржуазия таъсиридан, хусусан импералистик буржуазия таъсиридан қутқариш учун курашиб бўлмайди.

Биз даставвал Маркс билан Энгельснинг давлат тўғрисидаги таълимотини кўздан кечириб, бу таълимотнинг унутилган ёки оппортунистлар томонидан бузилган томонларига айниқса муфассал тўхталиб ўтамиз. Сўнгра, биз бундай бузувчиларнинг асосий намояндаси бўлган ва ҳозирги уруш вақтида жуда ҳам шармандаси чиқмиш иккинчи Интернационалнинг (1889—1914 йиллар) энг машҳур йўлбошчиси бўлган Карл Каутскийни алоҳида текширамиз. Ниҳоят, биз 1905 йилдаги ва айниқса 1917 йилдаги рус революцияларининг тажрибасига асосий яқунлар ясаймиз. Ҳозирги вақтда (1917 йил августининг бошида) 1917 йил революцияси тараққиётининг биринчи даври, афтидан, тамомланаётган бўлса керак, лекин бу революцияни бошдан-охир олганимизда, уни умуман импералистик уруш натижасида бўлаётган бир қанча социалистик пролетар революцияларининг биригина деб англамоқ мумкин. Шундай қилиб, пролетариат социалистик революциясининг давлатга қандай муносабатда бўлиши тўғрисидаги масала фақат амалий-сиёсий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмай, балки оммага капитал зулмидан қутулиш учун унинг энг яқин келажакда нима қилиши кераклигини тушунтириш масаласи сифатида ҳам энг муҳим аҳамиятга эгадир.

1917 йил август.

Автор

ИККИНЧИ НАШРИГА СЎЗ БОШИ

Китобнинг бу, иккинчи, наشري деярли ўзгартирилмасдан босилмоқда. Унинг II бобига 3-параграф қўшилди, холос.

Москва.

1918 йил 17 декабрь.

Автор

I Б О Б СИНФИЙ ЖАМИЯТ ВА ДАВЛАТ

1. ДАВЛАТ — СИНФИЙ ЗИДДИЯТЛАР МУҲОСАБИЗЛИГИНИНГ МАҲСУЛИДИР

Революцион мутафаккирларнинг ва эзилган синфлар томонидан озодлик учун олиб борилган курашда бу синфларга йўлбошчи бўлганларнинг таълимотлари тарихда кўп марта кечирган ҳолларни ҳозир Маркс таълимоти ҳам кечираётир. Эзувчи синфлар буюк революционерларни тирик чоқларида доимо таъқиб қилиб келдилар, уларнинг таълимотларини энг ваҳшиёна газаб билан, энг ашаддий душманлик билан, энг ўтакетган ёлғонлар ва тухматлар билан қарши олдилар. Бу революционерлар вафот этгандан кейин, эзилган синфларни «юпатиш» учун ва уларни лақиллатиш учун, революцион таълимотнинг мазмунини бузиб, унинг революцион тифини ўтмаслаштириб, революцион таълимотни суюқлаштириб бу революционерларни зарарсиз бутга айлантириш, уларни, айтайлик, муқаддаслаштириш, уларнинг номларини маълум даражада машҳур қилишга уринадилар. Ҳозир ишчилар ҳаракати ичидаги оппортунистлар билан буржуазия марксизмни ана шундай «силлиқлаш»га ҳаракат қилмоқдалар. Таълимотнинг революцион томонини, революцион мазмунини унутмоқда, ситиб чиқармоқда ва бузмоқдалар. Буржуазия учун мақбул бўлган ёки мақбул бўлиб кўринган нарсани биринчи ўринга қўймоқдалар, мақтамоқдалар. Ҳазиллашманг, ҳозир социал-шовинистларнинг ҳаммаси «марксист» бўлиб олди! Кечагина марксизмни йўқ қилиш мутахассислари бўлиб юрган немис буржуа олимлари «немис миллатининг» Маркси ҳақида борган сари кўпроқ гапирадиган бўлиб қолдилар, гўёки талончилик урушини олиб бормоқ учун Маркс ишчиларнинг жуда яхши уюшган союзларини вужудга келтирган эмиш!

Аҳвол шундай экан, марксизмни бузиш мислсиз одат тусига кириб қолган экан, бизнинг вазифамиз, даставвал, Маркснинг давлат тўғрисидаги асл таълимотини тиклашдан иборат. Бунинг учун Маркс ва Энгельснинг ўз асарларидан бир қанча узун-узун цитаталар келтирмоқ зарур.

Албатта, узун-узун цитаталарнинг келтирилиши асарни оғирлаштиради ва унинг равои бўлишига ҳеч бир ёрдам бермайди. Лекин уларни келтирмасдан илож йўқ. Илмий социализм асосчиларининг ҳамма қарашлари тўғрисида ва бу қарашларнинг қандай тараққий қилганлиги тўғрисида китобхоннинг мустақил равишда тасаввур ҳосил қила олиши учун, шунингдек, ҳозирда кенг тарқалган «каутскийчилик» томонидан бу қарашларнинг қандай бузилганлигини ҳужжатлар билан исбот қилмоқ ва яққол кўрсатиб бермоқ учун, Маркс ва Энгельс асарларидан давлат тўғрисидаги масалага онд ҳамма жойларни, ёки ҳеч бўлмаганда ҳамма муҳим жойларни, мумкин қадар тўла равишда албатта келтирмоқ лозим.

Фр. Энгельснинг энг кўп тарқалган «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» деган асаридан бошлаймиз. 1894 йилда Штутгартда бу асарнинг 6-нашри бо-силиб чиқди³. Бизга цитаталарни асарнинг немисча асл нусхасидан олиб таржима қилишга тўғри келади, чунки уларнинг русча таржималари жуда кўп бўлишига қарамай, улар ё кўпинча тўлиқ эмас, ёки жуда ҳам қониқарсиз таржима қилинган.

Энгельс ўзининг тарихий анализини яқунлаб, мана бундай дейди:

«Давлат асло жамиятга ташқаридан зўрлаб киритилган куч эмас. Шунингдек давлат, Гегель айтгандек, «маънавий гоининг ҳақиқатга айланиши», «ақлнинг образи ва ҳақиқатга айланиши» ҳам эмас⁴. Давлат — тараққиётнинг маълум босқичига чиққан жамиятнинг маҳсулидир, давлат бу жамиятнинг бар-тараф қилиб бўлмайдиган даражада ўзига ўзи зид келиб қолганлигини, муросасиз қарама-қарши томонларга бўлинганлигини, бу қарама-қаршиликлардан қутулишга қодир эмаслигини эътироф қилишдир. Аммо бу қарама-қаршиликларнинг, яъни бирининг иқтисодий манфаатлари иккинчисининг иқтисодий манфаатларига зид бўлган синфларнинг самарасиз курашда бирини бири ва жамиятни еб қўймаслиги учун, афтидан, жамият тепасида турадиган, тўқинишни чеклаб турадиган, уни «тартиб» доирасидан чиқармайдиган куч зарур бўлиб қолган. Жамиятдан келиб чиққан, лекин ўзини жамиятдан юқори қўядиган, борган сари жамиятдан четлашиб борадиган бу куч — давлатдир» (немисча олтинчи нашрининг 177—178-бетлари)⁵.

Бунда давлатнинг тарихий роли ва аҳамияти тўғрисидаги масала юзасидан марксизмнинг асосий гоиси батамом очиқ ифода қилиб берилган. Давлат — синфий зиддиятлар муросасизлигининг маҳсули ва кўринишидир. Давлат синфий зиддиятларни объектив суратда муросага келтириш мумкин бўлмаган жойда, мумкин бўлмаган чоқда ва мумкин бўлмагани туфайли пайдо бўлади. Ва аксинча: давлатнинг мавжудлиги синфий зиддиятларнинг муросасиз эканлигини исбот қилади.

Худди ана шу энг муҳим ва асосий нуқтада марксизмни буза бошладилар, бу бузишнинг асосий йўли иккита.

Бир томондан, буржуа ва айниқса майда буржуа идеологлари, — шубҳасиз тарихий фактларнинг тазйиқи билан, синфий зиддиятлар ва синфий кураш бўлган жойдагина давлат бор, деб эътироф қилишга мажбур бўлиб, — Маркс таълимотини, давлат синфларни муросага келтириш органидир, деган маънода «тузатадилар». Маркснинг фикрига кўра, синфларни муросага келтириш мумкин бўлганда эди, давлат пайдо ҳам бўла олмас, сақланиб ҳам тура олмас эди. Мешчан ҳамда филистёр профессорлар ва публицистлар, — кўпинча хайрихоҳлик билан Маркс фикрини далил келтирганлари ҳолда! — давлат синфларни нақ муросага келтиради, дейдилар. Маркснинг фикрига кўра, давлат синфий ҳукмронлик органи, бир синфнинг иккинчи синфни эзиш органидир, бу эзини қонулаштирадиган ва мустаҳкамлайдиган, синфларнинг тўқинишни чеклаб турадиган «тартиб» вужудга келтиришдир. Майда буржуа сиёсатчиларининг фикрича, тартиб бир синфнинг иккинчи синфни эзиши эмас, балки синфларни айни муросага келтиришдир; тўқинишни чеклаб туриш — эзувчиларни ағдариб ташлаш учун курашнинг муайян воситалари ва усулларини эзилгай синфлардан тартиб олиш эмас, балки муросага келтиришдир.

Масалан, 1917 йил революциясида, яъни давлатнинг роли ва аҳамияти тўғрисидаги масала бор бўйича кўндаланг бўлиб турган, дарҳол ҳаракат қилиш ва, шу билан бирга, оммавий суратда ҳаракат қилиш масаласи тарзида амалда кун тартибда турган чоқда, эсерлар (социалист-революционерлар)⁶ ва меньшевикларнинг ҳаммаси бирданига, «давлат» синфларни «муросага келтиради», деган майда буржуача назарияга оғиб кетдилар. Бу иккала партия сиёсатчиларининг сон-саноксиз резолюциялари ва мақолаларига бошдан-оёқ ана шу мешчанларча ва филистёрларча «муросага келтириш» назарияси сингиб кетган.

Майда буржуа демократияси давлат муайян синфнинг ҳукмронлик органи эканлигини, бу синфни унинг антиподи билан (яъни унга қарама-қарши синф билан) муро-сага келтириб бўлмаслигини ҳеч қачон англай олмайди. Давлатга муносабат масаласи биздаги эсер ва меньшевикларнинг асло социалист бўлмаганликларини (биз большевиклар буни доимо исбот қилиб келдик), балки социалистикнамо сафсатабозлик билан шуғулланувчи майда буржуа демократлари эканликларини жуда ҳам аниқ ва равшан кўрсатадиган масалалардан биридир.

Иккинчи томондан, «каутскийчилар» марксизмни жуда усталик билан бузадилар. Улар давлатнинг синфий ҳукмронлик органи эканлигини ҳам, синфий зиддиятларнинг муросасиз зиддиятлар эканлигини ҳам «назарий жиҳатдан» инкор қилмайдилар. Лекин қуйидаги фикр-ни назардан қочирадилар ёки хаспўшлаб кетадилар: агар давлат синфий зиддиятлар муросасизлигининг маҳсули бўлса, агар давлат жамият тепасида турадиган ва «жамиятдан борган сари четлашиб борадиган» куч бўлса, аниқки, эзилган синфни озод қилиш зўрлик билан қилинадиган революциясизгина эмас, балки давлат ҳокимиятининг ҳукмрон синф томонидан тузилган ва бу «четлашиб»нинг тимсоли бўлган аппаратини йўқ қилмасдан туриб ҳам мумкин эмаслиги турган гап. Бу хулоса назарий жиҳатдан ўз-ўзидан равшандир. Маркс революция вазифаларини тарихий жиҳатдан конкрет суратда анализ қилиш асосида ана шу батамом аниқ хулосани чиқарди, — биз буни қуйида кўрамиз. Каутский худди ана шу хулосани — ... «унутди» ва бузди, — биз буни кейинги баёнимизда батафсил кўрсатиб берамиз.

2. ҚУРОЛЛИ КИШИЛАРНИНГ АЛОҲИДА ОТРЯДЛАРИ, ТУРМАЛАР ВА БОШҚАЛАР

Энгельс давом қилиб мана бундай деб ёзади:

«...Эски гентил (уруғ ёки клан) ташкилотига⁷ қараганда давлатнинг фарқи, биринчидан давлат фуқароларининг территорияларга бўлинганлигидир...»

Бизга бу бўлиниш «табiiй» бўлиб кўринади, лекин бу бўлиниш эски насллар ёки уруғлар ташкилотига қарши узоқ курашнинг натижасида вужудга келган.

«...Давлатнинг фарқ қиладиган иккинчи белгиси — ижтимоий ҳокимиятнинг таъсис қилинганлигидир, бу ҳокимият ўзини ўзи қуролли куч қилиб уюштирадиган аҳолига энди асло ўхшамайди. Бу алоҳида ижтимоий ҳокимият шунинг учун зарурдирки, аҳолининг ўзи иш кўрадиган қуролли куч бўлиб уюшуви жамият синфларга бўлинган вақтдан бошлаб мумкин бўлмай қолди... Бу ижтимоий ҳокимият ҳар бир давлатда бор. У фақат қуролли кишилардангина иборат эмас, балки жамиятнинг уруғдошлик (клан) тузумида бўлмаган моддий қўшимчалардан, турмалар ва ҳар хил мажбур этувчи муассасалардан ҳам иборат...»⁸

Энгельс давлат деб аталадиган ва жамиятдан келиб чиққан, лекин ўзини жамиятдан юқори қўядиган ва борган сари ундан четлашиб борадиган «куч» тушунчасини кенг суратда тушунтириб беради. Бу куч, асосан, нимадан иборат? У — қуролли кишиларнинг алоҳида отрядларидан иборат бўлиб, уларнинг ихтиёрида турмалар ва ҳоказолар бор.

Биз қуролли кишиларнинг алоҳида отрядлари тўғрисида гапиришга ҳақлимиз, чунки ҳар бир давлатга хос бўлган ижтимоий ҳокимият қуролли аҳолига, унинг «ўз-ўзича иш қиладиган қуролли ташкилотига» «асло ўхшамайди».

Ҳукмрон обивателлар назарида унчалик диққат қилишга арзимайдиган, жуда ҳам одатланилган, фақат маҳкамгина эмас, балки, айтиш мумкинки, тошдай қаттиқ хурофот ҳукмига кириб қолган нарсага Энгельс, буюк революцион мутафаккирларнинг ҳаммаси сингари, онгли инчиларнинг диққатини жалб қилишга тиришади. Давлат ҳокимияти кучининг асосий қуроллари доимий қўшин ва полициядан иборат, лекин — унинг бундан бошқача бўлиши мумкинми, ахир?

XIX аср охирларидаги европаликларнинг жуда кўпчилиги нуқтаи назаридан қараганда, унинг бошқача бўлиши мумкин эмас. Энгельс ўз асарини ана шу европаликларга қаратиб ёзган эди ва улар биронта ҳам буюк революцияни бошларидан кечирмаган ва яқиндан туриб кузатмаган эдилар. «Аҳолининг ўз-ўзича иш қиладиган қуролли ташкилоти» нималигини улар сира тушунмайдилар. Қуролли кишиларнинг жамият тепасида турадиган ва жамиятдан четлашиб борадиган алоҳида отрядлари (полиция, доимий армия) нима сабабдан керак бўлиб

қолди? деган саволга, Ғарбий Европа ва Россия фйлисте-ри Спенсердан ёки Михайловскийдан олинган икки оғиз гап билан, жамият ҳаётининг мураккаблашиб кетганлигини, вазифалар бўлиб олинганлигини ва шу кабиларни далил келтириш билан жавоб беради.

Бундай далил «илмий» далилдек бўлиб кўринади ва обивателга жуда ёқади, асосий ва энг муҳим нарсани: жамиятнинг мурасасиз душман синфларга бўлинганини хаспўшлайди.

Агар бундай бўлиниш бўлмаганида эди, «аҳолининг ўз-ўзича иш қиладиган қуролли ташкилоти» қўлларига таёқ тутган маймунлар галасининг ёки ибтидоий кишиларнинг ёхуд уруғдошлик жамиятларига бирлашган кишиларнинг оддий ташкилотидан ўзининг мураккаблиги, ўз техникасининг баландлиги ва ҳоказолар билан фарқ қилар эди, лекин бундай ташкилотнинг бўлиши мумкин эди.

Бундай ташкилотнинг бўлиши мумкин эмаслигининг сабаби шуки, цивилизация жамияти душман синфларга ва шу билан бирга мурасасиз душман синфларга бўлинган, шу сабабдан бу синфларнинг «ўз-ўзича» қуролланиши уларни бир-бирлари билан қуролли кураш олиб боришга олиб келар эди. Давлат вужудга келади, алоҳида куч, қуролли кишиларнинг алоҳида отрядлари тузилади, натижада ҳар бир революция, давлат апаратини емириб ташлаб, очиқ синфий курашни кўрсатади, бизга шунини очиқ кўрсатадики, революция вақтида ҳукмрон синф ҳам *ўзига* хизмат қиладиган қуролли кишиларнинг алоҳида отрядларини янгидан тузишга интилади, эзилган синф ҳам шу хилдаги янги ташкилотни, эксплуататорларга эмас, балки эксплуатация қилинаётганларга хизмат қиладиган ташкилотни тузишга интилади.

Энгельс юқорида келтирилган муҳокамасида қуролли кишиларнинг «алоҳида» отрядлари билан «аҳолининг ўз-ўзича иш қиладиган қуролли ташкилоти» ўртасидаги муносабат масаласини назарий жиҳатдан қўядики, ҳар бир улуг революция бу масалани бизнинг олдимизга амалий равишда, шу билан бирга, оммавий ҳаракат миқёсида кўндаланг қилиб қўяди. Биз бу масаланинг Европа ва Россия революциялари тажрибасидан олинган мисоллар билан конкрет суратда қандай тасвир қилинганини қуйида кўриб ўтамиз.

Лекин ҳозир Энгельснинг баёнига қайтамиз.

У айтадики, баъзан, масалан, Шимолий Америкадаги баъзи жойларда, бу ижтимоий ҳокимият заиф (бунда

гап капиталистик жамиятда сийрак учрайдиган истисно устида ва Шимолий Американинг империализмдан бурунги давридаги шундай бир қисмлари устида борадики, унинг бу қисмларида эркин колонистлар кўпчиликни ташкил қилар эди), лекин, умуман айтганда, бу ҳокимият тобора кучайиб боради:

«...Давлатнинг ўз ичида синфий зиддиятлар кескинлашган сари ба ўзаро олди-берди қиладиган давлатлар катталашган ва уларнинг аҳолиси кўпайган сари ижтимоий ҳокимият кучая боради. Ҳеч бўлмаганда, ҳозирги Европага назар солинг, унда синфий кураш ва босқинчилик конкуренцияси ижтимоий ҳокимиятни шу қадар кучайтириб юборганки, бу ҳокимият бутун жамиятни ва ҳатто давлатни ҳам ютиб юбориш хавфини туғдирмоқда...»⁹.

Бу сўзлар кеч деганда ўтган аср 90-йилларининг бошида ёзилган. Энгельснинг кейинги сўз бошисида 1891 йил 16 июнь санаси кўрсатилган¹⁰. У чоқда — трестларнинг тўла ҳукмрончилиги маъносида ҳам, энг йирик банкларнинг чексиз ҳокимлиги маъносида ҳам, кенг миқёсдаги мустамлакачилик сиёсати ва шу сингарилар маъносида ҳам — империализмга томон бурилиш Францияда эндигина бошланган бўлиб, бу бурилиш Шимолий Америкада ва Германияда яна ҳам сустроқ эди. У вақтдан бери «босқинчилик конкуренцияси» олдинга қараб ғоят катта қадам қўйди, хусусан, XX асрнинг иккинчи ўн йилининг бошларида бутун ер юзини бу «конкуренция қиладиган босқинчилар», яъни талончи буюк давлатлар батамом бўлиб олишди. У вақтдан бери ҳарбий қуроллар ва денгиз қуроллари ҳаддан ташқари ўсди ва дунёда Англия ёки Германиянинг ҳукмрон бўлиши учун, ўлжани бўлиш учун бошланган 1914—1917 йиллардаги талончилик уруши йиртқич давлат ҳокимиятининг жамиятдаги барча кучларни «ютиб юбориш»нинг тўла ҳалокатга айланишини яқинлаштириб қўйди.

Энгельс, 1891 йилдаёқ «босқинчилик конкуренцияси»ни буюк давлатларнинг ташқи сиёсатидаги энг муҳим алоҳида хусусиятларнинг бири деб кўрсата билган эди, аммо социал-шовинизм аблаҳлари эса, 1914—1917 йилларда, худди ана шу конкуренция бир неча баравар кескинлашиб, империалистик урушни туғдирган чоқда, «ўз» буржуазияларининг талончилик манфаатларини ҳимоя қилишларини «ватанни ҳимоя қилиш», «республика ва

революцияни муҳофазати қилиш» ва шу сингарилар тўғрисидаги гаплар билан ниқобладилар!

3. ДАВЛАТ — ЭЗИЛГАН СИНФНИ ЭКСПЛУАТАЦИЯ ҚИЛИШ ҚУРОЛИ

Жамият теъасида турадиган алоҳида ижтимоий ҳокимиятни таъминлаш учун солиқлар ва давлат қарзлари керак.

Энгельс бундай деб ёзади:

«...Амалдорлар ижтимоий ҳокимиятга ва солиқлар ундириш ҳуқуқига эга бўлганликлари учун, жамиятнинг органлари сифатида жамиятнинг теъасига чиқиб оладилар. Уруғдошлик (клан) жамиятнинг органларига қилинган эркин, ихтиёрий ҳурмат энди бу амалдорларга — ҳатто улар бу ҳурматга эга бўлган тақдирда ҳам — кифоя қилмайди...» Амалдорларнинг муқаддаслиги ва дахлсизлиги тўғрисида алоҳида қонунлар чиқарилмоқда. «Полициянинг энг разил хизматчиси» клан намояндаларига қараганда кўпроқ «ҳурмат»га эга, лекин жамиятнинг «зўрликсиз қозонилган ҳурмати»га сазовор бўлган клан оқсоқолига ҳатто цивилизацияли давлатнинг ҳарбий ҳокимият бошлиғи ҳам ҳавас қилиши мумкин эди ¹¹.

Бунда масала давлат ҳокимиятнинг органлари бўлган амалдорларнинг имтиёзли мавқеи тўғрисида қўйилган. Асосий масала қилиб: амалдорларни жамият теъасига нима қўяди? деган масала белгиланган. Биз бу назарий масалани 1871 йилда Париж Коммунаси амалда қандай ҳал қилганини ва 1912 йилда уни Каутский реакционлик билан қандай хаспўшлаганини кўриб чиқамиз.

«...Давлат синфлар қарама-қаршилигини чеклаб туриш эҳтиёжидан келиб чиққанлигидан; аynи замонда у мазкур синфларнинг худди тўқинишлари жараёнида пайдо бўлганлигидан, у умумий қондага кўра, энг қудратли, иқтисодий жиҳатдан ҳукмронлик қилувчи синф давлатидир, бу синф давлат ёрдами билан сиёсий жиҳатдан ҳам ҳукмрон синфга айланади ва, шундай қилиб, эзилган синфни бос-тириш ва эксплуатация қилиш учун янги воситаларга эга бўлади...» Фақат қадимги ва феодал давлатларгина қулларни ва крепостнойларни эксплуатация

қилиш органлари бўлиб қолмасдан, балки «ҳозирги ваколатли давлат ҳам капиталнинг ёлланма меҳнатни эксплуатация қилиш қуролидир. Лекин истисно тарихида шундай даврлар ҳам бўладики, бу даврларда курашувчи синфларнинг кучлари ўртасида мувозанат ҳосил бўлади, бундай чоқда давлат ҳокимияти ҳар икки синфга нисбатан вақтинча маълум бир мустақиллик ҳосил қилиб, синфлар ўртасидаги воситачидай бўлиб кўринади...» ¹² XVII ва XVIII асрлардаги абсолют монархия, Франциядаги биринчи ва иккинчи империя бонапартизми, Германиядаги Бисмарк ана шундай эди.

Республикачи Россияда Керенский ҳукумати революцион пролетариатни таъқиб қилишга ўтгандан кейин, Советлар майда буржуа демократларнинг раҳбарлиги туфайли энди кучсизланиб қолган, буржуазия эса — Советларни тарқатиб юбориш учун ҳали етарли даражада кучли бўлмаган бир пайтда, Керенский ҳукумати ана шундай ҳукуматдир, — деб ўзимиздан қўшиб қўямиз.

Энгельс давом қилиб ёзадики, демократик республикада «бойлик ўз ҳокимиятидан билвосита, лекин пухта йўллар билан», чунончи, биринчидан, «тўғридан-тўғри амалдорларга пора бериш» йўли билан (Америка), иккинчидан «ҳукумат билан биржа ўртасида иттифоқ тузиш» йўли билан (Франция ва Америка) фойдаланади ¹³.

Империализм ва банклар ҳукмронлиги ҳозирги вақтда бойликнинг чексиз ҳокимиятини ҳимоя қилиш ва амалга оширишнинг ана шу иккала усулини ҳам «ривожлантириб», ҳар бир демократик республикада мисли кўрилмаган бир санъат даражасига етказди. Масалан, Россиядаги демократик республиканинг биринчи ойларидаёқ, айтиш мумкин, «социалист» эсерлар ва меньшевиклар коалицион ҳукуматда буржуазия билан қўшилган биринчи ойдаёқ, жаноб Пальчинский капиталистларни тийиш ва уларнинг талончилигини, ҳарбий қурол-яроғлар етказиб беришда ғазнани талашларини тўхтатиш йўлида кўриладиган чораларнинг ҳаммасини саботаж қилган бўлса, кейинчалик министрликдан кетган жаноб Пальчинский (албатта, худди ўзи каби иккинчи Пальчинский билан алмаштирилган Пальчинский) капиталистлар томонидан йилига 120 000 сўм маош тўланадиган ўрин билан «мукофотланган» бўл-

са,— бу нима деган гап? бевосита пора беришми ёки бавосита пора беришми? ҳукуматнинг синдикалистлар билан иттифоқими ёки «фақат» дўстона муносабатларми? Черновлар ва Церетелилар, Аёксентьевлар ва Скобелевлар қандай роль ўйнамоқдалар?— Улар газнани ўғирловчи миллионерларнинг «бевосита» иттифоқдошларими ёки фақат билвосита иттифоқдошларими?

«Бойликнинг» чексиз ҳокимияти демократик республика шароитида шунинг учун *яхшибўрки*, бу ҳокимият сиёсий тузумнинг айрим нуқсонларидан, капитализмнинг ёмон сиёсий ниқобидан холи бўлади. Демократик республика капитализмнинг бўлиши мумкин бўлган энг яхши сиёсий ниқобидир ва шунинг учун капитал (Пальчинскийлар, Черновлар ва уларнинг шериклари орқали) шу энг яхши ниқобни эгаллаб олиб, ўз ҳокимиятини шу қадар маҳкам, шу қадар пухта ўрнатиб оладики, буржуа-демократик республикасида на шахсларнинг, на муассасаларнинг ва на партияларнинг *ҳеч қандай* алмашуви бу ҳокимиятга зарар етказмайди.

Шуни ҳам таъкидламоқ керакки, Энгельс батамом аниқ қилиб умумий сайлов ҳуқуқини буржуазиянинг ҳукмронлик қуроли деб атади. У, немис социал-демократиясининг узок вақт давом қилиб келган тажрибасини очиқдан-очиқ ҳисобга олиб умумий сайлов ҳуқуқи —

«инчилар синфининг етуклигини кўрсатадиган аломатдир. Бу ҳуқуқ ҳозирги давлатда бундан ортиқ ҳеч нарса бера олмайди ва ҳеч қачон бермайди»¹⁴, деди.

Биздаги эсерлар ва меньшевикларга ўхшаган майда буржуа демократлар, шунингдек уларнинг туғишган ака-укалари, Ғарбий Европанинг барча социал-шовинистлари ва оппортунистлари ҳам, умумий сайлов ҳуқуқидан худди ана шу «ортиқ нарса»ни кутадилар. Улар, умумий сайлов ҳуқуқи «*ҳозирги* давлатда» меҳнаткашлар кўпчилигининг продасини чинакам рўёбга чиқаришга ва уни амалга ошириб мустаҳкамлашга қобилдир, деган сохта фикрга ўзлари қўшиладилар ва бу фикрни халқнинг миясига қуйишга тиришадилар.

Биз бу ерда сохта фикрни таъкидлабгина ўтишимиз мумкин, фақат шунинггина кўрсатиб ўтишимиз мумкинки, Энгельснинг бутунлай равшан, аниқ, конкрет суратда баён қилган фикрлари «расмий» (яъни оппортунистик)

социалистик партияларнинг пропаганда ва агитацияларида ҳар қадамда бузилмоқда. Бу ерда Энгельс улоқтириб ташлаган фикрнинг бутун сохталигини биз Маркс билан Энгельснинг «*ҳозирги*» давлат тўғрисидаги қарашларига оид бундан кейинги баёнимизда батафсил ойдинлаштириб берамиз.

Энгельс энг машҳур асарида ўз қарашларининг умумий яқунини қуйидагича баён қилади:

«Шундай қилиб, давлат азалдан ҳукм суриб келаётгани йўқ. Шундай жамиятлар ҳам бўлганки, улар давлатсиз иш кўрган, улар давлатнинг ва давлат ҳокимиятининг нима эканлигини билмаган. Иқтисодий тараққиётнинг албатта жамиятнинг синфларга бўлиниши билан боғлиқ бўлган муайян босқичида, ана шундай бўлиниш рўй бериши туфайли давлат зарур бўлиб қолган. Биз тез-тез қадам қўйиб, ҳозир ишлаб чиқаришнинг шундай бир босқичига яқинлашиб келаётирмизки, бу босқичда мазкур синфларнинг мавжудлиги зарур бўлмай қолади, шу билан бирга, уларнинг бўлиши ишлаб чиқаришга тўғридан-тўғри тўсқинлик қилади. Синфлар ўтмишда қандай муқаррар равишда пайдо бўлган бўлса, улар шундай муқаррар равишда йўқолади. Синфлар йўқолиши билан бирга муқаррар равишда давлат ҳам йўқолади. Ишлаб чиқарувчиларнинг эркин ва тенг уюшуви асосида ишлаб чиқаришни янгича ташкил этадиган жамият бутун давлат машинасини унинг ўша вақтда бўладиган ҳақиқий жойига: осори-атиқа музейига, чарх ва бронза болтанинг ёнига жўнатади»¹⁵.

Бу цитата ҳозирги замон социал-демократиясининг пропаганда ва агитация адабиётида кам учрайди. Лекин, ҳатто бу цитата учраган вақтда ҳам, уни кўпинча, худди бутга сажда қилгандай келтирадилар, яъни бу «бутун давлат машинасини осори-атиқа музейига жўнатиш»да революциянинг нақадар кенг ва жиддий суратда ривожланиши кўзда тутилганлигини ўйлашга ҳам ҳеч бир ури-ниб кўрмасдан, Энгельсга расмий суратда эҳтиром кўрсатиш учунгина келтирадилар. Кўпинча, ҳатто Энгельс давлат машинаси деб атаган нарсанинг нима эканлигини тушуниш ҳам сезилмайди.

Давлатнинг «барҳам топиши» тўғрисида Энгельс айтган сўзлар жуда ҳам машҳур бўлиб, бу сўзлар жуда тез-тез цитата қилиб келтирилади, марксизмни бузиб оппортунизмга мослаш йўлида қилинаётган одатдаги сохтакорликнинг моҳияти нимадан иборат эканлигини бу сўзлар жуда ҳам яққол кўрсатиб беради, шунинг учун бу сўзлар устида муфассал тўхталиб ўтмоқ зарур. Бу сўзларни ўз ичига олган муҳокаманинг ҳаммасини келтирамиз:

«Пролетариат давлат ҳокимиятини ўз қўлига олади ва ишлаб чиқариш воситаларини аввало давлат мулкига айлайтиради. Демак, шу билан пролетариат ўзининг пролетариатлигини йўқ қилади, шу билан у барча синфий фарқларни ва синфий қарама-қаршилиқларни йўқ қилади, шу билан бирга, давлатнинг давлатлигини ҳам йўқ қилади. Шу вақтгача мавжуд бўлиб келган ва ҳозир ҳам мавжуд бўлган, синфий қарама-қаршилиқлар ичида ҳаракат қилаётган жамиятга давлат, яъни эксплуататор синфнинг ташкилоти зарур эди, бу ташкилот мазкур эксплуататор синф қўлидаги ишлаб чиқаришнинг ташқи шароитларини қўллаб-қувватлаш учун, демак, айниқса эксплуатация қилинувчи синфни мавжуд ишлаб чиқариш усулига хос бўлган бостириш (қуллик, крепостнойлик, ёлланма меҳнат) шароитларида зўрлик билан тутиб туриш учун зарур эди. Давлат бутун жамиятнинг расмий намояндаси эди, унинг зоҳирий бир корпорация тахлитидаги бирлашмаси эди, лекин қайси синф ўз даврида ёлғиз ўзи бутун жамиятнинг намояндаси бўлган бўлса, давлат ҳам шу синфнинг давлати бўлган вақтдагина ана шундай бирлашма эди: қадим замонда у давлат граждандлари ҳисобланган қулдорларнинг давлати эди, ўрта асрларда — феодал дворянлар давлати эди, ҳозирги замонда — буржуазия давлатидир. Давлат пировард-оқибатда ҳақиқатан бутун жамиятнинг намояндаси бўлган чоқда, у ўзини ўзи ортиқча бир нарса қилиб қўяди. Бостириб туриш керак бўлган ҳеч бир ижтимоий синф бўлмаган вақтдан бошлаб, синфий ҳукмронлик билан бирликда, ҳозирги ишлаб чиқариш анархиясидан келиб чиқадиган айрим яшамоқ учун кураш билан бирликда бу курашдан

келиб чиқадиган тўқинишлар ва ижтимоий тартибсизликлар (ҳаддан ошишлар) йўқолган вақтдан бошлаб, ана шу вақтдан бошлаб, бостирилиши лозим бўлган ҳеч нарса бўлмайди, бостириш учун алоҳида кучга, давлатга эҳтиёж ҳам бўлмайди. Давлатнинг ҳақиқатан бутун жамият намояндаси сифатида қиладиган биринчи иши — ишлаб чиқариш воситаларини жамият помидан ўз қўлига олиши, — айни замонда унинг давлат сифатида қиладиган сўнгги мустақил иши бўлади. Бу вақтда давлат ҳокимиятининг ижтимоий муносабатларга аралашуви ҳар бир соҳада ортиқча бўлиб қолади ва у ўз-ўзидан йўқола боради. Шахслар тепасида турувчи ҳукумат ўрнини нарсаларни тасарруф қилиш ва ишлаб чиқариш процесига раҳбарлик қилиш олади. Давлат «бекор қилинмайди», у *барҳам топади*. «Эркин халқ давлати» деган иборага, вақтинча агитация шиори бўлиб хизмат қилган, лекин аслида илмий асоси бўлмаган бу иборага, ана шу нуқтаи назардан баҳо бермоқ керак. Шунингдек, анархист деб аталувчиларнинг, давлат дарҳол бекор қилинсин, деган талабларига ҳам ана шу нуқтаи назардан баҳо бермоқ керак» («Анти-Дюринг», «Евгений Дюринг жанобларининг фани йўқ қилиши», немисча 3-нашрининг 301—303-бетлари) ¹⁶.

Хато қиларман деб қўрқмасдан айтиш мумкинки, Энгельснинг жуда ҳам сермазмун бўлган бу муҳокамасидан ҳозирги социалистик партияларда социалистик фикрга хос бўлган биргина нарса бор, у ҳам бўлса — Маркснинг: давлат «барҳам топади», деган фикри холос, бу фикр анархистларнинг давлатни «бекор қилиш» тўғрисидаги таълимотидан фарқ қилади. Марксизмни бундай чўлтоқ қилиш — уни оппортунизм даражасига тушириш демакдир, чунки уни бундай «талқин» қилганда, ўзгариш секинлик билан, бир текисда, тадрижий равишда бўлади, сакрашлар ва бўронлар бўлмайди, революция бўлмайди, деган хира тасаввургина қолади, холос. Давлатнинг «барҳам топиши» деган тушунча — кўп учрайдиган, ҳамманинг ўртасида тарқалган, оммавий, агар шундай дейиш мумкин бўлса, тушунча — шубҳасиз, агар революцияни инкор қилиш бўлмаса, уни хаспўшлаб кетиш демакдир.

Ҳолбуки, бундай «талқин қилиш» марксизмни жуда қўпол суратда, фақат буржуазия учун қулай қилиб бузишдир, бу нарса, назарий жиҳатдан олганда, Энгельс-

нинг, айтайлик, ҳалиги, биз юқорида тўла равишда келтирган «яқунловчи» муҳокамасида кўрсатилган энг муҳим қонда ва фикрларни унуттишга асослангандир.

Биринчидан. Энгельс, бу муҳокаманинг бошидаёқ, пролетариат давлат ҳокимиятини ўз қўлига олиб, «шу билан давлатнинг давлатлигини йўқ қилади», дейди. Бу гапнинг маъноси тўғрисида ўйлаш «расм эмас». Одатда буни ё бутунлай инкор этадилар, ёки Энгельснинг қандайдир бир «гегелчилик дарди» деб ҳисоблайдилар. Амалда Энгельснинг бу сўзларида энг буюк пролетар революцияларидан бирининг тажрибаси, 1871 йилдаги Париж Коммунасининг тажрибаси қисқача ифода қилинган,— бу тажриба тўғрисида ўз жойида муфассалроқ гапирамиз. Амалда Энгельс бунда пролетар революциясининг *буржуазия* давлатини «йўқ қилиши» тўғрисида гапиради, ҳолбуки давлатнинг барҳам топиши тўғрисидаги сўзлари социалистик революциядан *кейинги пролетар* давлатининг қолдиқларига тааллуқлидир. Энгельснинг фикрича, буржуа давлати «барҳам топмайди», балки пролетариат уни революцияда *«йўқ қилади»*. Бу революциядан кейин пролетар давлати ёки ярим давлати барҳам топади.

Иккинчидан. Давлат «бостириш учун хизмат қиладиган алоҳида куч»дир. Энгельс ўзининг бу ажойиб ва ғоят даражада чуқур маъноли таърифини бунда тўла равишда равшан ифодалаган. Бундан шу хулоса келиб чиқадики, буржуазиянинг пролетариатни, бир ҳовуч бойларнинг миллион-миллион меҳнаткашларни «бостириши учун хизмат қиладиган алоҳида куч» пролетариатнинг буржуазияни «бостириши учун хизмат қиладиган алоҳида куч» (пролетариат диктатураси) билан алмаштирилиши лозим. «Давлатнинг давлатлигини йўқ қилиш» ҳам ана шундан иборат. Ишлаб чиқариш воситаларини жамият номидан қўлга олиш «иши» ҳам ана шундан иборат. Бинобарин, ўз-ўзидан маълумки, бир (буржуазияга хизмат қиладиган) «алоҳида куч»нинг иккинчи (пролетариатга хизмат қиладиган) «алоҳида куч» билан *бундай* алмаштирилиши ҳеч қачон «барҳам топиш» тарзида рўй бериши мумкин эмас.

Учинчидан. Энгельс давлатнинг «барҳам топиши» ҳақида ва ҳатто яна ҳам аниқроқ ва очиқроқ қилиб — давлатнинг «сўниши» ҳақида гапирганида, у бутунлай равшан ва аниқ суратда, «ишлаб чиқариш воситаларини жамият номидан давлат ўз қўлига олгандан» *кейинги*, яъни социалистик революциядан *кейинги* даврни назарда тутиб гапиради. Ҳаммамиз биламизки, бу вақтдаги

«давлат»нинг сиёсий формаси энг тугал демократиядан иборат бўлади. Лекин марксизмни ҳаёсизларча бузаётган оппортунистларнинг ҳеч бири бунда, демак, Энгельс муҳокамасида гап *демократиянинг* «сўниши» ва «барҳам топиши» тўғрисида борганлигини ўйламайди. Бу фикр биринчи қарашда жуда галати бўлиб кўринади. Лекин буни демократиянинг *ҳам* давлат эканлигини ва, демак, давлат йўқолган вақтда демократиянинг ҳам йўқолишини яхши ўйламаган кишигина «тушунмайди». Буржуа давлатини фақат революция «йўқ қила» олади. Умуман давлат, яъни энг тугал демократия фақат «барҳам топиши» мумкин.

Тўртинчидан. Энгельс ўзининг «давлат барҳам топади» деган машҳур қондасини илгари суриб, бу қонданинг ҳам оппортунистларга қарши, ҳам анархистларга қарши қаратилганлигини шу ондаёқ конкрет суратда тушутириб беради. Шу билан бирга, бунда Энгельс «давлатнинг барҳам топиши» тўғрисидаги қондадан келиб чиқадиган ва оппортунистларга қарши қаратилган хулосани биринчи ўринга қўяди.

Гаров боғлашиб баҳслашув мумкинки, давлатнинг «барҳам топиши» тўғрисида ўқиган ёки эшитган 10 000 кишидан 9990 таси Энгельснинг бу қондадан чиқарган хулосалари *фақат* анархистларгагина *эмас*, балки оппортунистларга ҳам қарши қаратилганлигини бутунлай билмайди ёки эсида йўқ. Аммо қолган ўн кишидан шак-шубҳасиз тўққизтаси «эркин халқ давлати»нинг нима эканлигини ва бу шиорга ҳужум қилишининг нима учун оппортунистларга ҳужум қилишдан иборат эканлигини билмайди. Тарих ана шундай ёзилади. Буюк революцион таълимот ҳукмрон обивателликка секин-секин ана шу хилда айлантирилаяпти. Анархистларга қарши қаратилган хулоса мнинг марталаб такрорланди, сийқалаштирилди, жуда ҳам суюқлаштирилиб, мияга қуйилди, хурофот ҳукмига кириб қолди. Аммо оппортунистларга қарши қаратилган хулосани хаспўшладилар ва «унутдилар»!

«Эркин халқ давлати» 70-йиллардаги немис социал-демократларининг программ талаби ва сийқа шиори эди. Бу шиорда демократия тушунчасини мешчанларча кўпиртириб тасвирлашдан бошқа ҳеч қандай сиёсий мазмун йўқ. Бу шиорда легал суратда демократик республикага ишора қилинганлиги учун Энгельс ҳам бу шиорни агитация нуқтаи назаридан «вақтинча» «ёқлаш» тарафдори эди. Лекин бу шиор оппортунистик шиор эди, чунки у буржуа демократиясини безаб кўрсатиши билан бирга,

умуман ҳар қандай давлатни социалистик асосда танқид қилишни тушунмасликни ҳам ифода қилар эди. Биз капитализм вақтидаги давлатнинг пролетариат учун энг яхши формаси бўлган демократик республика тарафдоримиз, лекин энг демократик буржуа республикасида ҳам халқнинг қисмати ёлланма қулликдан иборат эканлигини унутишга ҳақимиз йўқ. Сўнгра. Ҳар қандай давлат эзилган синфни «бостириш учун хизмат қиладиган алоҳида куч»дир. Шунинг учун *ҳар қандай* давлат — эркин давлат *эмас* ва халқ давлати *эмас*. Маркс билан Энгельс 70-йилларда ўзларининг партияли ўртоқларига буни бир неча марта тушунтирган эдилар ¹⁷.

Бешичидан. Энгельснинг ўша асарида давлатнинг барҳам топиши тўғрисида муҳокама борлиги ҳамманинг эсида, худди ўша асарда зўрлик билан қилинадиган революциянинг аҳамияти тўғрисида ҳам муҳокама бор. Энгельснинг бу революциянинг ролига берган тарихий баҳоси зўрлик билан қилинадиган революциянинг чинакам мадҳиясига айланиб кетади. Бу фикр «ҳеч кимнинг эсида йўқ», ҳозирги социалистик партияларда бу фикрнинг аҳамияти тўғрисида сўзлаш ва ҳатто ўйлаш ҳам расм эмас, бу фикрларга омма ўртасидаги кундалик пропаганда ва агитацияда ҳеч қандай эътибор берилмаяпти. Ҳолбуки, бу фикр давлатнинг «барҳам топиши» ҳақидаги фикр билан чамбарчас, мунтазам бир бутун бўлиб боғлангандир.

Энгельснинг ўша муҳокамаси қуйидагича:

«...Зўрлик тарихда» (ёмонлик қилишдан ташқари) «яна иккинчи роль, худди революцион роль ҳам ўйнайди, Маркснинг сўзларига мувофиқ, ҳар қандай эски жамият янги жамиятга ҳомиладор бўлган чоқда, зўрлик бундай жамиятнинг дояси бўлади ¹⁸, зўрлик шундай қуролки, ижтимоий ҳаракат бу қурол воситаси билан ўзига йўл очади ва тошдай қотган, ўлик ҳолга келган сиёсий формаларни емиради,— буларнинг ҳаммаси ҳақида Дюринг жаноблари асло оғиз очмайди. У эксплуататорлар хўжайинлигини йўқ қилиш учун — афсуски, буни қаранг-а! — эҳтимол, зўрлик қилиш керак бўлар деб. зўрликнинг бўлиши мумкинлигини айтади-ю, лекин буни оҳ-фиғон билангина айтади, чунки ҳар қандай зўрлик қилиш зўрлик қилувчининг ахлоқини бузар эмиш. Бу гап ҳар қандай голибона революциянинг натижасидан иборат бўлган юксак ахлоқий ва ғоя-

вий ўсишга қарамасдан гапирилаяпти! Бу гап яна Германияда гапирилаяпти, Германиядаги зўрлик билан қилинадиган тўқинишнинг — бунга, ахир, халқ мажбур бўлиши мумкин — ҳеч бўлмаганда, шундай бир афзаллиги бўлар эдики, бу тўқиниш ўттиз йиллик уруш ¹⁹ разолати натижасида миллий онгга сингиб қолган қуллик руҳини бутунлай йўқ қилиб ташлар эди. Попларга хос бўлган бу бетайин, ланж, ожиз тафаккурни тарихда бўлган партиялар орасидаги энг революцион партияга тақдим қилишга журъат қилишади-я?» (немисча 3-нашрининг 193-бети, II бўлимдаги 4-бобнинг охири) ²⁰.

Энгельс 1878 йилдан 1894 йилгача, яъни худди ўзининг вафотигача немис социал-демократларига қаттиқ туриб тақдим қилиб келган мадҳияни — зўрлик билан қилинадиган революция мадҳиясини давлатнинг «барҳам топиши» тўғрисидаги назария билан қандай қилиб бир таълимотга бирлаштириш мумкин?

Одатда муҳокамаларнинг иккаласини ҳам эклектицизм воситаси билан, ўзбошимчалик қилиб (ёки ҳокимият эгаларининг кўнглини топиш учун) гоҳ у, гоҳ бу муҳокамани ғоясизларча ёки софистларча илиб олиш йўли билан бирлаштирадилар, шу билан бирга, юздан тўқсон тўққиз ҳолда,— агар ундан ортиқ бўлса борки, лекин кам эмас,— худди давлатнинг «барҳам топиши» назариясини биринчи ўринга қўядилар. Диалектика эклектицизм билан алмаштирилади: бу алмаштириш ҳозирги вақтдаги расмий социал-демократик адабиётда марксизмга нисбатан қўлланиш жуда одат бўлиб қолган ва энг кўп тарқалган бир ҳолдир. Бундай алмаштириш, албатта, янги нарса эмас, бундай ҳол ҳатто классик грек философияси тарихида ҳам бўлган. Марксизмни оппортунизм қилиб сохталаштириб, эклектицизмни диалектика қилиб сохталаш оммави ҳаммадан яхшироқ алдайди, қаноатлантиргандай бўлади, гўё процесснинг ҳамма томонларини, тараққиётнинг ҳамма тенденцияларини, ҳамма зиддиятли таъсирларни ва ҳоказоларни эътиборга олгандай бўлади, амалда эса ижтимоий тараққиёт процессини тўла-тўқис ва революцион тарзда тушунтириб бермайди.

Биз Маркс ва Энгельснинг зўрлик билан қилинадиган революциянинг муқаррарлиги тўғрисидаги таълимоти буржуа давлатига оид эканлигини юқорида сўзлаган эдик ва буни бундан кейинги баёнимизда муфассалроқ кўрсатиб берамиз. Буржуа давлати «барҳам топиш» йўли ила.

пролетар давлати билан (пролетарнаг диктатураси билан) алмаша *олмайди*, балки, одатда, фақат зўрлик ила қилинадиган революция йўли билангина алмаша олади. Зўрлик билан қилинадиган революция тўғрисида Энгельс томонидан ўқилган мадҳия Маркснинг бир неча бор айтган сўзларига тамоман мувофиқ келади — («Философия қашшоқлиги»²¹нинг ва «Коммунистик Манифест»²²нинг охирида зўрлик билан қилинадиган революция тўғрисида фахрланиб, очиқдан-очиқ айтилган сўзларни эсга олайлик; 1875 йилги Гота программасини танқидни, қарийб 30 йил ўтгандан кейинги асарни эсга олайлик, унда Маркс бу программадаги оппортунизмни қаттиқ танқид қилади²³) — бу мадҳия асло «чиройли сўзларга берилиш» эмас, асло декламация эмас, мунозарачилик қилиш эмас. Маркс ва Энгельснинг *бутун* таълимоти оммани зўрлик билан қилинадиган революцияга *ана шундай*, худди ана шундай қараш руҳида доимий тарбиялаш заруриятига асосланган. Ҳозирги вақтда ҳукм сураётган социал-шовинистик ва каутскийчи оқимларнинг Маркс ва Энгельс таълимотига хиёнат қилиши бу иккала оқимнинг ҳам ана *шундай* пропагандани, ана шундай агитацияни унутишларида айниқса яққол кўринади.

Буржуа давлатини зўрлик билан қилинадиган революциясиз пролетар давлати билан алмаштириб бўлмайди. Пролетар давлатининг, яъни ҳар қандай давлатнинг «барҳам топиш»дан бошқача йўл билан йўқ бўлиши мумкин эмас.

Маркс билан Энгельс ҳар бир айрим революцион вазиятни ўрганиб, ҳар бир айрим революциянинг сабоқларини анализ қилиб, бу қарашларни муфассал ва конкрет суратда ривожлантирдилар. Биз Маркс ва Энгельс таълимотининг ана шу, шубҳасиз энг муҳим қисмига ўтамиз.

И Б О В

ДАВЛАТ ВА РЕВОЛЮЦИЯ. 1848—1851 ЙИЛЛАР ТАЖРИБАСИ

1. РЕВОЛЮЦИЯ АРАФАСИ

Етук марксизмнинг биринчи асарлари бўлган «Философия қашшоқлиги» ва «Коммунистик Манифест» айна 1848 йилги революция арафасида ёзилган асарлардир. Шунга биноан, биз, бу асарларда марксизмнинг умумий асослари баён этилиши билан бир қаторда, ўша вақтдаги конкрет революцион вазиятнинг маълум даражада акс

зтаглигини кўрамиз ва шунинг учун, бу асарлар авторларининг 1848—1851 йиллар тажрибасидан бевосита хулосалар чиқармасдан илгари давлат тўғрисида қандай фикр билдирганликларини кўриб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлса керак.

«...Ишчилар синфи,— деб ёзади Маркс «Философия қашшоқлиги»да,— тараққиёт давомида, эски буржуа жамияти ўрнига шундай жамият ўрнатадики, у жамиятда синфлар ва улар ўртасида қарама-қаршилик бўлмайди; бу вақтда умуман ҳеч қандай сиёсий ҳокимият бўлмайди, чунки сиёсий ҳокимиятнинг ўзи буржуа жамияти ичидаги синфлар қарама-қаршилигининг расмий ифодасидир» (1885 йилги немисча нашрининг 182-бети)²⁴.

Синфлар йўқ қилингандан кейин давлатнинг йўқолиши тўғрисидаги фикрнинг бу умумий таърифи билан бундан бир неча ой кейин,— яъни 1847 йилнинг ноябрида,— Маркс ва Энгельс томонидан ёзилган «Коммунистик Манифест»даги таърифни солиштириб кўриш ибратлидир:

«...Биз пролетариат тараққиётининг энг умумий фазаларини баён қилиб, мавжуд жамият ичида маълум даражада яширин граждандар уруши давом қилишини, бу урушнинг очиқдан-очиқ революцияга айланиб кетишигача ва пролетариатнинг буржуазияни зўрлик билан ағдариб ташлаб ўз ҳукмронлигини ўрнатишигача текшириб ўтдик...

...Биз юқорида кўрдикки, ишчилар революциясининг биринчи қадами — пролетариатни ҳукмрон синфга айлантириш» (айнан: кўтариш), «демократияга эришмоқдир.

Пролетариат ўз сиёсий ҳукмронлигидан буржуазия қўлидаги ҳамма капитални аста-секин тортиб олиш учун, барча ишлаб чиқариш қуролиларини давлат қўлида, яъни ҳукмрон синф бўлиб уюшган пролетариат қўлида марказлаштириш учун ва ишлаб чиқарувчи кучлар миқдорини мумкин қадар тезроқ кўнайитириш учун фойдаланади» (1906 йилги немисча 7-нашрининг 31 ва 37-бетлари)²⁵.

Бунда биз марксизмнинг давлат масаласидаги энг ажойиб ва энг муҳим гояларидан бирининг, яъни (Париж Коммунасидадан кейин Маркс ва Энгельс гашира бошлаган)²⁶ «пролетариат диктатураси» фясининг таърифини

кўрамиз, ундан кейин эса марксизмнинг яна шу «унутилган сўзлари» қаторига кирадиган таърифни, давлат тўғрисидаги энг муҳим таърифни: *Давлат, яъни ҳукмрон синф бўлиб уюшган пролетариат*» деган таърифни кўрамиз.

Давлат тўғрисидаги бу таъриф расмий социал-демократик партияларнинг ҳукмрон пропаганда ва агитация адабиётида ҳеч қачон асло тушунтирилмади. Бунинг устига бу таъриф айнан унутилган эди, чунки бу таъриф реформизмга мутлақо зиддир, бу таъриф «демократиянинг тинч ривожланиши» тўғрисидаги одатдаги оппортунистик хурофотларга ва мешчанлик хомхаёлларига зарба беради.

Пролетариатга давлат керак — буни ҳамма оппортунистлар, социал-шовинистлар ва каутскийчилар такроқлайдилар; улар, Маркс таълимоти ана шундай, дейдилар-у, лекин бунга қўшимча қилиб шу нарсаларни айтишни «*унутадилар*»ки, биринчидан, Маркс таълимотига кўра, пролетариатга фақат барҳам топувчи давлат, яъни дарҳол барҳам топа бошлайдиган ва барҳам топмаслиги мумкин бўлмайдиган қилиб қурилган давлат керак. Иккинчидан эса, меҳнаткашларга «давлат», «яъни ҳукмрон синф бўлиб уюшган пролетариат» керак.

Давлат — зўрликнинг алоҳида ташкилотидир, бирон синфни бостириш учун зўрлик қилиш ташкилотидир. Пролетариат қандай синфни бостириши керак? Албатта, фақат эксплуататор синфни, яъни буржуазияни бостириши керак. Меҳнаткашларга давлат фақат эксплуататорларнинг қаршилигини бостириш учун керак, аммо бирдан-бир охиригача революцион синф бўлган ва буржуазияга қарши курашда, буржуазияни бутунлай ағдариб ташлашда барча меҳнаткашларни ва эксплуатация қилинувчиларни бирлаштиришга бирдан-бир қобил синф бўлган пролетариатгина бу бостиришга раҳбарлик қила олади, бу бостиришни амалга ошира олади.

Эксплуататор синфларга сиёсий ҳукмронлик эксплуатацияни сақлаб қолиш учун, яъни халқнинг жуда кўпчилигига қарши жуда озчиликнинг тамагирлик манфаатларини ҳимоя қилиш учун керак. Эксплуатация қилинувчи синфларга сиёсий ҳукмронлик ҳар қандай эксплуатацияни бутунлай йўқ қилмоқ учун, яъни жуда озчиликдан иборат бўлган ҳозирги қулдорларга, яъни помещиклар ва капиталистларга қарши, халқнинг жуда кўпчилигининг манфаатларини ҳимоя қилмоқ учун керак.

Майда буржуа демократлар, синфий курашни синфларнинг келишувлари тўғрисидаги хаёллар билан алмаш-

тирган бу сохта социалистлар социалистик ўзгаришни ҳам хаёлий равишда тасаввур қилдилар, яъни эксплуататор синфларнинг ҳукмронлигини ағдариб ташлаш тарзида эмас, балки ўз вазифаларини англаган кўпчиликка озчиликнинг тотувлик билан бўйсунishi тарзида тасаввур қилдилар. Давлатнинг синфлар тепасида туришини тан олиш билан маҳкам боғланган бу майда буржуа утопияси амалда меҳнаткаш синфларнинг манфаатларига хиёнат қилишга олиб келарди, бунинг масалан, 1848 ва 1871 йиллардаги француз революцияларининг тарихи ҳам кўрсатиб берилади, буни XIX асрнинг охириларида ва XX асрнинг бошларида Англияда, Францияда, Италияда ва бошқа мамлакатларда буржуа министрликларида «социалистлар»нинг иштирок қилиш тажрибаси ҳам кўрсатиб берилади²⁷.

Маркс бу майда буржуа социализмга қарши бутун умри бўйи курашди, бу майда буржуа социализмининг ҳозирги вақтда Россияда эсерлар партияси билан меньшевиклар партияси янгидан кўтариб чиқди. Маркс синфий кураш тўғрисидаги таълимотни изчил суратда сиёсий ҳокимият тўғрисидаги, давлат тўғрисидаги таълимотгача етказиб ривожлантирди.

Буржуазия ҳукмронлигини фақат алоҳида синф бўлган пролетариатгина ағдариб ташлаши мумкинлиги, бу синф ҳаётининг иқтисодий шароитлари уни ана шундай ағдаришни бажаришга тайёрлайди, унга бундай ағдаришни амалга ошириш учун имкон ва куч беради. Буржуазия деҳқонларни ва барча майда буржуа табақаларни майда-лаштириш, тарқоқлаштириш билан бир вақтда, пролетариатни жинслаштиради, бирлаштиради, уюштиради. Фақат пролетариатгина, — йирик ишлаб чиқаришда ўйнаётган ўз роли туфайли, — барча меҳнаткашлар ва эксплуатация қилинувчилар оммасининг йўлбошчиси бўлишга қобилдир, буржуазия бу меҳнаткашлар ва эксплуатация қилинувчилар оммасини кўпинча пролетарларни эксплуатация қилиш, эзиш, сиқшдан кам эмас, балки кўпроқ эксплуатация қилади, эзади, сиқади, лекин бу омма ўз озодлиги учун *мустақил суратда* курашишга қобил эмас.

Синфий кураш тўғрисидаги таълимотни Маркс давлат ва социалистик революция масаласига ҳам татбиқ қилди; бу таълимот пролетариатнинг *сиёсий ҳукмронлигини*, унинг диктатурасини, яъни унинг ҳеч ким билан баҳам кўрилмайдиган ва бевосита омманинг қуроли кучига суянадиган ҳокимиятини албатта эътироф қилишга олиб боради. Пролетариат буржуазиянинг муқаррар

равишда кўрсатадиган қаттиқ қаршилигини бостиришга ҳамда *барча* меҳнаткашлар ва эксплуатация қилинувчилар оммасини хўжаликнинг янги укладини яратиш учун уюштиришга қобил бўлган *ҳукмрон синфга* айланган вақтдагина буржуазия ағдариб ташланиши мумкин.

Эксплуататорларнинг қаршилигини бостириш учун ҳам, социалистик хўжаликни «йўлга қўйиш» ишида аҳолининг ғоят кўпчилигига, деҳқонларга, майда буржуазияга, ярим пролетарларга *раҳбарлик қилиш* учун ҳам пролетариатга давлат ҳокимияти, зўрликнинг марказлашган ташкилоти, зўрлик қилиш ташкилоти зарур.

Марксизм ишчилар партиясини тарбиялар экан, пролетариат авангардини тарбиялайди — ҳокимиятни қўлга олишга ва *бутун халқни* социализмга томон *элтишга*, янги тузумни ташкил қилиш ва йўлга солишга, барча меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчиларнинг ўз ижтимоий турмушларини буржуазиясиз ва буржуазияга қарши тузишларида уларга устоз, раҳбар, йўлбошчи бўлишга қобил авангардни тарбиялайди. Ҳозирги вақтда ҳукм сураётган оппортунизм ишчилар партиясини, аксинча, яхши иш ҳақи оладиган ишчиларнинг оммадан ажралаётган, капитализм вақтида тузуккина «ўрнашиб олаётган» намояндалари қилиб, ўзларининг тўнғичлик ҳуқуқларини мошхўрдага сотувчи, яъни буржуазияга қарши халқнинг революцион йўлбошчилари бўлишдан воз кечувчи намояндалари қилиб тарбиялайди.

Маркснинг «давлат, яъни ҳукмрон синф бўлиб уюшган пролетариат» ҳақидаги назарияси унинг пролетариатнинг тарихда ўйнайдиган революцион роли тўғрисидаги бутун таълимоти билан чамбарчас боғланган. Бу ролнинг якунида — пролетар диктатураси, пролетариатнинг спёсий ҳукмронлиги туради.

Лекин, агарда пролетариатга давлат буржуазияга қарши зўрлик қилишнинг *алоҳида* ташкилоти сифатида керак бўлар экан, бундан: буржуазия *ўзи учун* тузган давлат машинасини олдин йўқ қилмай, бузиб ташламай туриб, бу хил ташкилотни вужудга келтириш мумкинми? — деган хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. «Коммунистик Манифест» ана шу хулосага жуда ҳам яқин олиб келади ва Маркс 1848—1851 йиллардаги революция тажрибасини якунлаб, шу хулоса тўғрисида гапирди.

2. РЕВОЛЮЦИЯ ЯКУНЛАР. I

Маркс бизни қизиқтирган давлат масаласи юзасидан, «Луи Бонапартнинг 18-брюмери» деган асаридан олинган қуйидаги муҳоамада 1848—1851 йиллардаги революцияга якун ясайди:

«...Лекин революция асосли революциядир. У ҳали гуноҳларидан пок бўлиш даврини кечирмоқда. У ўз ишини изчиллик билан бажармоқда. 1851 йил 2 декабргача у» (Луи Бонапарт давлат тўнтариши қилган кун) «ўз тайёргарлик ишининг ярмини тугатди, энди иккинчи ярмини тугатаётир. У, парламент ҳокимиятини ағдариб ташлаш имкониятига эга бўлмоқ мақсадида дастлаб парламент ҳокимиятини такомилга етказди. Ҳозир, бу мақсадга эришганидан кейин, *ижро этувчи ҳокимиятни* такомилга етказмоқда, уни том маъноси билан ижро этувчи ҳокимият қилиб қўймоқда, *ўзининг вайрон қилувчи кучларининг бутунисини шу ҳокимиятга қарши тўплаш учун*» (курсив бизники) «уни бирдан-бир объект тариқасида ўзига қарши қилиб қўймоқда». «Қачонки революция ўз дастлабки ишининг шу иккинчи ярмини тамом қилса, Европа ўз ўрнидан туриб, шодлик билан: яхши ковлайсан, кекса кўрсичқон! — деяжак.

Жуда катта бюрократик ва ҳарбий ташкилотга, жуда мураккаб ва сунъий давлат машинасига, ярим миллионли армия билан бир қаторда ярим миллион кишидан иборат амалдорлар қўшинига эга бўлган бу ижро этувчи ҳокимият, француз жамиятининг бутун танасини худди тўрдек чулғаб олган ва унинг ҳамма тешикчаларини бекитиб қўйган бу даҳшатли паразит организм самодержавие монархияси даврида, феодализм тушкунликка учраётган чоқда пайдо бўлди. Бу паразит организм феодализмнинг тушкунликка учрашгани тезлатишга ёрдам берди». Биринчи француз революцияси марказлашганини кучайтирди, «аммо шу билан бирга у ҳукумат ҳокимиятининг ҳажмини, атрибутларини ва кўмакчиларининг сонини кўпайтирди. Наполеон бу давлат машинасини тугаллади». Легитим монархия ва Июль монархияси «кенгроқ меҳнат тақсимотидаги тафовутни оширишдан бошқа янги бир нарса қўшмади...

...Ниҳоят, парламентар республика революцияга қарши курашида жазо чоралари билан бирга ҳу-

кумат ҳокимиятининг воситаларини ва унинг марказлаштирилишини ҳам кучайтиришга мажбур бўлди. *Ҳамма тўнғаришлар бу машинани синдириб ташлаш ўрнига, уни такомиллаштирди*» (курсив бизники). «Бирининг ўрнини иккинчиси олиб турган партиялар ҳукмронлик учун курашиб келдилар ва ғалаба қозонган чоқда бу жуда улкан давлат биносининг босиб олинишини асосий ўлжа деб ҳисобладилар» («Луи Бонапартнинг 18-брюмери», 98—99-бетлар, 4-нашри, Гамбург, 1907 йил) ²⁸.

Марксизм бу ажойиб муҳокамада «Коммунистик Манифест» дагига қараганда олдинга томон жуда катта қадам қўйди. «Коммунистик Манифест» да давлат тўғрисидаги масала ҳали жуда абстракт равишда, энг умумий тушунчалар ва иборалар билан ифода қилинган эди. Бу муҳокамада эса масала конкрет суратда қўйилди ва жуда аниқ, равшан, амалий жиҳатдан сезиларли хулоса чиқарилди: илгариги революцияларнинг ҳаммаси давлат машинасини такомиллаштириб келди, ваҳоланки, уни мажақлаб, синдириб ташлаш керак.

Бу хулоса марксизмнинг давлат тўғрисидаги таълимотида энг муҳим, асосий нарсадир. Худди ана шу асосий нарсани ҳукмрон расмий социал-демократик партиялар бутунлай *унутди*, шу билан бирга, II Интернационалнинг энг атоқли назарийчиси бўлган К. Каутский тамоман *бузди* (буни қуйида кўрамиз).

«Коммунистик Манифест» да тарихнинг умумий яқунлари чиқарилган бўлиб, бу яқунлар давлатни синфий ҳукмронлик органи деб билишга мажбур этади ва шундай бир зарурий фикрга олиб келадик, пролетариат аввало сиёсий ҳокимиятни қўлга олмасдан, сиёсий ҳукмронликни қўлга киритмасдан, давлатни «ҳукмрон синф бўлиб уюшган пролетариат» га айлантirmасдан туриб, буржуазияни ағдара олмайди ва бу пролетар давлати ўзи ғалабага эришгандан кейиноқ дарҳол барҳам топа бошлайди, чунки синфий зиддиятлар бўлмаган жамиятда давлат керак эмас ва унинг бўлиши мумкин эмас. Бунда буржуа давлатининг ўрнига ўрнатиладиган пролетар давлатининг — тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан — қандай бўлиши лозимлиги тўғрисидаги масала қўйилмайди.

Маркс худди бу хил масалани 1852 йилда қўйди ва ҳал қилди. Ўзининг диалектик материализм философия-

сига содиқ бўлган Маркс революция бўлиб ўтган улғу йиллардаги, 1848—1851 йиллардаги тарихий тажрибани ўз таълимотига асос қилиб олди. Маркс таълимоти — ҳамма вақтдагидек — бунда ҳам *тажрибанинг* чуқур философик дунёқараш ва бой тарих билими чироғи билан ёритилган *яқундан* иборатдир.

Давлат масаласи конкрет равишда қўйилди: буржуа давлати, буржуазиянинг ҳукмронлиги учун зарур бўлган давлат машинаси тарихий жиҳатдан қандай пайдо бўлди? буржуа революциялари давомида ва эзилган синфлар мустақил суратда бош кўтариб чиққан чоқда бу машинада қандай ўзгаришлар бўлди, у қандай эволюция қилди? пролетариат олдида бу давлат машинасига нисбатан қандай вазифалар туради?

Буржуа жамиятига хос бўлган марказлашган давлат ҳокимияти абсолютизмнинг қулаш даврида пайдо бўлди. Икки муассаса: амалдорлар ва доимий армиянинг бўлиши бу давлат машинасининг ўзига хос хусусиятидир. Бу муассасаларнинг худди шу буржуазия ила мингларча воситалар билан боғланганлиги тўғрисида Маркс ва Энгельснинг асарларида қайта-қайта гапирилади. Ҳар бир ишчининг тажрибаси бу боғланишни жуда ҳам яққол ва ажойиб бир тарзда кўрсатиб беради. Ишчилар синфи бу боғланишни англашга ўз тажрибаси асосида ўрганди, — ана шу сабабдан ишчилар синфи ўша боғланишнинг муқаррарлиги тўғрисидаги илми жуда осонлик билан билиб олмоқда ва жуда пухта ўзлаштирмоқда, майда буржуа демократлар бу илми ё нодонлик ва калтафаҳмлиқ қилиб инкор этмоқдалар, ёки тегишли амалий хулосалар чиқаришни унутиб, янада кўпроқ калтафаҳмлиқ қилиб, «умуман» эътироф этмоқдалар.

Амалдорлар ва доимий армия — буржуа жамиятининг танасидаги «паразит» дир, бу жамиятни ичдан кемираётган ички зиддиятлар натижасида туғилган паразитдир, лекин ҳаёт учун зарур бўлган тешикчаларини «бекитадиган» паразитнинг ўзгинасидир. Ҳозирги вақтда расмий социал-демократияда ҳукм сураётган каутскийчи оппортунизм давлатга *паразит организм* деб қарашни фақат анархизмга хос бўлган махсус қараш деб ҳисоблайди. Ўз-ўзидан маълумки, марксизмни бундай бузиш — империалистик урушга «ватанни ҳимоя қилиш» тушунчасини татбиқ қилиш йўли билан бу урушни ёқлаб ва безаб, социализмни жуда ҳам расво қилиб кўрсатган меншчилар учун гоёт фойдалидир, лекин ҳар ҳолда бу — шубҳасиз бузишдир.

Бу амалдорлар аппаратининг ва ҳарбий аппаратининг ривожланиши, такомилланиши, мустаҳкамланиши феодализм қулаган вақтдан бошлаб Европада жуда кўп марта бўлган барча буржуа революциялари орқали рўй бермоқда. Хусусан, айти майда буржуазия кўпинча ўша аппарат воситаси билан йирик буржуазия томонига тортилди ва унга бўйсундирилди; бу аппарат деҳқонларнинг, майда хунармандларнинг, савдогарлар ва бошқаларнинг юқори табақаларига бирмунча қулай, тинч ва фахрий ўринлар берди; бу ўринлар уларни эгаллаганларни халқ *тепасига* қўйди. Россияда 1917 йил 27 февралдан кейинги ярим йил ичида рўй берган ҳоли олдинг²⁹; илгари кўпроқ қорағуруҳчиларга берилиб келинган амалдорлик ўринлари кадетлар, меньшевиклар ва эсерлар учун ўлжа бўлиб қолди. Аслида, улар ҳеч қандай жиддий реформалар тўғрисида ўйламадилар, бу реформаларни «Таъсис мажлисигача» чўзишга — Таъсис мажлиси чиқаришни эса аста-секин урушнинг охиригача чўзишга тиришдилар! Ўлжани бўлишиб олдилар, министрлик, министр муовинлиги, генерал-губернаторлик ўринларини ва шулар каби бошқа ўринларни дарров эгаллаб олдилар, бунда ҳеч қандай Таъсис мажлисини кутиб ўтирмадилар! Хукуматнинг состави тўғрисидаги найрангбозлик, аслида, «ўлжа»ни юқорида ҳам, пастда ҳам, бутун мамлакатда, барча марказий ва маҳаллий бошқармаларда рўй бераётган шу бўлиш ва қайтадан бўлишнинг ифодасигина эди. 1917 йилнинг 27 февралдан 27 августигача ўтган ярим йилнинг якуни, объектив якуни очиқ ва равшандир: реформалар кечиктирилди, амалдорлик ўринлари бўлинди ва бўш вақтида рўй берган «хатолар» бир неча марта қайтадан бўлиш йўли билан тузатилди.

Лекин амалдорлар аппаратини ҳар хил буржуа ва майда буржуа партиялар ўртасида (агар рус мисолини олсак, кадетлар³⁰, эсерлар ва меньшевиклар ўртасида) «қайтадан бўлиш» қанча кўп бўлаётган бўлса, эзилган синфларнинг ва уларга бошчилик қилаётган пролетариатнинг *бутун* буржуа жамиятига мурасасиз душман эканликлари уларга шунча аниқ бўлмоқда. Бундан барча буржуа партиялар учун, жумладан ҳатто энг демократик ва «революцион демократик» партиялар учун ҳам революцион пролетариатга қарши жазо чораларини кучайтириш, жазоланш аппаратини, яъни худди ўша давлат машинасини мустаҳкамлаш зарурати келиб чиқади. Воқеаларнинг бундай ривожланиши революцияни «*ҳамма вайрон қилувчи кучларни*» давлат ҳокимиятига қарши

«*тўплашга*» мажбур этади, давлат машинасини яхшилаш вазифасини эмас, балки бу машинани *емириб ташлаш, йўқ қилиш* вазифасини қўйишга мажбур этади.

Мантиқий муҳокамалар эмас, балки воқеаларнинг ҳақиқий ривожланиши, 1848—1851 йилларнинг амалий тажрибаси вазифани ана шу тарзда қўйишга олиб келди. Тарихий тажрибанинг ҳақиқий заминида Маркснинг қай даражада қаттиқ турганлиги шу нарсадан маълумки, у йўқ қилиниши лозим бўлган давлат машинасини *ни ма билан* алмаштириш тўғрисидаги масалани 1852 йилда ҳали конкрет равишда қўймаган эди. У вақтда ҳали бундай масала учун тажриба материал бермаган эди, бу масалани тарих кейинроқ, 1871 йилда кун тартибига қўйди. 1852 йилда пролетар революцияси «ҳамма вайрон қилувчи кучларни» давлат ҳокимиятига қарши «тўплаш» вазифасига, давлат машинасини «синдириб ташлаш» вазифасига *яқинлашганини* пухта табиий тарихий кузатиш натижасида таъкидлашгина мумкин бўлди.

Бунда: Маркснинг тажрибасини, кузатишларини ва хулосасаларини умумлаштириш; уларни Франциянинг уч йиллик тарихига, 1848—1851 йиллар тарихига қараганда кенгроқ доирага кўчириш тўғрими?— деган савол туғилиши мумкин. Бу саволни текширмоқ учун дастлаб Энгельснинг бир мулоҳазасини ёдга оламиз, сўнгра ҳақиқий далилларга ўтамиз.

«...Франция,— деган эди Энгельс «18-брюмернинг» 3-нашрига ёзган сўз бошисида,— шундай бир мамлакатки, унда синфларнинг тарихий кураши ҳар сафар бошқа мамлакатлардагига қараганда кўпроқ узил-кесил натижага эришди, сиёсий формалар Францияда жуда яққол шаклларда вужудга келиб турди, бу синфий кураш ана шу формалар доирасида давом этди ва унинг натижалари шу формаларда ифодланди. Ўрта асрларда феодализмнинг асосий маркази бўлган ва Ренессанс замонидан буён бир хил тоифа монархиясининг намунали мамлакати бўлган Франция буюк революция вақтида феодализмни тор-мор келтирди ва буржуазиянинг соф ҳукмронлигини шундай ажойиб суратда равшан ўрнатдики, Европадаги бошқа мамлакатларнинг ҳеч бири бундай қилган эмас. Бош кўтараётган пролетариатнинг ҳукмрон буржуазияга қарши кураши ҳам бунда шундай кескин формада юз бермоқдаки, буржуа-

зияга қарши курашнинг бундай кескин формаси бошқа мамлакатларда бўлган эмас» (1907 йилги нашрининг 4-бети)³¹.

Бу охириги мулоҳаза, француз пролетариатининг революцион кураши 1871 йилдан эътиборан вақтинча тўхталиб қолганлиги учун эскириб қолди, лекин бу вақтинча тўхталиш, қанчалик узоқ давом этмасин, узил-кесил натижага эришадиган синфлар курашнинг классик мамлакатлари бўлган Францияни келгуси пролетар революциясида ўзини кўрсатиш имкониятидап асло маҳрум қилмайди.

Лекин илғор мамлакатларнинг XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги тарихига умумий назар ташлайлик. Кўрамизки, бир томондан, республикачи мамлакатларда (Франция, Америка, Швейцарияда) ҳам, шунингдек монархистик мамлакатларда (Англияда, маълум даражада Германияда, Италия, Скандинавия мамлакатлари ва бошқаларда) ҳам ўша «парламентар ҳокимият» барпо қилиш процесси, — иккинчи томондан, буржуа тузумининг асослари ўзгармагани ҳолда, амалдорлик ўринларидан иборат «ўлжа»ни бўлишиб ва қайтадан бўлишиб олган буржуа ва майда буржуа партиялар ўртасида ҳокимият учун олиб борилган кураш процесси — ниҳоят, «ижро этувчи ҳокимият»ни, унинг амалдорлар аппарати ва ҳарбий аппарати тақомиллаш ва мустақамлаш процесси секинроқ, турли хилда анча кенгроқ кўламда рўй бериб келди.

Ҳеч қандай шубҳа йўқки, бу — умуман капиталистик давлатларнинг бутун энг янги эволюциясига хос бўлган умумий хислатлардир. Франция уч йил ичида, 1848—1851 йилларда, бутун капиталистик дунёга хос бўлган ривожланиш процессларини жуда тез суръат билан, кескин суратда, жамланган шаклда кўрсатиб берди.

Айниқса империализм, банк капитали даври, катта катта капиталистик монополиялар даври, монополистик капитализмнинг давлат-монополистик капитализмга айланиш даври монархистик мамлакатларда ҳам, шунингдек энг эркин, республикачи мамлакатларда ҳам пролетариатга қарши жазо чораларининг кучайиши муносабати билан «давлат машинаси»нинг жуда ҳам кучайганини, унинг амалдорлар аппарати билан ҳарбий аппаратининг мисли кўрилмаган даражада ўсганини кўрсатади.

Ҳозир бутун дунё тарихи давлат машинасини «емириш» учун пролетар революциясининг «барча кучлари-

ни», шубҳасиз, 1852 йилдагига қараганда, тенглаштириб бўлмайдиган даражада кенг миқёсда «тўплаш»га олиб келмоқда.

Пролетариатнинг бу машинани нима билан алмаштириши тўғрисида Париж Коммунаси жуда ҳам ибратли материал берди.

3. МАСАЛАНING 1852 ЙИЛДА МАРКС ТОМОНIDАН ҚЎЙИЛИШИ*

Меринг 1907 йилда «Neue Zeit»³² журналида (XXV, 2, 164) Маркснинг 1852 йил 5 мартда Вейдемейерга ёзган хатидан олинган парчаларни босиб чиқарди. Бу хатда, жумладан, қуйидаги ажойиб муҳокама бор:

«Менинг ўзимга келганда, ҳозирги жамиятда синфлар борлигини очиш хизмати ҳам, уларнинг ўзаро курашини очиш хизмати ҳам менинг хизматим эмас. Буржуа тарихчилари бу синфлар курашнинг тарихий ривожланишини, буржуа экономистлари эса — синфларнинг иқтисодий анатомиясини мендан кўп вақт илгари баён қилиб бердилар. Мен қилган янгилик қуйидагиларни исбот этишдан иборат бўлди: 1) синфларнинг бўлиши ишлаб чиқаришнинг ривожланишидаги муайян тарихий фазаларгагина боғлиқдир (historische Entwicklungsphasen der Produktion), 2) синфий кураш албатта пролетариат диктатурасига олиб боради, 3) бу диктатуранинг ўзи ҳар қандай синфларни йўқ қилишга ва синфсиз жамиятга ўтишдангина иборат бўлади...»³³.

Маркс бу сўзлар билан, биринчидан, буржуазиянинг илғор ва энг жиддий мутафаккирларининг таълимотидан ўз таълимотининг асосий ва туб фарқини, иккинчидан, ўзининг давлат тўғрисидаги таълимотининг моҳиятини жуда ҳам яққол ифодалаб берди.

Маркс таълимотидаги асосий нарса — синфий курашдир. Жуда кўп вақт шундай деб гапирадилар ва ёзадилар. Лекин бу фикр тўғри эмас. Ана шу нотўғри фикрга асосланиб, кўпинча марксизмни оппортунистчасига бузадилар, уни буржуазия учун мақбул руҳда сохталаштирадилар. Чунки синфий кураш тўғрисидаги таълимот Маркс томонидан эмас, балки Марксдан илгари буржуазия томонидан яратилган ва бу таълимот, умуман айтганда,

* Иккинчи нашрига қўшилган.

буржуазия учун мақбулдир. Фақат синфлар курашинингига тан олган киши ҳали марксист бўлмайди, у ҳали буржуа тафаккури ва буржуа сиёсати доирасидан чиқмайдиган киши бўлиши мумкин. Марксизмни синфлар кураши тўғрисидаги таълимотдангина иборат қилиб қўйиш — марксизмни торайтириш, уни бузиш, уни буржуазия учун мақбул бўлган нарсага айлантириш демакдир. Синфлар курашини тан олиш билан бирга *пролетариат диктатурасини ҳам* тан олган кишигина марксистдир. Марксистни одатдаги майда (ва йирик) буржуадан ажратадиган энг муҳим фарқ ҳам ана шундадир. Марксизмни *чинакам* тушуниш ва тан олишни ана шу синов тоши билан синаш керак. Европа тарихи ишчилар синфини *амалий суратда* ана шу масалага олиб келган чоқда, фақат барча оппортунистлар ва реформистларгина эмас, ҳатто барча «каутскийчилар» (реформизм билан марксизм ўртасида иккиланиб юривчи кишилар) ҳам пролетариат диктатурасини *инкор этадиган* разил филистёрлар ва майда буржуа демократлари бўлиб чиқдиларки, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Каутскийнинг 1918 йил августда, яъни ушбу китобчанинг биринчи нашридан анча кейин чиққан «Пролетариат диктатураси» деган брошюраси марксизмни мешчанларча бузишнинг ва уни *оғизда* мунофиқона тан олиб, *амалда* ундан разилонга воз кечишнинг намунасидир (менинг: «Пролетар революцияси ва ренегат Каутский» деган брошюрамга қаралсин. Петроград ва Москва, 1918 йил *).

Ҳозирги оппортунизм ўзининг бош намоянчаси, собиқ марксист К. Каутский билан бирликда, *буржуа* позициясига Маркс томонидан берилган юқоридаги баҳога тамоман тўғри келади, чунки бу оппортунизм синфий курашни тан олиш соҳасини буржуа муносабатлар соҳаси билан чеклаб қўяди. (Ҳеч бир ўқимшли либерал бу соҳа ичида, унинг доираси ичида синфий курашни «принципал равишда» тан олишдан бош тортмайди!) Оппортунизм синфий курашни тан олади-ю, лекин энг асосий нарсани, яъни капитализмдан коммунизмга *ўтиш* даврини, буржуазияни *ағдарш* ва уни тамоман *йўқ қилиш* даврини *тан олмайди*. Ҳақиқатда бу давр муқаррар равишда мисли кўрилмаган қаттиқ синфий кураш давридир, бу курашнинг мисли кўрилмаган кескин формалари дав-

* Қаралсин: Тўла асарлар тўплами, 37-том, 273—394-бетлар. Ред.

ридир, демак, бу даврдаги давлат ҳам муқаррар равишда (пролетарлар ва умуман камбағаллар учун) *янгича* демократик ва (буржуазияга қарши) *янгича* диктатор давлат бўлмоғи лозим.

Сўнгра. *Бир* синф диктатурасининг умуман ҳар қандай синфий жамият учунгина эмас, буржуазияни ағдарган *пролетариат* учунгина эмас, балки капитализмни «синфсиз жамият»дан, коммунизмдан ажратиб турадиган бутун бир *тарихий давр* учун ҳам зарур эканлигини англаган кишигина Маркснинг давлат тўғрисидаги таълимотининг моҳиятини ўзлаштирган бўлади. Буржуа давлатларининг формалари жуда ҳам хилма-хил, лекин уларнинг моҳияти битта: бу давлатларнинг ҳаммаси ҳар ҳолда, оқибат-натияжада албатта *буржуазия диктатурасидир*. Капитализмдан коммунизмга ўтишда, албатта, жуда ҳам кўп ва ҳар хил сиёсий формалар бўлмасдан иложи йўқ, лекин буларнинг моҳияти муқаррар равишда битта — *пролетариат диктатураси* ³⁴ бўлади.

Ш Б О Б

ДАВЛАТ ВА РЕВОЛЮЦИЯ. 1871 ЙИЛГИ ПАРИЖ КОММУНАСИНING ТАЖРИБАСИ. МАРКСНИНГ АНАЛИЗИ

1. КОММУНАРЛАРНИНГ УРИНИШЛАРИДАГИ ҚАҲРАМОНЛИК НИМАДА?

Маълумки, Маркс Коммунадан бир неча ой бурун, 1870 йилнинг кузида, ҳукуматни ағдарингга уриниш газаб туфайли қилинган аҳмоқлик бўлади, деб Париж ишчиларини огоҳлантирган эди ³⁵. Лекин 1871 йилнинг март ойида ишчилар қатъий жангга боришга *мажбур қилинган* ва улар бу жангни қабул қилган чоқда, кўзғолон факт бўлиб қолган чоқда, Маркс, пролетар революциясининг оқибати яхши бўлмаслигини сезса ҳам, уни зўр шодлик билан табриклади. Маркс «бемаврид» ҳаракатни педантларча ўжарлик билан қоралаб ўтирмади, ҳолбуки, марксизмнинг ёмон томондан ном чиқарган рус ренегати Плеханов, 1905 йилнинг ноябрида ишчилар ва деҳқонлар курашини қувватлаш руҳида ёзгани ҳолда, 1905 йилнинг декабридан кейин педантларча ўжарлик қилиб: «қўлга қурол олмаслик керак эди» ³⁶, — деб либералларча бақирди.

Бироқ Маркс, ўз ибораси билан айтганда, «осмонни штурм қилган» коммунарларнинг қаҳрамонлигидан чексиз хурсанд бўлибгина қолмади ³⁷. Маркс оммавий рево-

люцион ҳаракатни, гарчи бу ҳаракат ўз мақсадига эришмаган бўлса ҳам, жуда катта аҳамиятга эга бўлган тарихий тажриба, бутун дунё пролетар революциясининг олға қараб қўйган маълум қадами, юзларча программа ва муҳокамаларга қараганда муҳимроқ бўлган амалий қадам деб билди. Маркс ўз олдига бу тажрибани анализ қилиш, ундан тактика соҳасида сабоқлар чиқариш, унга асосланиб, ўз назариясини қайтадан кўриб чиқиш вазифасини қўйди.

Маркс «Коммунистик Манифест»га киритилиши зарур деб топган бирдан-бир «тузатиш»ни Париж коммунари-нинг революцион тажрибасига асосан киритди.

«Коммунистик Манифест»нинг янги немисча нашрига ёзилган ва уни ёзган авторларнинг иккаласи ҳам қўл қўйган сўнги сўз бошида 1872 йил 24 июль санаси кўрсатилган. Бу сўз бошида унинг авторлари, Карл Маркс ва Фридрих Энгельс: «Коммунистик Манифест» программасининг «баъзи жойлари энди эскириб қолди», дейдилар.

Улар давом қилиб: «...Хусусан, Коммуна исбот қилдики, «ишчилар синфи тайёр давлат машинасини жўнгина эгаллаб олиб, уни ўз мақсадлари учун ишлата олмайди»...»³⁸ дейдилар.

Бу цитатадаги иккинчи қўштирноқлар ичига олинган сўзларни унинг авторлари Маркснинг «Францияда граждандар уруши»³⁹ деган асаридан олганлар.

Шундай қилиб, Маркс билан Энгельс Париж Коммунасининг асосий ва энг муҳим сабоқларидан бирини шундай катта аҳамиятга эга деб ҳисобладиларки, улар бу сабоқни муҳим тузатиш сифатида «Коммунистик Манифест»га киритдилар.

Шуниси жуда ҳам характерлики, худди ана шу муҳим тузатишни оппортунистлар бузди ва бу тузатишнинг маъноси «Коммунистик Манифест»ни ўқувчиларнинг юздан тўқсон тўққизтасига бўлмаганда ҳам, эҳтимол, ўндай тўққизтасига маълум эмас. Биз бу бузиш тўғрисида қуйида, бузишлар масаласига махсус бағишланган бобда, батафсил гапирариз. Ҳозир қуйидаги фикрни таъкидлаб ўтиш кифоя қилса керак: Маркснинг юқорида биз мисол қилиб келтирган машҳур сўзларининг маъносини сийқалаштириб, бузиб «талқин қилиш» шундан иборатки, ёки Маркс бунда ҳокимиятни қўлга киритиш ва шу сингариларга қарши секинлик билан ривожланиш гоёсини уқтирган эмиш.

Ҳақиқатда эса *худди бунинг аксичадир*. Маркснинг фикри шундан иборатки, ишчилар синфи «тайёр давлат машинаси»ни жўнгина қўлга киритиш билан чекланмасдан, балки уни *мажақлаб, синдириб ташлаши* лозим.

Маркс 1871 йил 12 апрелда, яъни худди Коммуна вақтида, Кугельманга мана бундай деб ёзган эди:

«...Агар сен менинг «18-брюмер»имнинг охириги бобига қарасанг, кўрасанки, мен француз революциясининг навбатдаги уриниши: бюрократик-ҳарбий машинани, шу дамгача бўлиб келганидек, бир қўлдан иккинчи қўлга олиб бериш эмас, балки уни *синдириб ташлаш* бўлмоғи керак» (курсив Марксники; оригиналда: *zerbrechen*, дейилган) «ва қитъадаги ҳар қандай чинакам халқ революциясининг дастлабки шарти фақат шу бўлмоғи керак, деб айтганман. Бизнинг парижлик қаҳрамон ўртоқларимизнинг уринишлари ҳам худди ана шундай бўлди» («Neue Zeit»нинг 709-бети, XX, 1, 1901—1902 йил)⁴⁰. (Маркснинг Кугельманга ёзган хатлари рус тилида, кам деганда, икки марта нашр қилинди, бир нашри менинг таҳририм остида ва менинг сўз бошим билан чиқди*.)

«Бюрократик-ҳарбий давлат машинасини синдириб ташлаш» деган сўзлар, марксизмнинг революцияда пролетариатнинг давлат бобидаги вазифаси қандай бўлиши керак, деган масала тўғрисидаги қисқача ифода қилинган асосий хулосасидир. Ҳукм сураётган каутскийчиларнинг марксизмни «талқин қилиши»да ана шу хулоса бутунлай унутилибгина қолмаган, балки тўғридан-тўғри бузилган!

Маркснинг «18-брюмер»ини далил қилиб кўрсатиши масаласига келсак, биз юқорида унинг тегишли жойини тўла равишда келтирдик.

Маркснинг юқорида келтирилган ана шу муҳокамасининг икки жойини алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. Биринчидан, Маркс ўз хулосасини қитъагагина тааллуқли қилиб, чеклаб қўяди. 1871 йилда масаланинг бундай қўйилиши табиий эди, у чоқда Англия соф капиталистик мамлакат намунаси эди, лекин унда ҳарбийчилик йўқ ва

* Қаралсин: Тўла асарлар тўплами, 14-том, 417—427-бетлар. Ред.

бюрократия жуда оз эди. Шунинг учун Маркс Англияни истисно қилган эди, у ерда «тайёр давлат машинаси»ни емириб ташлаш каби дастлабки шарт бўлмаганда ҳам революция ва ҳатто халқ революцияси бўлиши мумкин, деб ўйланар эди ва у чоқда шундай бўлиши мумкин эди.

Энди, 1917 йилда, биринчи буюк империалистик уруш даврида, Маркснинг бу чеклаши тушиб қолади. Ҳарбийчилик ва бюрократизмнинг йўқлиги маъносидаги инглиз-саксонча «эркинлик»нинг — бутун дунёда — энг йирик ва сўнгги намояндлари бўлган Англия ҳам, Америка ҳам ҳамма нарсани ўзига итоат қилдираётган, ҳамма нарсани эзиб ташлаётган ва бутун Европага хос бўлган бюрократик-ҳарбий муассасаларнинг ифлос, қонли ботқоғига батамом ботиб қолди. Энди Англияда ҳам, Америкада ҳам «тайёр» (у ерларда 1914—1917 йилларда батамом «Европа»даги даражага, умумимпериалистик даражага етказиб тайёрланган) «давлат машинаси»ни *синдириб, емириб ташлаш* «ҳақиқатан халқ революцияси бўлган ҳар бир революциянинг дастлабки шартидир».

Иккинчидан, Маркснинг, бюрократик-ҳарбий давлат машинасини емириб ташлаш «чинакам халқ революцияси бўлган ҳар бир революциянинг дастлабки шартидир», деган жуда ҳам чуқур маъноли мулоҳазаси алоҳида эътиборга сазовордир. «Халқ» революцияси деган бу тушунчани Маркс тилга олиши ғалати бўлиб туюлади, марксистлар деб ҳисобланмоқчи бўлаётган рус плехановчилари ва меньшевиклари — Струвенинг бу издошлари — Маркснинг бу иборасини, эҳтимол, «янглиш ибора» деб эълон қилишлари ҳам мумкин эди. Улар марксизмни шундай разилона-либералларча буздиларки, улар буржуа революцияси билан пролетар революциясини бир-бирига қарши қўйишдан бошқа ҳеч нарсани билмайдилар ва уларнинг бу бир-бирига қарши қўйиш тушунчалари ҳам ғоят даражада заифдир.

Агар мисол учун XX аср революцияларини олсак, у ҳолда Португалия ва Туркия революцияларини ҳам, албатта, буржуа революциялари деб ҳисоблашга тўғри келади. Бу революцияларнинг униси ҳам, буниси ҳам «халқ» революцияси эмас, чунки халқ оммаси, унинг ғоят кўпчилиги бу революцияларнинг унисида ҳам, бунисида ҳам актив суратда, мустақил равишда, ўзининг иқтисодий ва сиёсий талабларини кўтариб, кўзга кўринарли бир йўсида майдонга чиқмади. Аксинча, 1905—1907 йиллардаги рус буржуа революцияси, гарчи унда баъзи вақтларда Португалия ва Туркия революцияларида бўлган «порлоқ

муваффақиятлар бўлмаган бўлса ҳам, шубҳасиз, «чинакам халқ» революцияси эди, чунки унда халқ оммаси, унинг кўпчилиги, зулм ва эксплуатация остида эзилган энг катта ижтимоий «қуйи табақалар» мустақил равишда бош кўтариб чиқди, бутун революция жараёнига ўз талабларининг, емириладиган эски жамият ўрнига ўзларича янги жамият қуриш йўлидаги ўз интилишларининг таъсирларини ўтказди.

Европада, 1871 йилда, қитъадаги ҳеч бир мамлакатда пролетариат халқининг кўпчилигини ташкил этган эмас. Ҳақиқатан кўпчиликни ҳаракатга тортадиган «халқ» революцияси пролетариатни ҳам, деҳқонларни ҳам ўз ичига олгандагина «халқ» революцияси бўла олар эди. У вақтда «халқ» шу икки синфдан иборат эди ҳам. Иккала синф «бюрократик-ҳарбий давлат машинаси» томонидан эзилиши, сиқилиши, эксплуатация қилиниши туфайли бирлашди. Бу машинани *мажақлаб ташлаш*, уни *синдириб ташлаш* керак, — «халқ»нинг, унинг кўпчилигининг, ишчиларнинг ва деҳқонлар кўпчилигининг чинакам манфаати ана шу, камбағал деҳқонларнинг пролетарлар билан эркин равишда тузадиган иттифоқининг «дастлабки шарт» ана шу, бундай иттифоқ бўлмаса, демократия мустаҳкам бўлмайди ва социалистик ўзгариш қилиш мумкин бўлмайди.

Маълумки, Париж Коммунаси ана шундай иттифоқ сари йўл олган эди, у бир қанча ички ва ташқи сабаблар орқасида ўз мақсадига эриша олмади.

Демак, Маркс, «чинакам халқ революцияси» тўғрисида гапирганида, майда буржуазиянинг хусусиятларини ҳеч бир унутмасдан (булар тўғрисида у кўп ва тез-тез гапириб келди), 1871 йилда Европа қитъаси давлатларининг кўпчилигидаги синфларнинг ҳақиқий нисбатини пухтали билан ҳисобга олди. Иккинчи томондан эса, у таъкидладикки, ишчилар билан деҳқонларнинг манфаатлари давлат машинасини «мажақлаб ташлаш»ни талаб қилади, ишчилар билан деҳқонларни бирлаштиради, уларнинг олдига «паразит»ни йўқ қилиш ва уни бирон янги нарса билан алмаштиришдан иборат умумий вазифа қўяди.

Нима билан алмаштирилади, ахир?

2. МАЖАҚЛАБ ТАШЛАНГАН ДАВЛАТ МАШИНАСINI НИМА БИЛАН АЛМАШТИРИШ КЕРАК?

Маркс 1847 йилда «Коммунистик Манифест»да бу саволга ҳали бутунлай абстракт, тўғрироғи, вазифаларни кўрсатадиган, лекин уларни ҳал қилиш усулларини кўр-

сатмайдиган жавоб берган эди. Унинг ўрнига «пролетариатни ҳукмрон синф қилиб уюштириш», «демократияни қўлга киритиш» керак — «Коммунистик Манифест»нинг жавоби ана шундай эди ⁴¹.

Пролетариатнинг бундай ҳукмрон синф бўлиб уюшуви қандай конкрет формаларда бўлиши, бундай уюшиш билан «демократияни» изчилроқ ва мукамалроқ равишда «қўлга киритиш» қандай қилиб бирга бориши мумкин, деган саволга бериладиган жавобни Маркс, утопияга берилиб кетмасдан, оммавий ҳаракатнинг тажрибасидан кутди.

Маркс «Францияда граждандар уруши» деган асарида Коммунанинг тажрибасини, бу тажриба ҳар қанча оз бўлса-да, жуда катта эътибор билан анализ қилди. Бу асарнинг энг муҳим жойларини келтириб ўтамиз:

Ўрта асрлардан келиб чиқмиш «марказлашган давлат ҳокимияти ва унинг ҳамма жойда мавжуд бўлган органлари: доимий армияси, полицияси, бюрократияси, руҳонийлари, судьялар тоифаси билан бирликда» XIX асрда ривож топди. Капитал билан меҳнат ўртасидаги синфий антагонизмнинг кучайиши орқасида «давлат ҳокимияти меҳнатни тобора кўп эшиш учун ижтимоий ҳокимият характери, синфий ҳукмронлик машинаси характери ола борди. Синфий курашда олға қараб маълум қадам ташлашни билдирадиган ҳар бир революциядан кейин давлат ҳокимиятининг нуқул эзувчилик характери тобора кўпроқ намоён бўла борди». 1848—1849 йиллардаги революциядан сўнг давлат ҳокимияти «капиталнинг меҳнатга қарши урушида миллий қурол»га айланди. Иккинчи империя буни мустаҳкамлади.

«Коммуна — империянинг айнан тескариси эди». «У» «синфий ҳукмронликнинг фақат монархистик формасига эмас, балки синфий ҳукмронликнинг ўзига ҳам барҳам бериши лозим бўлган республиканинг» «муайян формаси эди...»

Пролетар республикасининг, социалистик республиканинг бу «муайян» формаси айти нимадан иборат эди? Бу республика вужудга келтира бошлаган давлат қандай давлат эди?

«...Коммунанинг биринчи декрети доимий қўшинни йўқ қилиш ва уни қуролланган халқ билан алмаштиришдан иборат бўлди...»

Ҳозир бу талаб социалистик партия деб аталмоқчи бўлаётган барча партияларнинг программаларида бор. Лекин улардаги программаларнинг пучлиги худди 27 февраль революциясидан кейин бу талабни турмушга татбиқ қилишдан амалда бош тортган эсер ва меньшевикларимизнинг хатти-ҳаракатидан очиқ маълумдир!

«...Коммуна Парижнинг турли округларида умумий сайлов ҳуқуқи асосида сайланган шаҳар вакилларида тузилди. Бу вакиллар масъул кишилар бўлиб, уларни исталган вақтда алмаштириш мумкин эди. Ўз-ўзидан маълумки, уларнинг кўпчилиги ишчилардан ёки ишчилар синфининг танилган вакилларида иборат эди...»

...Шу дамгача давлат ҳукуматининг қуроли бўлиб келган полиция барча сиёсий функцияларидан дарҳол маҳрум қилинди ва Коммунанинг истаган вақтда алмаштириладиган масъул органига айлантирилди... Идора қилишнинг барча қолган соҳаларидаги амалдорлар ҳам худди шундай қилинди. Коммуна аъзоларидан бошлаб, юқоридан то пастгача, жамоат хизматини бажарувчилар ишчининг иш ҳақиға баравар келадиган миқдорда мояна олишлари лозим эди. Юқори давлат мансабдорларига ҳар қандай вакиллик имтиёзлари ва пул бериш ҳам мансабдорларнинг ўзлари билан бирликда йўқ бўлди... Коммуна доимий қўшинга ва полицияга — эски ҳукуматнинг шу моддий ҳокимият қуролларига барҳам бергандан сўнг, дарҳол маънавий зулм қуроллини, попларнинг кучини синдиришга киришди.. Суд мансабдорлари ўзларининг сохта мустақилликларидан маҳрум бўлдилар... улар бундан кейин очиқ равишда сайланиб қўйилишлари, масъул бўлишлари ва алмаштириладиган бўлишлари лозим эди...» ⁴²

Шундай қилиб, Коммуна мажақлаб ташланган давлат машинасини «фақат» тўлароқ демократия билан алмаштиригандай бўлди: доимий армия йўқ қилинди, барча мансабдорлар тамомла сайланиб қўйиладиган ва алмаштириладиган бўлди. Лекин ҳақиқатда бу «фақат» — бир хил муассасаларни принцип жиҳатидан бошқа хил бўлган муассасалар билан жуда катта кўламда алмаштириш демакдир. Бунда худди «миқдорнинг сифатга айланиш» ҳолларидан бири намоён бўлди: умуман мумкин бўлган даражада жуда тўла ва жуда изчил йўсинда амалга оши-

рилган демократия буржуа демократиясидан пролетар демократиясига айланди, давлат (= маълум синфни бостириш учун хизмат қилувчи алоҳида куч) энди аслида давлат бўлмаган бир нарсага айланди.

Буржуазияни ва унинг қаршичилигини бостириш ҳали зарур бўлади. Коммуна учун бу нарса айниқса зарур эди ва унинг енгилиш сабабларидан бири шундан иборатки, у буни етарли даражада қатъият билан бажармади. Лекин бунда бостириш органи, ҳамма вақт, қуллик вақтида ҳам, крепостнойлик вақтида ҳам, ёлланма қуллик вақтида ҳам бўлгани каби, аҳолининг озчилигидан иборат бўлмайди, балки кўпчилигидан иборат бўлади. Халқнинг кўпчилиги ўз эзувчиларини ўзи бостирар экан, у ҳолда бостириш учун «алоҳида куч» энди керак бўлмай қолади! Ана шу маънода давлат барҳам топа бошлайди. Имтиёзли озчиликнинг алоҳида муассасалари (имтиёзли амалдорлар, доимий армиянинг бошлиқлари) ўрнига ишни бевосита кўпчиликнинг ўзи бажара олади, давлат ҳокимиятининг функцияларини бажаришнинг ўзи умумхалқ қўлига нақадар кўп ўтса, мазкур ҳокимиятнинг зарурати шу қадар камайиб боради.

Бу жиҳатдан қараганда, Коммунанинг Маркс томонидан кўрсатиб ўтилган чораси: ваколат учун бериладиган ҳар қандай пулларни, амалдорларга бериладиган ҳар қандай пул имтиёзларини бекор қилиш, давлатнинг барча мансабдорларига бериладиган маошни «ишчининг иш ҳақи» даражасига тушириш чораси жуда ҳам ажойиб чорадир. Худди ана шунда — буржуа демократиясидан пролетар демократияси томонига, зolimлар демократиясидан мазлум синфлар демократияси томонига, муайян синфни бостириш учун хизмат қилувчи «алоҳида куч» бўлган давлатдан халқ кўпчилигининг, ишчилар ва деҳқонларнинг умумий кучи билан зolimларни бостириш томонига бурилиш ҳаммадан кўра яққолроқ намоён бўлади. Давлат тўғрисидаги масаланинг худди ана шу жуда аниқ, балки, энг муҳим жойида Маркс берган сабоқлар кўпроқ унутилган! Сен-саноқсиз оммабоп шарҳларда бу ҳақда гапирмайдилар. Бу ҳақда оғиз очмаслик, худди ўз аҳамиятини йўқотган «оддий нарса» тўғрисида индамагандек индамаслик «расм бўлиб қолган», бу эса христианларнинг, христианлик давлат дини бўлиб олгандан кейин, демократик-революцион руҳдаги дастлабки христианликнинг «оддий нарсалари»ни «унутганлари»га ўхшайди.

Юқори лавозимлардаги давлат мансабдорларига тўланадиган иш ҳақининг камайтирилиши содда, примитив

демократизмнинг «оддий» талабидек бўлиб кўринади. Энг янги оппортунизмнинг «асосчилари»дан бири бўлган собиқ социал-демократ Эд. Бернштейн «примитив» демократизмни буржуача разилона масхара қилишни такрорлаш билан кўп марта шуғулланди. Худди ҳамма оппортунистлар каби, худди ҳозирги каутскийчилар каби, у ҳам бутунлай тушунмадики, биринчидан, «примитив» демократизмга маълум даражада «қайтмасдан» туриб, капитализмдан социализмга ўтиш мумкин эмас (чунки, шундай қилинмаганида, кўпчилик аҳолининг ва ёлпасига барча аҳолининг давлат функцияларини бажаришига бошқача қандай йўл билан ўтиш мумкин?), иккинчидан эса, капитализмга ва капиталистик маданиятга асосланган «примитив демократизм» — қадимги замон ёки капитализмдан бурунги замонлардаги примитив демократизм сингари нарса эмас. Капиталистик маданият йирик ишлаб чиқаришни, фабрикалар, темир йўллар, почта, телефон ва ҳоказоларни *вужудга келтирди, ана шу заминда эски «давлат ҳокимияти» функцияларининг гоёт кўпчилиги жуда ҳам оддийлашди ва бу функциялар оддий рўйхатга олиш, ёзиш, текшириш ишларидан иборат бўлиб қолиши мумкин, улар ҳамма саводли кишилар бемалол бажара оладиган иш бўлиб қолади, бу функцияларни одатдаги «ишчининг иш ҳақи» миқдоридagi маош бараварига бемалол бажариш мумкин бўлади, бу функцияларни бажарувчи мансабдорлардан имтиёз, «катталиқ» каби нарсаларнинг ҳар қандайини тортиб олиш мумкин (ва лозим) бўлади.*

Мансабдорларнинг бенистисно ҳаммасини сайлаб қўйиш ва *исталган вақтда* алмаштириш, уларнинг маошларини одатдаги «ишчининг иш ҳақи» даражасига тушириш каби оддий ва «ўз-ўзидан тушунарли бўлган» демократик тадбирлар, ишчиларнинг ва деҳқонлар кўпчилигининг манфаатларини тамоман бирлаштириш билан бир вақтда, капитализмдан социализмга ўтиладиган кўприк бўлиб хизмат қилади. Бу тадбирлар жамиятни давлат жиҳатидан, соф сиёсий жиҳатдан қайта қуришга тааллуқлидир, лекин улар, албатта, «экспроприаторларни экспроприация қилиш»нинг амалга оширилиши ёки тайёрланиши, яъни ишлаб чиқариш воситаларининг капиталистик хусусий мулкликдан ижтимоий мулкка айланиши билан боғланган вақтдагина тўла мазмун ва аҳамиятга эга бўлади.

«Коммуна, — деб ёзган эди Маркс, — харажатларнинг энг катта икки қисмини: армияни ва амалдор-

ларни йўқ қилиб, барча буржуа революцияларининг арзон ҳукумат тўғрисидаги шиорини ҳақиқатга айлантирди»⁴³.

Дехқонлардан, шунингдек майда буржуазиянинг бошқа табақаларидан, фақат жуда озчиликкина буржуа маънода «юқори кўтарилади», «одамлар қаторига кирди», яъни ё бадавлат кишига, буржуага, ёки моддий жиҳатдан фаровон ва имтиёзли амалдорга айланади. Дехқонлар бўлган ҳар қандай капиталистик мамлакатда (бундай капиталистик мамлакатлар эса кўпчиликни ташкил қилади) дехқонларнинг жуда кўпчилигини ҳукумат эзади ва улар ҳукуматнинг ағдарилишини орзу қиладилар, «арзон» ҳукуматни орзу қиладилар. Бу орзунини фақат пролетариатгина амалга ошира олади ва у, буни амалга ошириш билан бирга, давлатни социалистик асосда қайта қуриш сари қадам қўяди.

3. ПАРЛАМЕНТАРИЗМНИ ЙЎҚ ҚИЛИШ

«Коммуна,— деб ёзган эди Маркс,— парламентар корпорация эмас, балки ишловчи ва шу билан бир вақтда ҳам қонун чиқарувчи, ҳам қонунларни ижро қилувчи корпорация бўлиши лозим эди...

...Хукмрон синфнинг қайси аъзоси парламентда халқнинг вакили бўлиши ва халқни бостириши (vergund zertreten) лозим, деган масалани уч йилда ёки олти йилда бир марта ҳал қилиш ўрнига, индивидуал сайлов ҳуқуқи ҳар қандай капиталистга ўз корхонаси учун ишчи, назоратчи, бухгалтерлар танлаб олишда қандай хизмат қилса, умумий сайлов ҳуқуқи ҳам коммуналар бўлиб уюшган халққа худди шундай хизмат қилиши лозим эди»⁴⁴.

1871 йилда парламентаризмни танқид қилиб ёзилган бу ажойиб сўзлар ҳам, социал-шовинизм ва оппортунизм хукмронлик қилиши туфайли, ҳозир марксизмнинг «унутилган сўзлари» жумласига кирди. Министрлар ва касби парламентчилик бўлган парламентарийлар, пролетариатга хиёнат қилган хоинлар ва замонамизнинг «корчалон» социалистлари парламентаризмни танқид қилишни анархистларга бутунлай топшириб қўйдилар ва парламентаризмга қарши қаратилган ҳар қандай танқидни ана шу ғалати-мантикий асосда «анархизм» деб эълон қилдилар!! «Илғор» парламентли мамлакатларнинг пролетариати Шейдеманлар, Давидлар, Легинлар, Самбалар, Реноделлар,

Гендерсонлар, Вандервельдлар, Стаунинглар, Брантинглар, Биссолатилар ва уларнинг шериклари каби «социалистлар»ни кўрган чоғида жирканиб, анархо-синдикализм оппортунизмнинг туғишган акаси бўлишига қарамасдан, борган сари кўпроқ шу анархо-синдикализмга меҳр қўя бордики, бунда ажабланарли ҳеч нарса йўқ.

Лекин Плеханов, Каутский ва бошқалар томонидан расм-одат тусидаги қуруқ гапга, ўйинчоққа айлантирилган революцион диалектика Маркс учун ҳеч қачон расм-одат тусидаги қуруқ гап, ўйинчоқ бўлган эмас. Анархизм айниқса революцион вазият асло мавжуд бўлмаган чоғда ҳатто буржуа парламентаризми «оғилхонаси»дан ҳам фойдалана билмагани учун, Маркс анархизм билан алоқани қатъий суратда уза билди,— лекин, шу билан бир вақтда, Маркс парламентаризмни чинакам революцион-пролетарча танқид ҳам қила билди.

Фақат парламентчи-конституцион монархиялардагина эмас, балки энг демократик республикаларда ҳам буржуа парламентаризмининг ҳақиқий моҳияти — хукмрон синфнинг қайси аъзоси парламентда халқни бостириши, янчиши керак, деган масалани бир неча йилда бир марта ҳал қилишдан иборат.

Лекин, агар давлат масаласи қўйилар экан, пролетариатнинг бу соҳадаги вазифалари нуқтаи назаридан қараганда, парламентаризм давлат муассасасаларидан бири деб ҳисобланар экан, у ҳолда парламентаризмдан қутулиш йўли нимада? қандай қилиб парламентсиз иш кўриш мумкин?

Маркснинг Коммунани ўрганишга асосланиб берган сабоқлари шу қадар унутилганки, парламентаризмни анархистча ёки реакционча танқид қилишдан бошқа танқидни ҳозирги «социал-демократ» (социализмга хиёнат қилган ҳозирги хоин деб ўқилсин) асло тушунмайди деб қайта-қайта айтишга тўғри келади.

Парламентаризмдан қутулиш йўли, албатта, ваколатли муассасаларни ва сайлаб қўйиш усулини йўқ қилишда эмас, балки ваколатли муассасаларни қуруқ сафсатабозлик муассасаларидан «ишловчи» муассасаларга айлантиришдадир. «Коммуна парламент муассасаси эмас, балки ишловчи ва шу билан бир вақтда ҳам қонун чиқарувчи, ҳам қонунларни ижро қилувчи муассаса бўлиши лозим эди.

«Парламентчи эмас, балки ишловчи» муассаса, деган сўзлар ҳозирги парламентарийларга ва социал-демократиянинг парламентчи «лайчалари»га қарата жуда бошлаб

айтилган сўзлардир! Америкадан тортиб Швейцариягача, Франциядан тортиб Англия, Норвегия ва бошқаларгача ҳар бир парламентчи мамлакатни олиб кўрингиз: ҳақиқий «давлат» ишини яширин равишда қиладилар ва департаментлар, маҳкамалар, штаблар бажаради. Парламентларда «оддий халқни» атайин алдаш мақсадида фақат сафсатабозлик қиладилар, холос. Бу шу қадар тўғри гапки, ҳатто рус республикасида, буржуа-демократик республикада ҳам, чинакам парламент тузиб улгурмасданоқ, парламентаризмнинг ана шу ҳамма нуқсонлари дарҳол яққол кўринди. Чирик мешчанликнинг Скобелевлар ва Церетелилар, Черновлар ва Авксентьевлар каби қахрамонлари Советларни қуруқ сафсатахонага айлантириб, Советларни ҳам энг хунук буржуа парламентаризмига ўхшатиб мурдор қилдилар. Жаноб «социалист» министрлар Советларда сафсатабозлик қилиш ва резолюциялар чиқариш йўли билан соддадил мужикларни алдамоқдалар. Бир томондан, сердаромад ва фахрий ўринлар «дастурхони»га навбат билан кўпроқ гоҳ эсерларни, гоҳ меньшевикларни таклиф қилмоқ учун, иккинчи томондан, халқнинг «диққатини чалғитмоқ» учун ҳукуматда узлуксиз найрангбозлик қилинаётир. Маҳкамаларда, штабларда эса «давлат» ишини «бажараяптилар!»

Ҳукмрон партия бўлган «социалист-революционерлар» партиясининг органи бўлмиш «Дело Народа»⁴⁵ газетаси яқинда, редакция номидан ёзилган бош мақолада, ҳатто «социалистлар»га (иборамиз учун кечирасиз) қарашли министрликларда ҳам, ҳатто буларда ҳам, бутун амалдорлар аппарати аслида эски ҳолида қолмоқда, эскича ишлаб турмоқда, революцион ишни бутунлай «бемалол саботаж қилмоқда деб,— «ҳаммалари» сиёсий фоҳишалик билан шуғулланувчи «яхши жамият» кишиларида бўладиган мислсиз ростгўйлик билан,— эътироф қилди! Борди-ю бундай эътироф қилинмаганда ҳам эсерлар ва меньшевикларнинг ҳукуматда ҳақиқатан иштирок этиб келаётгани бунинг исбот қилмайдими, ахир? Бунда фақат шуниси характерлики, министрлар орасида кадетлар билан бирга бўлган жаноб Черновлар, Русановлар, Зензиновлар ва «Дело Народа»нинг бошқа редакторлари шу қадар уятсизки, улар, аҳамиятсиз нарса тўғрисида гапиргандай, қизармай-нетмай, «ўз» министрликларида ҳамма нарса эскича деб очиқ гапиришдан тортинмайдилар!! Қишлоқи Иванушкаларни лақиллатиш учун революцион-демократик сафсаталар сотилади, капиталистларни «манун» қилиш учун эса амалдорларнинг маҳкамаларида

қорозбозлик қилинади — «ҳалол» коалициянинг моҳияти ана шундай.

Коммуна буржуа жамиятининг сотқин ва чирик парламентаризмини шундай муассасалар билан алмаштирадими, уларда фикр ва муҳокама эркинлиги алдоқчиликка айланмайди, чунки парламентарийларнинг ўзлари ишлашлари, ўз қонунларини ўзлари бажаришлари, турмушда содир бўлган нарсаларни ўзлари текширишлари, ўз сайловчилари олдида бевосита ўзлари жавобгар бўлишлари лозим. Бунда ваколатли муассасалар қолади, лекин алоҳида система бўлган, қонун чиқариш ва уни ижро этиш каби меҳнат тақсимотидан иборат бўлган, депутатларни имтиёзли қилиб қўядиган парламентаризм бўлмайди. Ваколатли муассасалар бўлмаса демократиянинг, ҳатто пролетар демократиясининг ҳам бўлиши мумкин эмас. Агар буржуа жамиятини танқид қилиш бизлар учун қуруқ гап бўлмаса, агар буржуазия ҳукмронлигини ағдаришга интилиш меньшевиклар ва эсерлардаги каби, Шейдеманлар ва Легиинлар, Самбалар ва Вандервельдлардаги каби ишчиларнинг овозларини олиш учун сотиладиган «сайлов» сафсатасидан иборат бўлмай, бизнинг астойдил қиладиган жиддий ишимиз бўлса, у ҳолда парламентаризм бўлмаса ҳам демократиянинг бўлиши мумкин ва лозим.

Маркс Коммуна учун ҳам, пролетар демократияси учун ҳам керак бўладиган амалдорларнинг вазифалари ҳақида гапирганида, таққосламоқ учун, «бошқа ҳар қандай капиталист»нинг хизматчиларини, яъни «ишчи, назоратчи ва бухгалтерлари» бўлган одатдаги капиталистик корхонани оладими, бу жуда ҳам ибратлидир.

Марксда «янги» жамият ўйлаб чиқариш, яратиш хомхаёли маъносидаги утопизмдан асар ҳам йўқ. Йўқ, у янги жамиятнинг эски жамиятдан тугилишини, эски жамиятдан янги жамиятга ўтиш формаларини табиий-тарихий процесс сифатида ўрганди. У оммавий пролетар ҳаракатининг ҳақиқий тажрибасини олиб, бу тажрибадан амалий сабоқлар чиқаришга ҳаракат қилди. Буюк революцион мутафаккирларнинг барчаси ҳеч қачон эзилган синфнинг буюк ҳаракатларига «Плехановнинг «қўлга қуrol олмаслик керак эди!»— деганидай ёки Церетелининг: «синф ўзини ўзи чеклаши лозим»,— деганидай) педангларча «насихатгўйлик қилиш» нуқтаи назаридан қарамасдан, бу ҳаракатларнинг тажрибасидан таълим олишдан қўрқмаганлари каби, Маркс ҳам Коммунадан «таълим олди».

Амалдорларни бирданига, ҳамма жойда, тамоман йўқ қилиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу — утопиядир. Лекин эски амалдорлик машинасини бирданига *мажсақлаб ташлаш* ва ҳар қандай амалдорларни аста-секин йўқ қилишга имкон берадиган янги машинани дарҳол қура бошлаш — утопия *э м а с*, бу — Коммунанинг тажрибаси, бу — революцион пролетариатнинг бево-сита навбатдаги вазифасидир.

Капитализм «давлат» идораси функцияларини содда-лаштиради, «бошлиқлик қилиш»ни йўқотишга ва ҳамма ишни пролетарларни (ҳукмрон синф қилиб) бутун жа-мият номидан «ишчилар, назоратчилар, бухгалтерлар») ёлловчи ташкилот қилиб уюштиришга имкон беради.

Биз утопистлар эмасмиз. Биз, қандай қилиб бўлса-да *бирданига* ҳеч қандай идорасиз, ҳеч қандай бўйсунушсиз иш кўра олсак экан, дегувчи «хаёлпарастлар» эмасмиз; пролетариат диктатурасининг вазифаларини англамасликдан келиб чиққан бу анархистик хаёллар марксизмга бу-тунлай ётдир ва амалда социалистик революцияни то одамлар бошқача бўлгунча кечиктиришга хизмат қилади, холос. Йўқ, биз ҳозирги одамлар каби одамлар билан — бўйсунушсиз, контролсиз, «назоратчилар ва бухгалтерлар»сиз иш кўрмайдиган одамлар билан — социалистик революция қилишни истаймиз.

Лекин барча эксплуатация қилинувчилар ва меҳнат-кашларнинг қуролли авангарди бўлган пролетариатга бўйсунуш керак. Давлат амалдорларининг ўзига хос «бош-лиқлик қилиши»ни дарҳол, тездан «назоратчилар ва бух-галтерлар»нинг оддий функциялари билан, умуман ша-ҳарликларнинг савияларига ҳозироқ тамоман тўғри келадиган ва «ишчининг иш ҳақи» эвазига тамоман ба-жариб бўладиган функциялар билан алмаштириш мум-кин ва лозим.

Биз, ишчилар, *ўзимиз* капитализм томонидан вужудга келтирилган нарсаларга асосланиб, ўзимизнинг ишчилик тажрибамизга суяниб, қуролланган ишчиларнинг давлат ҳокимияти қўллайдиган темирдек қаттиқ интизомни ву-жудга келтириб, йирик ишлаб чиқаришни уюштирамиз, давлат амалдорларининг ролини бизнинг топшириқлари-мизни адо қиладиган оддий ижрочилар, жавобгар, алмаш-тириладиган, кўп ҳақ тўланмайдиган «назоратчилар ва бухгалтерлар» (ҳамма хилдаги, тур ва даражадаги тех-никлар ҳам киради, албатта) ролидан иборат қилиб қўя-миз — *бизнинг* пролетарча вазифамиз ана шу, пролетар революцияси бўлган чоқда ишни ана шундай *бошлаш*

мумкин ва лозим. Йирик ишлаб чиқариш заминида ишни ана шундай бошлаш ҳар қандай амалдорликнинг аста-секин ўз-ўзидан «барҳам топишга» олиб боради, шундай бир тартибни, — қўштирноқсиз тартибни, ёлланма қул-ликка ўхшамаган бир тартибни, — шундай бир тартибни аста-секин вужудга келтиришга олиб борадики, бу чоқда назорат ва ҳисоботнинг борган сари кўпроқ соддалашиб борадиган вазифалари ҳамма кишилар томонидан навбат билан бажарилади, сўнгра улар одат бўлиб қолади ва, ниҳоят, одамларнинг алоҳида табақаларининг *алоҳида* функциялари бўлмай қолади.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларидаги ҳозиржавоб бир немис социал-демократи *почтани* социалистик хўжа-ликнинг намунаси деб атаган экан. Бу жуда тўғри гап. Ҳозир почта давлат-*капиталистик* монополия типига таш-кил этилган хўжалиқдир. Империализм аста-секин трест-ларнинг ҳаммасини ана шундай типдаги ташкилотларга айлантirmoқда. Бу ташкилотларда иш билан кўмилган ва оч қолиб келаётган «оддий» меҳнаткашлар тепасида ўша буржуа бюрократияси турипти. Лекин бу ташкилот-ларда жамоат бўлиб иш кўриш учун механизм ҳозирдаёқ тайёр. Капиталистларни ағдариш, шу эксплуататорлар-нинг қаршилигини қуролланган ишчиларнинг темирдек қаттиқ қўллари билан бостириш, ҳозирги давлатнинг бюрократик машинасини синдириб ташлаш керак, — шун-дай қилинса, «паразит»дан халос қилинган ва юқори техника билан ускуналанган механизмга эга бўламиз, бирлашган ишчиларнинг ўзлари техниклар, назоратчилар ва бухгалтерлар ёллаб, буларнинг *барчасининг*, шунинг-дек умуман «давлат» амалдорларининг ҳам *барчасининг* қиладиган ишлари учун ишчининг иш ҳақиси миқдорида иш ҳақи тўлаб, мазкур механизмни бемалол ишга солиб юбора оладилар. Трестларнинг ҳаммасига нисбатан дар-ҳол амалга ошириладиган, меҳнаткашларни эксплуатациядан қутқазадиган, Коммуна томонидан (айниқса дав-лат қурилиши соҳасида) бошланмиш амалий тажрибани ҳисобга оладиган конкрет, амалий вазифа ана шу.

Қуролланган пролетариатнинг контроли ва раҳбарли-ги остида техниклар, назоратчилар, бухгалтерлар, шу-нингдек *барча* мансабдаги кишиларнинг «ишчининг иш ҳақидан» юқори бўлмаган миқдорда маош олиб туришлар-и учун *бутун* халқ хўжалигини почта сингари ташкил этиш керак, — бизнинг энг биринчи мақсадимиз ана шу. Бизга ана шундай давлат зарур, ана шундай иқтисодий асосда тузилган давлат зарур. Парламентаризмни йўқ

қилиш ва ваколатли муассасаларни сақлаб қолиш ана шундай давлатга эга қилади, буржуазиянинг бу муассасаларни сотқини муассасаларга айлантиришидан меҳнаткаш синфларни ана шундай давлат қутқазади.

4. МИЛЛАТНИНГ БИРЛИГИНИ УЮШТИРИШ

«...Миллатни уюштиришга оид қисқача очеркида (бу очеркни чуқурроқ ишлаб чиқиш учун Коммунанинг вақти бўлмади), Коммуна... ҳатто энг кичкина қишлоқнинг ҳам сиёсий формаси бўлиши... лозим эди», — деб жуда аниқ айтилади. Париждаги «миллий делегация» ҳам коммуналардан сайланадиган бўлар эди.

«...Ҳали марказий ҳукумат қўлида қоладиган, лекин жуда муҳим бўлган баъзи функциялар бекор қилинмаслиги керак эди (улар бекор қилинади дейиш — онгли суратда сохтакорлик бўлар эди), балки бу функциялар коммуна амалдорларига, яъни жуда масъул амалдорларга топширилиши керак эди...

...Миллат бирлигини йўқ қилиш эмас, балки аксинча, коммуна тузуми воситаси билан уюштириш керак эди. Миллат бирлиги ўзини миллат бирлигининг мужассам шакли қилиб кўрсатса ҳам, лекин миллатга тобе бўлмайдиган ва миллат тепасида турадиган ҳокимият бўлиши истовчи давлат ҳокимиятини йўқ қилиш йўли билан ҳақиқатга айланиши лозим эди. Амалда эса бу давлат ҳокимияти миллатнинг баданидаги ёмон ярагина эди... Вазифа эски ҳукумат ҳокимиятининг нуқул эзувчилик хизматини ўтаб келган органларини шартта кесиб ташлаб, жамиятдан юқори туришни даъво қилган ҳокимият кўлидан унинг қонувий функцияларини тортиб олиб, жамиятнинг жавобгар ходимларига беришдан иборат эди»⁴⁶.

Ҳозирги социал-демократиянинг оппортунистлари Маркснинг бу муҳокамаларини нақадар англамаганликларини — балки, тўғрироғи, англашни нстамаганликларини — ренегат Бернштейннинг «Социализмнинг шарт-шароитлари ва социал-демократиянинг вазифалари» деган ёмон от чиқарган китоби ҳаммадан кўра яхшироқ кўрсатиб беради. Маркснинг худди ана шу келтирилган сўзлари тўғрисида Бернштейн ёзадики, бу программа «ўзининг сиёсий мазмуни жиҳатидан муҳим нуқталарда Прудоннинг федерализмига жуда ҳам ўхшаб кетади...

Бошқа барча нуқталарда Маркс билан «майда буржуа» Прудон ўртасида ихтилофлар мавжуд бўлишига қарамай (Бернштейн «майда буржуа» деган сўзларни қўштирноқ ичига олади, бу сўзлар, унинг фикрича, истеҳзо билан айтилган сўзлар бўлиши керак), бу нуқталарда уларнинг фикрлари бир-бирига жуда ҳам яқиндир. Албатта, деб давом қилади Бернштейн, муниципалитетларнинг аҳамияти ошади, лекин «демократиянинг биринчи вазифаси, Маркс ва Прудон ўйлаганларидек, ҳозирги давлатларни бекор қилишдан (Auflösung — айнан: тарқатиш, қориштириб юборишдан) ва уларнинг тузилишини бутунлай ўзгартиришдан (Umwandlung — тўнтаришдан) иборат бўлиши — миллат мажлисининг провинция ёки область мажлислари делегатларидан тузилиши, бу провинция ёки область мажлисларининг ўз навбатида коммуналар делегатларидан тузилиши, — шундай қилиб миллат ваколатликларининг илгариги ҳамма формаларининг бутунлай йўқолиб кетиши менга шубҳали бўлиб кўринади» (Бернштейн, «Социализмнинг шарт-шароитлари», 1899 йилги немисча напирининг 134 ва 136-бетлари).

Маркснинг «паразитни — давлат ҳокимиятини йўқ қилиш» тўғрисидаги қарашини Прудоннинг федерализми билан аралаштириш жуда ҳам мудҳиш бир нарса! Лекин бу тасодифий бир нарса эмас, чунки Маркснинг асло централизмга қарши федерализм тўғрисида эмас, балки барча буржуа мамлакатларда мавжуд бўлган эски, буржуа давлат машинасини мажақлаб ташлаш тўғрисида гапирганлиги оппортунистнинг эсига ҳам келмайди.

Оппортунист фақат ўз атрофида, мешчан обивателлар ва «реформистча» турғунлик муҳитида кўриб турган нарсасинигина, чунончи, фақат «муниципалитетлар»нигина эсига келтиради холос! Оппортунист — пролетариат революцияси тўғрисида ўйлашни эсидан ҳам чиқариб юборган.

Бу кулгилidir. Лекин шуниси қизиқки, бу масала устида Бернштейн билан баҳслашмадилар. Кўп кишилар — айниқса рус адабиётида Плеханов, Европа адабиётида Каутский — Бернштейннинг фикрини рад қилдилар, лекин Плеханов ҳам, Каутский ҳам Бернштейннинг Маркснинг фикрини бу хил бузиши тўғрисида гапирмадилар.

Оппортунист революцион тарзда фикрлашни ва революция тўғрисида мулоҳаза юритишни шу қадар эсидан чиқариб юборганки, у «федерализм»ни Марксга тўнкайди, Марксни анархизмнинг асосчиси бўлган Прудон билан

алмаштиради. Ортодоксал марксист бўлишни, революцион марксизм таълимотини ҳимоя қилишни истовчи Каутский билан Плеханов эса бу ҳақда индамайдилар! Марксизм билан анархизм ўртасидаги фарқ тўғрисидаги қарашларни жуда ҳам бузиб кўрсатишнинг асосий сабабларидан бири шундаки, бу бузиб кўрсатиш каутскийчиларга ҳам, оппортунистларга ҳам хос бир нарсадир ва бизга бу ҳақда яна гапиришга тўғри келади.

Маркснинг юқорида келтирилган муҳокамаларида, яъни Коммунанинг тажрибаси тўғрисидаги муҳокамаларида федерализмдан асар ҳам йўқ. Маркс шундай бир нарсада Прудонга қўшиладики, оппортунист Бернштейн бу нарсани кўрмайди. Маркс худди шундай бир нарсада Прудонга қўшилмайдики, Бернштейн бу нарсада улар бир-бирига ўхшайди деб билади.

Маркс шу нарсада Прудонга қўшиладики, уларнинг иккаласи ҳам ҳозирги давлат машинасини «мажақлаб ташлаш» тарафдоридирлар. Оппортунистлар ҳам, каутскийчилар ҳам марксизм билан анархизм (ҳам Прудон, ҳам Бакунин) ўртасидаги ана шу ўхшашликни кўришни истамайдилар, чунки улар бу масалада марксизмдан қайтдилар.

Маркс худди федерализм тўғрисидаги масалада Прудонга ҳам, Бакунинга ҳам қўшилмайди (пролетариат диктатураси тўғрисида гапирмаёқ қўя қолайлик). Федерализм принципиал равишда анархизмнинг майда буржуача қарашларидан келиб чиқади. Маркс централист. Унинг юқорида келтирилган муҳокамаларида централизмдан қайтишнинг асари ҳам йўқ. Қалби давлатга мешчанларча «хурофий эътиқод» билан тўлган кишиларгина буржуа давлат машинасини йўқ қилишни централизмни йўқ қилиш деб ўйлашлари мумкин!

Хўш, агар пролетариат билан камбағал деҳқонлар давлат ҳокимиятини қўлга киритсалар, тамоман эркин равишда коммуналар бўлиб уюшсалар ва барча коммуналарнинг ҳаракатини капиталга зарба бериш учун, капиталистларнинг қаршилигини бостириш учун, хусусий мулк бўлган темир йўллар, фабрикалар, ер-сув ва бошқаларни *бутун* миллатга, бутун жамиятга топшириш учун *бирлашгирсалар*, бу нарса централизм бўлмайдими, ахир? бу нарса энг изчил демократик централизм бўлмайдими, ахир? ва, шу билан бирга, пролетар централизи бўлмайдими, ахир?

Ихтиёрий централизмнинг бўлиши мумкинлиги, коммуналарнинг миллат бўлиб ихтиёрий равишда бирлашув-

лари мумкинлиги, буржуа ҳукмронлигини ва буржуа давлат машинасини емириш учун пролетар коммуналарининг ихтиёрий равишда бирга қўшилишлари мумкинлиги Бернштейннинг хаёлига ҳам келмайди. Ҳар қандай филистёр каби, Бернштейн ҳам, централизм қандайдир фақат юқоридан, фақат амалдорлар ва ҳарбийлар томонидан зўрлаб қабул қилдирилиши ва сақланиши мумкин, деб ўйлайди.

Маркс, худди ўз қарашларининг бузиб кўрсатилиш эҳтимолини олдиндан сезгандек, Коммуна миллатнинг бирлигини йўқ қилмоқчи бўлди, марказий ҳокимиятни бекор қилмоқчи бўлди, деб унга айб қўйиш қасддан қилинган сохтакорлик бўлади, деб таъкидлаган эди. Маркс онгли, демократик, пролетарча централизмни буржуалар, ҳарбийлар, амалдорлар централизмига қарши қўймоқ учун, «миллатнинг бирлигини уюштириш» деган иборани атайин ишлатди.

Лекин... эшитишни хоҳламаган киши ҳар қандай кардан ҳам баттардир. Аммо ҳозирги социал-демократиянинг оппортунистлари эса ана шу давлат ҳокимиятини йўқ қилиш тўғрисидаги, паразитни кесиб ташлаш тўғрисидаги гапларни эшитишни асло хоҳламайдилар.

5. ПАРАЗИТНИ — ДАВЛАТНИ ЙЎҚ ҚИЛИШ

Биз Маркснинг тегишли сўзларини келтирган эдик, уларга қўшимча қилиб қуйидагиларни келтиришимиз лозим.

«...Янги тарихий ижоднинг одатда тақдири шундай бўладики,— деб ёзган эди Маркс,— янги муассасалар ижтимоий турмушнинг эски ва ҳатто оёқдан қолган формаларига салгина ўхшаса ҳам, бу ижодни ўша формалар билан бирдай деб ўйлайдилар. Ҳозирги давлат ҳокимиятини синдираётган (*bricht* — мажақлаётган) бу янги Коммуна ҳам ўрта аср коммунасининг тирилиши деб... худди майда давлатлар иттифоқи деб (Монтескье, жирондачилар) ⁴⁷... худди ҳаддан ташқари марказлаштиришга қарши олиб борилган эски курашнинг бўрттирилган формаси деб ҳисоблашди...

...Жамият ҳисобидан тўйиниб юривчи ва унинг эркин ҳаракат қилишига йўл бермай тўсқинлик қилиб турувчи ёмон яра бўлган «давлат» томонидан шу чоққача ютилиб келган кучларнинг ҳаммаси коммуна тузуми натижасида жамиятнинг ўзига қайта-

риб берилар эди. Шунинг ўзиёқ Франциянинг янгидан тикланишига асос солган бўлар эди...

...Коммуна тузуми қишлоқдаги ишлаб чиқарувчиларнинг ҳар бир областдаги бош шаҳарларнинг маънавий раҳбарлиги остида бўлишига олиб борар ва бу шаҳарлардаги ишчилар уларнинг манфаатларини ифода этадиган табиий намояндалар бўлар эдилар. Коммунанинг мавжудлигининг ўзиёқ маҳаллий ўзини ўзи бошқаришга олиб борарди ва бунинг шундай бўлиши турган гап эди, лекин олиб борганда ҳам уни ҳозир ортиқча бўлиб бораётган давлат ҳокимиятининг посангиси тарзидаги бир нарса қилиб қўймас эди»⁴⁸.

Маркс Коммунанинг тажрибасини анализ қилиб, унга баҳо берганда, давлат ҳақида гапириб, «ёмон яра» бўлган «давлат ҳокимиятини йўқ қилиш», уни «кесиб ташлаш», уни «емириш»; «давлат ҳокимияти ҳозир ортиқча бир нарса бўлиб қолаётир» деган ибораларни ишлатди.

Буларнинг ҳаммаси бундан сал кам ярим аср бурун ёзилган эди, бинобарин, бузилмаган марксизмни кенг омманинг онгига етказмоқ учун ҳозир бу ибораларни худди осор-атиқаларни қазиб чиқаргандек, янгидан кўрсатиб ўтишга тўғри келади. Маркс бошидан кечирган сўнгги буюк революцияни кузатиш асосида қилинган хулосаларни пролетариатнинг айни навбатдаги буюк революциялари пайти келиб қолган вақтда унутдилар.

«...Коммуна тўғрисидаги турли-турли фикрлар ва Коммунада ифодаланган хилма-хил манфаатлар унинг жуда ҳам ихчам сиёсий форма бўлганлигини исбот қилади, ҳолбуки ҳукуматнинг илгариги барча формалари, ўз моҳияти эътибори билан, эзувчилик формалари эди. Коммунанинг ҳақиқий сир мана бу эди: моҳият эътибори билан Коммуна — *ишчилар синфининг ҳукумати*, ишлаб чиқарувчи синфнинг ўзлаштирувчи синфга қарши курашининг натижаси эди. Коммуна, ниҳоят, ошқора сиёсий форма эди; бу форма бўлганда меҳнат иқтисодий жиҳатдан озод бўла олар эди...

Бу кейинги шарт бўлмаганида коммуна тузуми мумкин бўлмайдиган бир нарса ва алдамчилик бўлар эди...»⁴⁹.

Утопистлар шундай сиёсий формалар «кашф этиш билан» шуғулландиларки, бу формалар заминда жамият

социалистик асосда қайта тузилиши лозим эди. Анархистлар сиёсий формалар тўғрисидаги масаладан умуман қўл силтадилар. Ҳозирги социал-демократиянинг оппортунистлари парламентар демократик давлатнинг буржуача сиёсий формаларини ўтиб бўлмайдиган энг сўнгги чегара деб ҳисобладилар ва бу «намунага» сажда қилиб, ўзларнинг пешоналарини ёрдилар, бу формаларни *йўқ қилиш* йўлидаги ҳар қандай интилишни анархизм деб эълон қилдилар.

Маркс социализмнинг ва сиёсий курашнинг бутун тарихидан давлат йўқолиши лозим, унинг йўқолишининг ўткинчи формаси (давлатдан давлатсизликка ўтиш) «хукмрон синф бўлиб уюшган пролетариат» бўлади, деган хулосани чиқарди. Лекин Маркс бу келажакнинг сиёсий *формаларини кашф этишга* киришмади. У француз тарихини пухта кузатиш билан, уни анализ қилиш билан ва: аҳвол буржуа давлат машинасини *емиришга* қараб бораяпти, деган хулоса чиқариш билан чекланадиган, бу хулосага 1851 йил олиб келди.

Маркс пролетариатнинг оммавий революцион ҳаракати кўтарилган чоқда, бу ҳаракатнинг муваффақиятсиз чиқишига қарамасдан, унинг оз вақт давом этишига ва заифлиги очиқ маълум бўлишига қарамасдан, бу ҳаракатнинг қандай формалар *кашф этганини* ўргана бошлади.

Коммуна — пролетар революцияси томонидан «ниҳоят кашф этилган» формадирки, бу форма асосида меҳнатни иқтисодий жиҳатдан озод қилиш мумкин бўлади.

Коммуна — пролетар революциясининг буржуа давлат машинасини *мажақлаш* йўлидаги биринчи уринишидир ва «ниҳоят кашф этилган» сиёсий формадирки, мажақланган давлат машинасини ўша сиёсий форма билан *алмаштириш* мумкин ва лозим.

Биз кейинги баёнимизда 1905 ва 1917 йиллардаги рус революцияларининг бошқа вазиятда, бошқа шароитда Коммуна ишини давом қилдирганини ва Маркснинг доҳиёна тарихий анализини тасдиқлаб берганини кўрамиз.

IV Б О В

ДАВОМИ. ЭНГЕЛЬСНИНГ ҚЎШИМЧА ИЗОҲЛАРИ

Маркс Коммуна тажрибасининг аҳамияти тўғрисидаги масала юзасидан асосий фикрларни берди. Энгельс Маркснинг анализ ва хулосаларини изоҳлаб, баъзан ма-

саланинг бошқа томонларини ҳам жуда кучли ва яққол равишда ёритиб, ана шу темага кўп марта тўхтадики, бу изоҳлар устида алоҳида гапирмоқ зарур.

1. «ТУРАР ЖОЙ МАСАЛАСИ»

Энгельс турар жой масаласи тўғрисидаги асарида (1872 йил) ⁵⁰ революциянинг давлат бобидаги вазифалари устида бир неча бор тўхталиб, Коммунанинг тажрибасини эътиборга олди. Шуниси муҳимки, бир томондан, пролетар давлатининг ҳозирги давлатга ўхшаган белгилари, яъни ҳар икки ҳолда ҳам давлат тўғрисида гапиршга асос бўладиган белгилари, иккинчи томондан эса, ҳозирги давлатдан ажралиб турадиган белгилари ёки давлатни йўқ қилишга ўтиш масаласи конкрет темада жуда аниқлаб берилди.

«Турар жой масаласини қандай ҳал этиш керак? Ҳозирги жамиятда бошқа ҳар қандай социал масала қандай ҳал этилса, турар жой масаласи ҳам худди шундай ҳал этилади: талаб ва таклифни аста-секин иқтисодий жиҳатдан бараварлаш билан ҳал этилади, бу шундай ҳал этишки, унинг ўзи доим масалани янгидан келтириб чиқаради, яъни масалани асло ҳал қилиб бермайди. Бу масалани социал революция қандай ҳал этади — бу фақат вақт ва жойгагина боғлиқ бўлмай, балки анча узоққа борадиган масалалар билан ҳам боғлиқдир; бу масалаларнинг энг муҳимларидан бири — шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги қарама-қаршиликни йўқотиш масаласидир. Биз келгуси жамиятнинг тузилишининг утопик системаларини ўйлаб чиқариш билан шуғулланмаётганимиз сабабли, бу нарса устида тўхтаб ўтиш жуда беҳуда вақт сарф қилиш бўлар эди. Бир нарса шак-шубҳасиз — чунончи, катта шаҳарлардаги турар жой биноларидан пухта ўйлаб фойдаланилганда, бу бинолар турар жойларга бўлган ҳақиқий *эҳтиёжни* қондириш учун дарҳол ёрдам қилишга ҳозирда ҳам етарлидир. Буни, албатта, фақат ҳозирги уй эгаларини экспроприация қилиш орқали ва бу уйларга уйсиз ишчиларни ёки ҳозир аҳоли зич жойлашган квартираларда турувчи ишчиларни жойлаштириш орқали амалга оширса бўлади. Бинобарин, жамоат фойдаси манфаатлари тақозо қилаётган бундай тадбирни амалга ошириш проле-

тарнат сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиши биланоқ жуда осон бўлиб қолади, ҳозирги давлат амалга ошираётган бошқа экспроприациялар ва квартираларни эгаллаб олишлар сингари осон бўлади» (1887 йилги немисча нашрининг 22-бети) ⁵¹.

Бунда давлат ҳокимияти формасининг ўзгариши текширилмай, бу ҳокимият фаолиятининг мазмунигина олинган. Экспроприациялар ва квартираларни ишғол қилиш ҳозирги давлат фармойиши билан ҳам бўлаётир. Ишнинг расмий томонини олганда, пролетар давлати ҳам квартираларни ишғол қилиш ва уйларни экспроприация қилиш тўғрисида «фармойиш беражак». Лекин аниқдирки, эски ижро этувчи аппарат, буржуазия билан боғланган амалдорлар пролетар давлатининг фармойишларини амалга ошириш учун асло ярамайди.

«...Таъкидлаб ўтмоқ зарурки, барча меҳнат қуролларини, бутун индустрияни меҳнаткаш халқнинг ҳақиқатан эгаллаб олиши прудонча «ҳақ тўлаб олиш»нинг тамомила зиддидир. Прудонча «ҳақ тўлаб олинганда» айрим ишчи турар жойнинг, деҳқон ер участкасининг, меҳнат қуролларининг эгасига айланади; меҳнаткаш халқ эгаллаб олган вақтда эса уйлар, фабрикалар ва меҳнат қуролларининг умумий эгаси «меҳнаткаш халқ» бўлади. Бу уйлар, фабрикалар ва бошқалар, ҳеч бўлмаганда, ўтиш даврида, харажатларни қоплатмасдан фойдаланмоқ учун айрим шахсларга ёки ширкатларга берилмаса керак. Худди шунингдек, ернинг хусусий мулкчилигини йўқ қилиш ер рентасининг йўқ қилинишини кўзда тутмайди, балки бу рентани, гарчи ўзгартирилган формада бўлса ҳам, жамиятга топширишни кўзда тутди. Демак, барча меҳнат қуролларини меҳнаткаш халқнинг ҳақиқатан эгаллаб олиши ижарага олиш ва ижарага бериш муносабатларини асло мустасно қилмайди» (68-бет) ⁵².

Биз бу муҳокамада тилга олинган масалани, чунончи: давлатнинг барҳам топишининг иқтисодий асослари тўғрисидаги масалани келгуси бобда текшираемиз. Энгельс: пролетар давлати, «ҳеч бўлмаганда, ўтиш даврида» квартираларни тўловсиз бермаса «керак», деб жуда ҳам эҳтиётлик билан гапирди. Бутун халққа қарашли бўлган квартираларни тўлов бараварига айрим оилаларга бериш

усули бу тўловларни олишни ҳам, маълум даражада контроль қилишни ҳам, квартираларни тақсим қилишнинг бирон нормага солинишини ҳам кўзда тутди. Буларнинг ҳаммаси давлатнинг маълум формада мавжуд бўлишини талаб қилади, лекин мансабдор шахслари алоҳида имтиёзга эга бўлган алоҳида ҳарбий ва бюрократик аппаратнинг бўлишини асло талаб қилмайди. Аммо квартираларни тўловсиз бериш мумкин бўладиган аҳволга ўтиш масаласи эса давлатнинг батамом «барҳам топиши»га боғлиқдир.

Энгельс бланкичиларнинг⁵³ Коммунадан кейин ва унинг тажрибаси таъсири остида марксизм принципи позициясига ўтишлари тўғрисида гапириб, гап орасида бу позицияни қуйидагича таъриф қилади:

«...Пролетариат ва унинг диктатураси синфларни ва улар билан бирга давлатни ҳам бекор қилишга ўтиш учун сиёсий фаолият кўрсатиши зарур...» (55-бет)⁵⁴.

Юзаки танқидни яхши кўрувчи қандайдир танқидчилар ёки буржуазиянинг «марксизмни йўқ қилувчилари», эҳтимол, «давлатни бекор қилиш»ни бундай *эйтироф қилиши билан* юқорида «Анти-Дюринг»дан келтирилган парчада бундай формуланинг анархистча формула деб инкор қилиниши ўртасида зиддият бор, деб биларлар. Агар оппортунистлар Энгельсни ҳам «анархистлар» қаторига қўшиб қўйсалар, ажабланарли ҳеч нарса бўлмас эди,— чунки ҳозир социал-шовинистларнинг интернационалистларни анархизмда айблаши тобора расм бўлиб қолапти.

Синфларни бекор қилиш билан бирликда давлат ҳам бекор қилинажак,— марксизм доимо ана шундай таълим бериб келди. «Анти-Дюринг»нинг «давлатнинг барҳам топиши» тўғрисида ёзилган ҳаммага маълум жойида анархистлар фақат давлатни бекор қилишга тарафдор бўлганликлари учун айбланган эмас, балки давлатни «дарҳол» бекор қилиш мумкин, деб тарғиб қилганликлари учун айбланган.

Давлатни йўқ қилиш тўғрисидаги масалада марксизмнинг анархизмга бўлган муносабати ҳозирги вақтда ҳукм сураётган «социал-демократик» доктрина томонидан бутунлай бузиб кўрсатилганлиги сабабли, Маркс ва Энгельснинг анархистлар билан қилган бир мунозарасини эсга солиб ўтиш жуда ҳам фойдалидир.

Бу мунозара 1873 йилда бўлган. Маркс билан Энгельс прудончиларга⁵⁵, «автономиячилар»га ёки «антиавторитетчилар»га қарши ёзилган мақолаларини итальянча социалистик тўнламга бердилар ва бу мақолаларнинг немисча таржимаси «Neue Zeit»⁵⁶ да фақат 1913 йилдагина пайдо бўлди.

Маркс анархистлардан ва уларнинг сиёсатни инкор қилишларидан қулиб, қуйидагиларни ёзган эди:

«...Агар ишчилар синфининг сиёсий кураши революцион формаларга кирса, агар ишчилар буржуазия диктатураси ўрнига ўзларининг революцион диктатурасини ўрнатсалар, у вақтда улар принципларни ҳақоратлайдиган оғир жиноят қилган бўладилар, чунки ишчилар қуролни йиғиштириб қўймайдилар ва давлатни бекор қилмайдилар, балки ўзларининг арзимаган, бўлмагур кундалик эҳтиёжларини қондириш учун, буржуазиянинг қаршилигини бостириш учун давлатга революцион ва ўткинчи форма берадилар...» («Neue Zeit», 1913—1914 йиллар, 32-йил чиқиши, 1-том, 40-бет)⁵⁷.

Маркс анархистлар фикрини рад қилиб, давлатнинг фақат ана шундай «бекор қилиниши»га қарши чиқди! У, синфлар йўқолиши билан бирликда давлатнинг ҳам йўқолишига ёки синфлар бекор қилиниши билан бирликда давлатнинг ҳам бекор қилинишига асло қарши эмас, балки ишчиларнинг қурол ишлатишдан, уюшган ҳолда зўрлик қилишдан, *яъни* «буржуазиянинг қаршилигини бостириш» мақсадига хизмат қилиши лозим бўлган *давлатдан* воз кечишларига қаршидир.

Маркс — ўзининг анархизмга қарши олиб борган курашининг чин маъносини бузмасликлари учун — пролетариатга зарур бўлган давлатнинг «революцион ва ўткинчи формаси»ни атайин таъкидлаб кўрсатди. Пролетариатга давлат фақат вақтинча керак. Биз, *мақсад* сифатида, давлатни бекор қилиш тўғрисидаги масалада анархистлар билан бир фикрдамиз. Биз, синфларни йўқ қилмоқ учун ёзилган синфнинг муваққат диктатураси зарур бўлганлигидан, мазкур мақсадга эришмоқ учун эксплуататорларга *қарши* — давлат ҳокимиятининг қурол, восита ва усулларидан вақтинча фойдаланмоқ зарур, деймиз. Маркс анархистларга қарши масалани жуда кескин ва жуда аниқ қилиб қўяди: ишчилар капиталистларнинг

зулминин агдариб ташлагандан кейин «қуролни йиғиштириб қўйишлари» лозимми ёки капиталистларнинг қаршилигини бостириш учун бу қуролдан капиталистларга қарши фойдаланишлари лозимми? Бир синфнинг иккинчи синфга қарши мунтазам равишда қуролдан фойдаланиши — давлатнинг «ўткинчи формаси» бўлмай нима, ахир?

Ҳар бир социал-демократ ўзига ўзи: мен анархистлар билан бўлган мунозарада давлат тўғрисидаги масалани *шу тахлитда* қўйдимми? иккинчи Интернационалдаги расмий социалистик партияларнинг ғоят кўпчилиги бу масалани *шу тахлитда* қўйдими?— деган саволларни берсин.

Энгельс юқоридаги фикрларни янада муфассалроқ ва очиқроқ баён этди. У, аввало, ўзларини «антиавторитаристлар» деб атовчи, яъни ҳар қандай авторитетни, ҳар қандай бўйсуннишни, ҳар қандай ҳокимиятни инкор қилувчи прудонистлар фикрининг чалкашлигидан кулди. Фабрикани, темир йўлни, очиқ денгиздаги кемани олиб қаранг,— дейди Энгельс,— маълум бир бўйсунуш, демак, маълум бир авторитет ёки ҳокимият бўлмаса машиналар ишлатишга ва кўп шахсларнинг планли равишда ҳамкорлик қилишига асосланган бу мураккаб техникали корхоналардан ҳеч бирининг ишлаши мумкин эмаслиги аниқ эмасми, ахир?

«...Агар мен ўтакетган антиавторитаристларга қарши бу далилларни илгарини сурсам,— деб ёзади Энгельс,— улар менга: «Ҳа! Бу тўғри, лекин бунда вакилларимизга бериладиган авторитет тўғрисида гап бораётгани йўқ, *балки маълум бир топшириқ тўғрисида гап бораётир*»,— дебгина жавоб бера оладилар, холос. Бу одамлар бир нарсанинг номини ўзгартириш билан шу нарсанинг ўзини ҳам ўзгартириш мумкин деб ўйлайдилар...»⁵⁸.

Шундай қилиб, Энгельс, авторитет ва автономия тушунчалари нисбий тушунчалардир, уларни татбиқ қилиш соҳаси ижтимоий тараққиётнинг турли фазаларида ўзгариб туради, уларга абсолют нарсалар деб қараш бемаъниликдир, деб кўрсатиб, машиналар ишлатиш ва йирик ишлаб чиқарини соҳаси борган сари кенгаяди, деб қўшимча қилгандан кейин, авторитет тўғрисидаги умумий муҳокамалардан давлат тўғрисидаги масалага ўтади.

«...Агар автономистлар,— деб ёзади Энгельс, келажакнинг социал ташкилоти авторитетга фақат

ишлаб чиқарини шароитлари муқаррар суратда тақозо қилган доирадагина йўл қўяди, деб айтмоқчи бўлганларида эди, уларга гап маъқуллаш мумкин эди. Лекин улар авторитетни зарур қилиб қўядиган барча фактларни асло кўргилари келмайди ва авторитет деган сўзга қарши жон-жаҳдлари билан курашадилар.

Нима учун антиавторитаристлар сиёсий авторитетга қарши, давлатга қарши бақирини билан кифояланмайдилар? Бўлажак социал революция натижасида давлат ва у билан бирга сиёсий авторитет ҳам йўқ бўлиб кетади, яъни ижтимоий функциялар ўзининг сиёсий характерини йўқотади ва социал манфаатларни кузатиб турадиган оддий маъмурий функцияларга айланади, деган фикрга барча социалистлар қўшиладилар. Лекин антиавторитаристлар, сиёсий давлат дарҳол бекор қилинсин, уни туғдирган ижтимоий муносабатлар бекор қилинишидан ҳам олдин бекор қилинсин, деб талаб қиладилар. Улар, социал революциянинг биринчи иши авторитетни бекор қилиш бўлсин, деб талаб қиладилар.

Бу жаноблар қачон бўлмасин революцияни кўрганмиканлар? Революция авторитар нарсалар ичида энг авторитар эканлиги шубҳасиздир. Революция шундай бир ҳаракатдирки, бунда аҳолининг бир қисми милтиқлар, найзалар, тўплар, яъни ғоят авторитар воситалар ёрдами билан аҳолининг иккинчи қисмини ўз продасига бўйсундиради. Демак, енгган партия реакционерларга даҳшат соладиган қуролли воситаси билан ўз ҳукмронлигини сақлаб қолишга зарурат юзасидан мажбур бўлади. Агар Париж Коммунаси буржуазияга қарши қуролланган халқнинг авторитетига таянмаганда, у бир кундан ортиқ кун кўра олармиди? Биз, аксинча, Коммунани бу авторитетдан жуда кам фойдаланганлиги учун койишга ҳақли эмасмизми? Демак, иккиннинг бири. Антиавторитаристлар ё нима деяётганларини ўзлари билмайдилар ва шу билан чалкашлик туғдирадилар, холос, ёки нима деяётганларини биладилар ва шу билан пролетариат ҳаракатига хиёнат қиладилар. Ҳар икки ҳолда ҳам улар фақат реакцияга хизмат қиладилар» (39-бет)⁵⁹.

Бу муҳокамада шундай масалалар тилга олинганки, уларни давлат барҳам топган чоқда сиёсат билан иқти-

сод ўртасидаги муносабатга онд мавзу билан боғлаб кўздан кечирмоқ керак (навбатдаги боб шу мавзуга бағишланган). Ижтимоий функцияларнинг сиёсий функциялардан оддий маъмурий функцияларга айланиши тўғрисидаги ва «сиёсий давлат» тўғрисидаги масалалар ана шундай масалалардир. Айниқса англашилмовчиликлар туғдириши мумкин бўлган «сиёсий давлат» деган ибора давлатнинг барҳам топиш процессини кўрсатиб беради: барҳам топаётган давлатни унинг барҳам топиш даврининг маълум бир босқичида сиёсий бўлмаган давлат деб атамоқ мумкин.

Энгельснинг бу муҳокамасидаги энг ажойиб нарса яна масаланинг анархистларга қарши қўйилишидир. Энгельснинг шогирди бўлмоқни истаган социал-демократлар 1873 йилдан бери анархистлар билан миллион-миллион марта баҳслашиб келдилар, лекин марксистлар учун мумкин ва лозим бўлган усулдан *бошқача* усулда баҳслашдилар. Анархистларнинг давлатни бекор қилиш тўғрисидаги тушунчаси чалкаш ва *нореволюцион* тушунчадир.— Энгельс масалани ана шу тахлитда қўйди. Анархистлар худди революциянинг пайдо бўлишини ва ривожланишини, унинг зўрлик, авторитет, ҳокимият, давлат соҳасидаги алоҳида вазифаларини тушунишни истамайдилар.

Ҳозирги социал-демократларнинг анархизмни оддий танқид қилишлари: «Биз давлатни тан оламиз, анархистлар тан олмайдилар!» — деган нуқул мешчанларча настькашликдан иборат бўлди. Шубҳасиз, бундай настькашлик сал бўлса-да фаросатли ва революцион ишчиларни нафратлантормаслиги мумкин эмас. Энгельс бошқа нарсани гапирди: у, барча социалистлар давлатнинг йўқолишини социалистик революциянинг натижаси бўлади деб ҳисоблайдилар, деб таъкидлади. Сўнгра у, революция тўғрисидаги масалани конкрет равишда қўйди, айти шу масалани қўйдики, оппортунизм сафидаги социал-демократлар бу масалани четлаб ўтиб, уни, айтайлик, алоҳида «ишлаб чиқиш»ни анархистларга қолдирдилар. Энгельс бу масалани қўйиш билан, Коммуна *давлатнинг*, яъни қуролланган, ҳукмрон синф бўлиб уюшган пролетариатнинг *революцион* ҳокимиятидан *кўпроқ* фойдаланиши керак эмасмиди? деган энг муҳим нарсани ҳал қилиб берди.

Ҳукмрон расмий социал-демократия пролетариатнинг революциядаги конкрет вазифалари тўғрисидаги масаладан одатда ё филистёрга хос қуруқ масхарабозлик билан ёки, жуда деганла, софистларча: «вақти келганда кўра-миз», деган мужмал гаплар билан четланиб келди. Шу

сабабдан анархистлар бундай социал-демократияга қарши гапириб, у ўзининг ишчиларни революцион руҳда тарбиялаш вазифасига хиёнат қилмоқда, дейишга ҳақли бўлдилар. Энгельс сўнги пролетар революциясининг тажрибасидан пролетариатнинг банкларга нисбатан ҳам, давлатга нисбатан ҳам қандай чоралар кўриши лозимлигини жуда ҳам конкрет равишда ўрганмоқ учун фойдаланди.

3. БЕБЕЛГА ХАТ

Маркс ва Энгельс асарларида давлат масаласи юзасидан юритилган муҳокамаларнинг энг яхшиларидан бири, ҳатто энг яхшиси Энгельснинг 1875 йил 18—28 мартда Бебелга ёзган хатининг қуйидаги жойидан иборатдир⁶⁰. Қавс ичида шунини айтиб қўяйликки, бизнинг билишимизча, бу хатни Бебел биринчи марта («Менинг ҳаётимдан» деган) ўз эсдаликларининг 1911 йилда, яъни бу хат ёзилиб, юборилганидан кейин 36 йил ўтгач, нашр этилган иккинчи томида бостириб чиқарган.

Маркс Браккега ёзган машҳур хатида⁶¹ Гота программаси лойиҳасини танқид қилган эди. Энгельс ҳам бу лойиҳани танқид қилиб ва давлат тўғрисидаги масалага махсус тўхталиб, Бебелга қуйидагиларни ёзди:

«...Эркин халқ давлати эркин давлатга айланиб кетган. Бу сўзларнинг грамматик маъносини олганда, эркин давлат шундай давлатки, у ўз граждандаридан холи бўлади, яъни мустабид ҳукуматли давлат бўлади. Давлат тўғрисидаги ана шу сафсатанинг ҳаммасини, айниқса Коммуна тажрибасидан кейин, улоқтириб ташламоқ керак эди, чунки Коммуна том маънодаги давлат эмас эди. Анархистлар «халқ давлати» деявериш жуда ҳам жонимизга тегдилар, ҳолбуки, Маркснинг Прудонга қарши ёзган асарида⁶², сўнгра эса «Коммунистик Манифест»да, социалистик ижтимоий тузум барпо қилиниши билан давлат ўз ўзидан тарқалиб (*sich auflöst*) ва йўқ бўлиб кетади, деб очиқ айтилган эди. Давлат курашда, революцияда ўз душманларининг зўрлик билан бостириш учун фойдаланиладиган ўткинчи бир муассасагина бўлгани сабабли, эркин халқ давлати тўғрисида гапириш фирт бемаъниликдир: пролетариат ҳозирча давлатга *муҳтождир*, лекин пролетариат эркинлик манфаатлари учун эмас, балки ўз душманларини

бостириш манфаатлари учун давлатга муҳтождир, аммо эркинлик тўғрисида гапириш мумкин бўлган вақтда давлатнинг ўзи бўлмайди. Шу сабабли биз ҳамма жойда *давлат* деган сўз ўрнига, французча «коммуна» деган сўзга мос келадиган ва жуда яхши эски немисча сўз бўлган «жамоа» (*Gemeinwesen*) деган сўзни қўйишни таклиф қилар эдик» (немисча оригиналнинг 321—322-бетлари) ⁶³.

Шуни кўзда тутиш керакки, бу хат партия программасига тааллуқли бўлиб, Маркс бу программани мазкур хатдан атиги бир неча ҳафта кейин ёзган хатида танқид қилган эди (Маркснинг хати 1875 йил 5 майда ёзилган) ва бу вақтда Энгельс Лондонда Маркс билан бирга яшамокда эди. Шунинг учун Энгельс кейинги жумлада: «биз» деганида, шубҳасиз, немис ишчилар партиясининг йўлбошчисига, *программадан* «давлат» деган сўзни *чиқариб ташлаб*, унинг ўрнига «жамоа» деган сўзни қўйишни ўз номидан ва Маркс номидан таклиф қилади.

Агар оппортунистлар учун қулай қилиб сохталаштирилган ҳозирги «марксизм»нинг бошлиқларига, программани ана шундай қилиб тузатиш керак, деб таклиф қилинса, бу бошлиқлар «анархизм» тўғрисида жуда ҳам дод-фарёд кўтарган бўлар эдилар!

Майли, додлай берсинлар. Бунинг учун уларни буржуазия мақтайди.

Биз бўлсак, ўз ишимизни қила берамиз. Партиямизнинг программасини қайтадан кўриб чиққан вақтимизда ҳақиқатга яқинроқ бўлмоқ учун, марксизмни бузуқ фикрлардан тозалаб тикламоқ учун, ишчилар синфининг ўз озодлиги йўлидаги курашини тўғрироқ йўлга солиб юбормоқ учун Энгельс билан Маркснинг маслаҳатини албатта эътиборга олмагимиз лозим. Большевиклар ўртасида Маркс билан Энгельснинг маслаҳатига қарши бўлганлар, албатта, топилмаса керак. Фақат термин топишда қийинчилик бўлиши мумкин. Немисча «жамоа» деган тушунчани билдирадиган иккита сўз бор, Энгельс булардан шундайини ташлаб олганки, бу сўз айрим жамоани *эмас*, балки жамоаларнинг жамини, жамоалар системасини билдиради. Русча бундай сўз йўқ ва, гарчи французча «коммуна» деган сўзнинг баъзи бир ноқулайликлари бўлса ҳам, эҳтимол, бизга шу «коммуна» деган сўзни ташлаб олишга тўғри келар.

«Коммуна том маънодаги давлат эмас эди» — Энгельснинг назарий жиҳатдан энг муҳим фикри ана шу. Юқо-

рида баён қилинган фикрлардан кейин, бу фикрнинг маъноси тамомила аниқ бўлиб қолди. Коммунага аҳолининг кўпчилигини эмас, балки озчилигини (эксплуаторларни) бостиришга тўғри келганлигида, Коммуна давлат *бўлмай қолди*; у буржуа давлат машинасини синдириб ташлади; бостириш учун хизмат қиладиган *алоҳида* куч ўрнини аҳолининг ўзи олди. Буларнинг ҳаммаси том маъноси билан давлатликдан чекинишдир. Бинобарин, агар Коммуна мустаҳкамланганда эди, у ҳолда унда давлат нишонлари ўз-ўзидан «барҳам тонарди». Коммунага давлат муассасаларини «бекор қилиш» керак бўлмас эди: бу муассасаларга ҳеч қандай иш қолмагач, улар ўз фаолиятини тўхтатар эди.

«Анархистлар «халқ давлати» деявериб жуда ҳам жонимизга тегаяптилар», — Энгельс бу сўзларни айтганида, ҳаммадан бурун Бакуинини ва унинг немис социал-демократларига қилган ҳамлаларини кўзда тутди. «Эркин халқ давлати» деган сўзлар қай даражада бемаъни ва қай даражада социализмдан чекиниш бўлса, «халқ давлати» деган сўзлар ҳам шу даражада бемаъни ва шу даражада социализмдан чекиниш *бўлганлигидан* Энгельс мазкур ҳамлаларни тўғри деб ҳисоблайди. Энгельс немис социал-демократларининг анархистларга қарши олиб бораётган курашини тўғри йўлга солишга, бу курашни принцип жиҳатидан тўғри курашга айлантиришга, уни «давлат» тўғрисидаги оппортунистик хурофотлардан тозалашга ҳаракат қилади. Афсус! Энгельснинг хати 36 йил юзага чиқмай ётди. Каутский бу хат эълон қилингандан кейин ҳам, моҳият эътибори-ла, Энгельс огоҳлантириб кўрсатган худди шу хатоларни қайсарлик билан такрорламоқда, биз буни қуйида кўрамиз.

Бebel Энгельсга 1875 йил 21 сентябрда ёзилган хат билан жавоб берди, бу хатда у, жумладан, Энгельснинг программа лойиҳаси тўғрисидаги фикрларига «тамоман қўшилганлигини» ва Либкнехтни ён беришга мойил бўлганлиги учун койганлигини ёзди (Бebel эсдаликларининг немисча нашри, II том, 334-бет). Лекин Бebelнинг «Бизнинг мақсадларимиз» деган брошюрасини олсак, унда биз давлат тўғрисида бутунлай нотўғри мулоҳазаларни учратамиз:

«Давлат *синфий ҳукмронликка* асосланган давлатдан *халқ давлатига* айлантирилиши лозим» («Unsere Ziele»нинг немисча нашри, 1886, 14-бет).

Бebel брошюрасининг 9- (тўққизинчи) нашрида ана шундай деб ёзилган! Айниқса Энгельснинг революцион

руҳдаги мулоҳазалари юзага чиқарилмаган ва бутун ҳаёт шароити эса кишиларни революциядан «қайтарган» бир вақтда немис социал-демократиясининг давлат тўғрисида оппортунистик муҳокамаларни шунча қайсарлик билан такрорлай бериши ажабланарли бир нарса эмас, албатта.

4. ЭРФУРТ ПРОГРАММАСИ ЛОЙИҲАСИНИ ТАНҚИД

Эрфурт программасининг⁶⁴ лойиҳаси тўғрисидаги танқидни Энгельс 1891 йил 29 июнда Каутскийга юборган ва бу танқид ўн йил ўтгандан кейингина «Neue Zeit»-да босилиб чиққан эдики, марксизмнинг давлат тўғрисидаги таълимотини таҳлил қилган вақтда бу танқидни четлаб ўтиш мумкин эмас, чунки бу танқид, асосан, ўша социал-демократиянинг *давлат* тузилиши масаласидаги *оппортунистик* қарашларини танқид қилишга бағишлангандир.

Йўл-йўлакай шунини таъкидлаб ўтайликки, Энгельс экономика масаласи юзасидан ҳам жуда қимматли бир йўл-йўриқ беради, бу йўл-йўриқ Энгельснинг худди шу энг янги капитализмнинг баъзи бир ўзгаришларини катта эътибор ва мулоҳаза билан кузатиб борганлигини ва шу сабабдан ҳозирги, империалистик даврнинг вазифаларини маълум даражада олдиндан айтиб бера олганлигини кўрсатади. Бу йўл-йўриқ қуйидагича: программа лойиҳасида капитализмни таърифлаш учун ишлатилган «плансизлик» (Planlosigkeit) деган сўз тўғрисида Энгельс мана бундай деб ёзади:

«...Агар биз акцияли жамиятлардан саноатнинг бутун-бутун тармоқларини ўзига бўйсундирувчи ва монополия қилиб олувчи трестларга ўтсак, у ҳолда бунда фақат хусусий ишлаб чиқаришгагина эмас, балки плансизликка ҳам хотима берилади» («Neue Zeit», 20-йил, 1-том, 1901—1902, 8-бет)⁶⁵.

Бунда энг янги капитализмга, яъни империализмга назарий жиҳатдан баҳо беришда энг асосий нарса, чуқурчи, капитализмнинг монополистик *капитализмга* айланиши олинган. Энг янги капитализм деган сўзни таъкидлаб кўрсатишга тўғри келади, чунки энг кўп тарқалган хато буржуача-реформистик даъводан — монополистик капитализм ёки давлат-монополистик капитализми *энди* капитализм эмас, уни энди «давлат социализми» деб аташ мумкин, деган ва шунга ўхшаган гаплардан ибо-

ратдир. Албатта, трестлар батамом планли иш ўрнатмаган, ҳозирга қадар ҳам ўрнатгани йўқ ва ўрната олмайди ҳам. Лекин улар ишлаб чиқаришни планлаштирар экан, капитал магнатлари ишлаб чиқаришнинг миқдорини миллий ёки ҳатто интернационал миқёсда олдиндан ҳисобга олар эканлар, улар ишлаб чиқаришни планли равишда тартибга солар эканлар, бари бир, биз *капитализм* шароитида қоламиз, гарчи унинг янги босқичида бўлса ҳам, лекин шубҳасиз, капитализм шароитида қоламиз. *Бундай* капитализмнинг социализмга «яқинлиги» пролетариатнинг ҳақиқий намояндаларига социалистик революциянинг яқинлигини, осонлигини, юзага чиқиши мумкинлигини, кечиктириш мумкин эмаслигини кўрсатадиган далил бўлиши лозим, аммо бу, барча реформистлардек революцияни бамайлихотир инкор этишга ва капитализмни бўяб кўрсатишга чидаб туриш учун асло баҳона бўлмаслиги лозим.

Лекин давлат тўғрисидаги масалага қайтайлик. Бунда Энгельс айниқса қимматли уч хил йўл-йўриқ беради: биринчидан, республика масаласи тўғрисида; иккинчидан, миллий масаланинг давлат тузилишига алоқадор эканлиги тўғрисида; учинчидан, маҳаллий ўзини ўзи идора қилиш тўғрисида йўл-йўриқ беради.

Республика масаласига келганда, Энгельс уни Эрфурт программасининг лойиҳаси тўғрисидаги ўз танқидининг асосий нуқтаси қилиб олди. Агарда биз Эрфурт программасининг бутун халқаро социал-демократияда қандай аҳамият қозонганини, унинг бутун иккинчи Интернационал учун қандай қилиб намуна бўлганини эсга олсак, у ҳолда ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, бунда Энгельс бутун иккинчи Интернационалдаги оппортунизмни танқид қилади.

«Лойиҳадаги сиёсий талабларда, — деб ёзади Энгельс, — катта камчиликлар бор. *Унда* аслида айтилиши лозим бўлган *нарса йўқ*» (курсив Энгельсники)⁶⁶.

Сўнгра Германия конституцияси аслида 1850 йилги энг реакцион конституциянинг кўчирмаси эканлиги, рейхстаг эса, Вильгельм Либкнехт айтганидек, фақат «абсолютизмнинг авратпўши» эканлиги, майда давлатларни ва немис майда давлатларининг иттифоқини қонунлаштирувчи конституцияга асосан «барча меҳнат қуроолларини умумий мулкка айлантиришни» амалга оширишни хоҳ-

лаш — «шубҳасиз бемаънилик» эканлиги тушунтириб берилди.

Германияда республика тузиш талабини программада легал равишда ўртага қўйишнинг мумкин эмаслигини жуда яхши билган Энгельс:

«Бу мавзу ҳақида гапириш хавфли», — деган сўзларни қўшиб қўяди. Лекин Энгельс «ҳамма» қаноатланиб келаётган бу равшан мулоҳаза билан шунчаки чекланиб қўя қолмайди. Энгельс давом этиб бундай дейди: «Лекин ишни, ҳар ҳолда, қандай қилиб бўлса ҳам, юргизиб юбормоқ лозим. Бунинг қай даражада зарурлигини худди ҳозирги вақтда социал-демократик матбуотнинг кўп қисми тарқатаётган (einreißende) оппортунизм кўрсатиб турибди. Социалистларга қарши қаратилган қонуннинг⁶⁷ қайтадан тикланишидан қўрқиб ёки бу қонун ҳукм сурган вақтда бевақт қилинган баъзи бир баёнотларни эсга олиб, ҳозир партиядан, Германиядаги ҳозирги қонуний тартиб партиянинг барча талабларини тинч йўл билан амалга оширмоқ учун кифоя қилади, деб эътироф этишни талаб қилмоқчи бўладилар...»⁶⁸.

Германия социал-демократлари фавқулодда қонуннинг қайтадан тикланишидан қўрқа-писа иш кўрдиларки, Энгельс бу асосий фактни биринчи ўринга қўяди, уни тўғридан-тўғри оппортунизм деб атайти ва Германияда республика ҳамда эркинлик бўлмаганлиги учун, «тинч» йўл тўғрисидаги хаёлларни тамоман бемаъни хаёллар деб эълон қилади. Энгельс ўз имкониятларини қўлдан бой бериб қўймаслик учун жуда эҳтиёткорлик билан гапирди. У, республикали мамлакатларда ёки жуда катта эркинликка эга бўлган мамлакатларда социализм сари тинч йўл билан ривожланса «бўлади деб ўйлаш» (фақат «ўйлаш») «мумкин» деб эътироф қилади, лекин Германияда, деб такрорлайди у,

«...Германияда, — ҳукумат деярли чексиз кучли бўлган, аммо рейхстаг ва бошқа ваколатли муассасалар эса ҳақиқий ҳокимиятга эга бўлмаган Германияда, — бунга ўхшаш бирон нарсани эълон қилиш ва шу билан бирликда ҳеч қандай зарурати бўлмагани ҳолда эълон қилиш — абсолютизмнинг аврат-пўшини олиб, унинг қип-яланғоч танасини ўз тананг билан пана қилмоқ демакдир...»⁶⁹

Бу йўл-йўриқларни эътиборсиз қолдирган герман социал-демократик партиясининг расмий йўлбошчиларининг жуда кўпчилиги ҳақиқатан ҳам абсолютизмнинг ҳомийлари бўлиб чиқди.

«...Бундай сиёсат, охир-пировардида, партияни нотўғри йўлга олиб келиши мумкин, холос. Умумий, абстракт равишдаги сиёсий масалаларни биринчи ўринга қўядилар ва ана шу йўл билан энг яқин орадаги конкрет масалаларни хаспўшлайдилар, ҳолбуки бу масалалар биринчи йирик воқеалар, биринчи сиёсий кризис юз бериши биланоқ ўз-ўзича кун тартибига қўйилади. Бундан ҳал қилувчи пайтда партиянинг тўсатдан кучсиз бўлиб қолишидан, ҳал қилувчи масалалар ҳеч вақт муҳокама қилинмаганлиги учун бу ҳал қилувчи масалаларда партиядо ноаниқлик ҳукм суришидан ва бирлик бўлмаслигидан бошқа қандай ҳам натижа келиб чиқар эди...

Ҳозирги куннинг бир минутлик манфаатларини деб буюк, асосий вазифаларни бу тариқа унутиб қўйиш, бир минутлик муваффақиятлар пайига бу хилда тушиш ва уларнинг бўлажак оқибатларини ҳисобга олмасдан туриб улар учун курашиш, келажакдаги ҳаракатни ҳозирги ҳаракат учун бундай қурбон қилиш — эҳтимол «ҳалол» ниятлар натижасида ҳам рўй бераётгандир. Лекин бу оппортунизмдир ва оппортунизм бўлиб қолади, «ҳалол» оппортунизм эса, ҳар ҳолда, бошқа ҳамма оппортунизмлардан хавфлироқдир...

Ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган бир нарса бор, у ҳам бўлса шуки, бизнинг партиямиз ва ишчилар синфи фақат демократик республика каби сиёсий форма мавжуд бўлган вақтдагина ҳукмронликка эриша олади. Буюк француз революцияси кўрсатдики, демократик республика ҳатто пролетариат диктатураси учун ҳам ўзига хос формадир...»⁷⁰

Энгельс бунда Маркснинг ҳамма асарларида бошдан-оёқ баён қилинган асосий ғояни, чунончи, демократик республика пролетариат диктатурасига яқинлашмоқ учун энг яқин йўлдир деган ғояни жуда ҳам яққол формада такрорлайди. Чунки бундай республика капиталнинг ҳукмронлигини, бинобарин, омманинг эзилишини ва синфий курашни асло йўқ қилмасдан, балки бу курашни муқаррар равишда жуда ҳам кенгайтириб, авж олдириб,

очиби ва кескинлаштириб юборади, натижада эзилган омманнинг туб манфаатларини қондириш имконияти вужудга келгач, бу имконият муқаррар равишда ва фақат пролетариат диктатурасини барпо қилиш, бу оммага пролетариатнинг раҳбарлик қилиши йўли билан амалга оширилади. Марксизмнинг бу «сўзларини» ҳам бутун иккинчи Интернационал «унутиб қўйди» ва 1917 йилги рус революциясининг биринчи ярим йили давомида меньшевиклар партиясининг тарихи бу сўзларнинг унутилганлигини жуда яққол кўрсатди.

Энгельс аҳолининг миллий состави муносабати билан федератив республика тўғрисидаги масала юзасидан мана бундай деб ёзган эди:

«Ҳозирги Германия ўрнига» (унинг реакцион монархистик конституцияси ва унинг худди шу қадар реакцион тарзда майда давлатларга бўлиниши ўрнига, «пруссчилик» хусусиятларини бир бутун Германия ичида йўқ қилиб юбормасдан, бу хусусиятларни абадийлаштирувчи бўлиниш ўрнига) «нима келиши лозим? Менинча, пролетариат фақат бир бутун ва бўлинмас республика формасинигина қабул қилиши мумкин. Гарчи федератив республика Қўшма Штатларнинг шарқида энди тараққиётга тўсқинлик қила бошлаган бўлсада, бу республика Қўшма Штатларнинг жуда катта территориясида ҳозирда ҳам умуман зарур бўлиб қолмоқда. Федератив республика Англияда олдинга қараб қўйилган бир қадам бўлар эди, чунки унда икки оролда тўрт миллат яшамоқда ва, парламент битта бўлишига қарамай, унда бир-бири билан ёнма-ён турган қонун чиқарувчи учта система бор. Федератив республика кичкинагина Швейцарияда аллақачонлар тараққиётга тўсқин бўлиб қолди ва, агар унда ҳали ҳам федератив республикага тоқат қилиб туриш мумкин экан, бунинг сабаби фақат шуки, Швейцария Европадаги давлат системасининг фақат пассив аъзоси ролини ўйнаш билан қаноатланмоқда. Германияни федералистик швейцариялаштириш унинг учун орқага қараб қўйилган жуда катта қадам бўлар эди. Иттифоқ давлати тўла равишда бирлашган давлатдан икки жиҳатдан фарқ қилади, чунончи: иттифоққа кирадиган ҳар бир айрим давлатнинг алоҳида ўз граждон қонунлари ва жиноий қонунлари бўлади, ўзининг алоҳида суд органлари системаси ва суд

ишларини кўриш тартиби бўлади, сўнгра эса, иттифоқ давлатида халқ палатаси билан бир қаторда давлатларнинг вакиллар палатаси ҳам бўлади ва унда ҳар бир кантон, катта ёки кичиклигига қарамасдан, кантон сифатида овоз беради». Германияда иттифоқ давлатининг бўлиши тўла равишда бирлашган давлатга ўтишдан иборатдир, бинобарин, 1866 ҳамда 1870 йилларда «юқоридан туриб қилинган революцияни» орқага буриб юбориш керак эмас, балки уни «пастандан туриб қилинадиган ҳаракат билан» тўлдириш керак⁷¹.

Энгельс давлатнинг формалари тўғрисидаги масалага нисбатан бепарволик кўрсатмайдигина эмас, балки, аксинча, ҳар бир айрим воқеанинг конкрет-тарихий хусусиятларига қараб, айти шу ўткинчи форманинг *нимадан нимага* ўтишдан иборат эканлигини ҳисобга олмоқ учун, ўша ўтин формаларини жуда ҳам синчиклаб анализ қилишга интилади.

Худди Маркс каби Энгельс ҳам пролетариат ва пролетар революцияси нуқтаи назаридан қараб, демократик централизмни, бирлашган ва яхлит республикани ҳимоя қилади. У, федератив республикани ё бир истисно деб ва тараққиёт йўлидаги тўсиқ деб, ёки монархиядан централистик республикага ўтиш деб, алоҳида маълум шароитларда «олға босилган қадам» деб билади. Бу алоҳида шароитлар орасида миллий масала илгари сурилади.

Маркс билан Энгельс майда давлатларнинг реакционлигини ва муайян конкрет ҳолларда бу реакционлиқнинг миллий масала билан хаспўшланишини жуда қаттиқ танқид қиладилар, бинобарин, худди Марксдаги каби Энгельсда ҳам миллий масаладан қўл силташга интилишдан, «ўз» майда давлатларининг мешчанларча тор миллатчилигига қарши жуда ҳам қонуний кураш олиб боришини истовчи голланд ва поляк марксистлари тез-тез гирифтор бўлиб турадиган интилишдан асар ҳам йўқ.

Географик шароитлар ҳам, умумий бир тил ҳам, кўп асрлик тарихи ҳам бўлган Англияда — унинг айрим майда бўлақларда миллий масала «тугагандай» бўлиб кўринадиган Англияда — ҳатто ана шу Англияда ҳам Энгельс миллий масаланинг ҳали бартараф қилинмаганлиги тўғрисидаги аниқ фактни ҳисобга олади ва шунинг учун федератив республикани «олдинга қўйилган қадам» деб тонади. Албатта, бунда федератив республиканинг камчиликларини танқид қилишдан ва бир бутун, марказлаш-

ган-демократик республика учун энг қатъий равишда пропаганда ва кураш олиб боришдан воз кечишдан асар ҳам йўқ.

Лекин Энгельс демократик централизмни, асло, буржуа ва майда буржуа идеологлари, бу идеологлар жумласидан бўлган анархистлар тушунган бюрократик маънода тушунмайди. Энгельс назарда тутган централизм — «коммуналар» ва областлар давлатнинг бирлигини ихтиёрий равишда ҳимоя қилган тақдирларида — ҳар қандай бюрократизмни ва юқоридан туриб ҳар қандай «қўмондонлик қилишни» албатта бартараф қиладиган кенг маҳаллий ўзини ўзи идора қилишни асло истисно қилмайди.

Энгельс марксизмнинг давлат тўғрисидаги программ қарашларини кенгайтириб, мана бундай деб ёзади:

«...Демак, бирлашган республика бўлиши керак, лекин ҳозирги Франция республикаси маъносида, яъни 1798 йилда тузилган императорсиз империянинг ўзгинаси бўлган республика маъносида эмас. 1792 йилдан 1798 йилгача Франциянинг ҳар бир департаменти, ҳар бир жамоаси (Gemeinde) америкача хилда батамом ўзини ўзи идора қилиб келди, биз ҳам шунга эга бўлмоғимиз лозим. Ўзини ўзи идора қилишни қандай қилиб ташкил этиш лозимлигини ва қандай қилиб бюрократиясиз иш кўриш мумкинлигини бизга Америка ва биринчи Франция республикаси кўрсатиб ва исбот қилиб берди, ҳозир эса яна Канада, Австралия ва бошқа инглиз мустамлакалари кўрсатиб бермоқда. Бундай провинция (область) ва жамоа бўлиб ўзини ўзи идора қилиш эса, масалан, Швейцария федерализмидан кўра анча эркин муассасадир, дуруст, Швейцарияда кантон бундга» (яъни умуман федератив давлатга) «нисбатан жуда мустақилдир, лекин уездга (бецирка) нисбатан ҳам, жамоага нисбатан ҳам шундай мустақилдир. Кантон ҳукуматлари уезд исправникларини (штатгалтерларини) ва префектларини тайинлайди, бундай нарса инглиз тилида гаплашиладиган мамлакатларда мутлақо йўқ ва биз ҳам келажакда ўзимизда прусс ландратлари ва регирунгсратларини» (комиссарлар, исправниклар, губернаторларни, умуман юқоридан тайинланадиган амалдорларни) «айна шу тариқа бутунлай йўқ қилмоғимиз лозим». Энгельс ана шунга мувофиқ программанинг ўзини ўзи идора қилиш тўғрисидаги моддасини қуйидагича

таъриф қилишни таклиф этади: «Провинцияда» (губерна ёки областда), «уезд ва жамоада умумий сайлов ҳуқуқи асосида сайланадиган амалдорлар орқали амалга ошириладиган ўзини ўзи тўла идора қилиш; давлат томонидан тайинланадиган барча маҳаллий ва провинция ҳокимиятини бекор қилиш»⁷²:

Керенский ва бошқа «социалист» министрлар ҳукумати томонидан ёпиб қўйилган «Правда»⁷³да (№ 68, 1917 йил 28 май), мен биздаги гўё революцион гўё демократиянинг гўё социалистик намояндалари бу пунктда — албатта, ёлғиз бу пунктнинг ўзидагина эмас — *демократизмдан* ҳаддан ташқари чекинганликларини кўрсатиб ўтган эдим*. Албатта, империалистик буржуазия билан «коалиция» тузиб, ўзларининг қўл-оёқларини боғлаб қўйган кишилар бу кўрсатмаларни эшитишни хоҳламадилар.

Шуни таъкидлаш жуда муҳимдирки, марказлашган республикадан кўра федератив республикада эркинлик албатта кўпроқ бўлади, деган — айниқса майда буржуа демократияси ўртасида — гоёт кўп тарқалган сафсатани Энгельс ўз қўлидаги фактлар билан, жуда аниқ мисоллар билан рад қилиб ташлади. Бу сафсата нотўғри. 1792—1798 йиллардаги марказлашган Франция республикаси ва федератив Швейцария республикаси тўғрисида Энгельс томонидан келтирилган фактлар бу сафсатани рад қилади. Ҳақиқатда федератив республикадан кўра марказлашган демократик республика *кўпроқ* эркинликни берган. Ёки бошқача қилиб айтганда: тарихда маълум бўлган *енг кўп* маҳаллий, область ва ҳоказолар эркинлигини федератив республика эмас, балки *марказлашган* республика берган.

Биздаги партия пропагандаси ва агитациясида бу фактга, шунингдек, умуман федератив ва марказлашган республика тўғрисидаги ҳамда маҳаллий ўзини ўзи идора қилиш тўғрисидаги бутун масалага ҳам етарли даражада эътибор берилмади ва берилмаётир.

5. МАРКСНИНГ «ГРАЖДАНЛАР УРУШИ» ДЕГАН АСАРИГА 1891 ЙИЛДА ЁЗИЛГАН СЎЗ БОШИ

Энгельс «Францияда гражданлар уруши» деган асарнинг 3-нашрига ёзган сўз бошисида — бу сўз бошига 1891 йил 18 март санаси қўйилган ва у дастлаб «Neue

* Қаралсин: Тўла асарлар тўплами, 32-том, 247—250-бетлар. *Ред.*

Zeit» журналида босилган эди — давлатга муносабат ҳақидаги масала юзасидан йўл-йўлакай ажойиб фикрлар айтиш билан бир қаторда Коммуна фаолиятидан жуда яхши ва яққол сабоқлар чиқариб беради⁷⁴. Автор бу сўз бошини ёзган вақт билан Коммуна ўртасида ўтган йиғирма йиллик давр мобайнида тўпланган бутун тажриба асосида чуқур мулоҳаза қилиб чиқарилган ва Германияда кенг тарқалмиш «давлатга хурофий эътиқод қилиш»га махсус равишда қарши қаратилган бу сабоқларни кўри-лаётган масала юзасидан ҳақиқатан ҳам марксизмнинг *энг янги кашфиёти*, деб аташ мумкин.

Францияда, дейди Энгельс, ҳар бир революциядан кейин қурол ишчилар қўлида қолар эди; «шу сабабли давлат теңасида турган буржуаларнинг биринчи мақсади ишчиларни қуролсизлантириш бўлар эди. Шунинг учун — ишчилар эришган ҳар бир революциядан кейин янги кураш бошланиб, бу кураш ишчиларнинг енгилиши билан тугарди...»⁷⁵

Буржуа революциялари тажрибасининг якуни нақадар қисқа бўлса, шу қадар сермаъно. Бунда масаланинг моҳияти — жумладан, давлат тўғрисидаги (*эзилган синф қўлида қурол борми?*) масаланинг моҳияти ҳам — жуда яхши кўрсатилган. Буржуа идеологияси таъсиридаги профессорлар ҳам, шунингдек майда буржуа демократлар ҳам ҳаммадан кўпроқ худди ана шу моҳиятни четлаб ўтадилар. 1917 йилги рус революциясида «меньшевик», «номига марксист» Церетели буржуа революцияларининг ана шу сирини айтиб қўйишга мушарраф (кавеньякча мушарраф) бўлган эди. Церетели ўзининг 11 июндаги «тарихий» нутқида буржуазиянинг Питер ишчиларини қуролсизлантиришга қарор қилганлигини айтиб қўйиб, бу қарорнинг, албатта, ўз қарори эканлигини ҳам, умуман «давлат» учун зарур қарор эканлигини ҳам ошкор қилиб қўйган эди!⁷⁶

Церетелининг 11 июндаги тарихий нутқи, албатта, 1917 йилги революциянинг ҳар бир тарихчиси учун Церетели жаноблари етакчилик қилган эсер ва меньшевиклар блокининг революцион пролетариатга *қарши* буржуазия томонига қай йўсинда ўтганлигини кўрсатадиган энг яққол мисолларнинг бири бўлади.

Энгельснинг иккинчи ва яна ўша давлат масаласи билан боғлиқ бўлган ва йўл-йўлакай айтиб ўтган мулоҳазаси динга доир мулоҳазадир. Маълумки, герман со-

циал-демократияси тобора оппортунистлашиб чириётгани сари: «динни хусусий иш деб эълон қилиш» деган машҳур формулани филистёрларча нотўғри талқин қилиш йўлига тез-тез оғиб турди. Чунончи: бу формулани, дин тўғрисидаги масала революцион пролетариат *партияси учун ҳам* хусусий ишдир, деган маънода талқин қилиниб келди! Энгельс пролетариатнинг революцион программасига шу йўсинда батамом хиёнат қилишга қаттиқ қарши чиқди, у 1891 йилда ўз партиясида оппортунизмнинг *энг заиф* куртакларинингина кўрган ва шунинг учун бу ҳақда жуда ҳам эҳтиётлик билан гапирган эди:

«Коммунада бутунлай деярли нуқул ишчилар ёки ишчиларнинг таниқли вакиллари мажлис қилардилар, шунинг учун унинг қарорлари ҳам қатъий пролетар руҳидаги қарорлар эди. Коммуна ё бу қарорлари билан шундай реформаларни декретлаштирардики, республикачи буржуазия бундай реформалар қилишдан фақат разилона қўрқоқлиги вадангина бош тортар эди ва бу реформалар ишчилар синфининг эркин ишлаши учун зарур бўлган негиздан иборат бўларди. Дин *давлатга нисбатан* фақат хусусий ишдир, деган принцип ана шундай амалга оширилган эди. Ёки Коммуна бевосита ишчилар синфи манфаатларини кўзлаб қарорлар чиқарар эди ва бу қарорлар қисман эски ижтимоий тузумга чуқур раҳна солувчи қарорлар бўлар эди...»⁷⁷

Энгельс «давлатга нисбатан» деган сўзларни атайлаб таъкидлаб кўрсатди ва бу билан немис оппортунизмнинг, яъни динни *партияга нисбатан* хусусий иш деб эълон қилган ва, шундай қилиб, революцион пролетариат партиясини диндан ташқарида деб билишга тайёр турган, лекин халқни заҳарловчи дин оғусига қарши *партиявий* кураш олиб бориш вазифасидан воз кечган, партияни энг қабиҳ «эркин фикрли» мешчанлик даражасига туширувчи немис оппортунизмга бошлаб зарба берди.

Герман социал-демократиясининг бўлажак тарихчиси бу социал-демократиянинг 1914 йилда шарманда-ю шармисор бўлганлиги сабабларини кўздан кечирганида, бу масалага доир қизиқ материалларни, яъни партиянинг гоаявий йўлбошчиси бўлган Каутскийнинг мақолаларидаги мужмал ва оппортунизмга эшикни кенг очиб берувчи баёноتلардан тортиб то партиянинг 1913 йилда «Los-von-Kirche-Bewegung»га (черковдан ажралиш ҳаракатига)⁷⁸

бўлган муносабатигача ҳамма нарсани ўз ичига олган ажойиб материалларни жуда кўп топади.

Лекин Энгельснинг Коммунадан кейин йигирма йил ўтгач, унинг сабоқларини курашаётган пролетариатга қандай яқунлаб берганлиги масаласига ўтайлик.

Энгельс мана бундай сабоқларни биринчи ўринга сурган эди:

«...Худди шу илгариги марказлашган ҳукуматнинг эзувчи ҳокимияти, — армия, сиёсий полиция, бюрократия, — 1798 йилда Наполеон томонидан вужудга келтирилган, ўша вақтдан буён ҳар бир янги ҳукумат ўзига мувофиқ келадиган қурол сифатида қабул қилиб, ундан ўз душманларига қарши фойдаланиб келган худди шу ҳокимият Парижда қулаганидек, Франциянинг ҳамма ерида ҳам қулаши лозим эди.

Коммуна ишчилар синфи ҳокимият тепасига чиқиб олгандан кейин эски давлат машинаси воситаси билан иш кўра олмаслигини; ишчилар синфи эндигина қўлга киритиб олган ҳукмронлигини яна қўлдан бермаслиги учун, бир томондан эски, шу чоққача ўзига қарши ишлатилиб келган зулм машинасини бутунлай йўқ қилиши, иккинчи томондан эса, ўз депутатлари ва амалдорларидан ўзини амин қилиш учун уларнинг, ҳеч бир истисносиз, ҳаммасини исталган вақтда алмаштириш мумкин эканлигини эълон қилиши зарурлигини аввал бонданоқ эътироф этиши лозим эди...»⁷⁹.

Энгельс давлат фақат монархиядагина эмас, балки *демократик республикада ҳам* давлатлигича қолади, яъни ўзининг асосий хусусиятини: мансабдор шахсларни, «жамият ходимларини», унинг органларини жамиятнинг устида турувчи *ҳокимларга* айлантириш хусусиятини сақлаб қолади, деб қайта-қайта таъкидлаб ўтади.

«...Коммуна шу чоққача ҳукм суриб келган давлатларнинг ҳаммасида ҳам муқаррар бўлган бу нарсага қарши, яъни давлатнинг ва давлат органларининг жамият ходимларидан жамият устида турувчи ҳокимларга айланишига қарши хатосиз икки воситани қўлланди. Биринчидан, у бошқарув, суд, халқ маорифи соҳасидаги ҳамма лавозимларга умумий сайлов ҳуқуқи асосида сайланган кишиларни тайинлади ва шу билан бирга бу сайлаб қўйилган

кишиларни ўз сайловчиларининг қарори билан исталган вақтда чақириб олиш ҳуқуқини жорий қилди. Иккинчидан эса, у ҳамма мансабдор шахсларга, юқори мансабдагиларга ҳам, қуйи мансабдагиларга ҳам бошқа ишчилар оладиган миқдордагина ҳақ тўлади. Умуман Коммуна тўлаган энг кўп мойна 6 000 франк эди*. Шундай қилиб, ҳатто Коммунанинг бундан ташқари ваколатли муассасалардаги депутатларга қатъий нақазлар берилишини жорий қилишига қарамай, мансабга ҳирс қўйишга ва амалпарастликка қарши мустаҳкам тўсиқ вужудга келтирилди...»⁸¹

Энгельс бунда шундай бир қизиқ чегарага ёндошиб келадикки, бу чегарада изчил демократия, бир томондан, социализмга *айланади*, иккинчи томондан эса, бу чегарада у социализмни *талаб қилади*. Чунки давлатни йўқ қилмоқ учун давлат хизмати функцияларини контроль ва учёт ишларининг шундай бир оддий операцияларига, яъни аҳолининг жуда катта кўпчилиги учун, сўнгра эса ялпи суратда бутун аҳоли учун қулай ва осон операцияларга айлантириш зарур. Амалпарастликни батамом йўқ қилиш эса давлат хизматининг, гарчи даромади бўлмаса ҳам, «фахрий» мансаби, барча энг эркин капиталистик мамлакатларда *доимо* бўлганидек, банк ва акцияли жамиятлардаги катта даромадли вазифаларга сакраб ўтиш учун кўприк *бўлмаслигини* талаб қилади.

Лекин Энгельс миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисидаги масалада, масалан, баъзи марксистлар қилган хатони қилмайди, чунончи, улар: капитализм шароитида бундай ҳуқуқ бўлиши мумкин эмас, социализм шароитида эса бундай ҳуқуқ ортиқча, — дейдилар. Гўё доно фикрдай бўлиб кўринган, амалда эса нотўғри бўлган бундай мулоҳазани *ҳар қандай* демократик муассасага, шу жумладан амалдорларнинг озгина мойна олишларига қаратиб ҳам айтиш мумкин бўлар эди, чунки капитализм шароитида охиригача изчил демокра-

* Номинал жиҳатдан бу 2400 сўмга яқин, пулнинг ҳозирги кадр-қийматида қараб ҳисоблаганда 6000 сўмга яқин. Масалан, *бутун давлатда* мойна максимум 6000 сўмдан бўлсин деб таклиф қилмасдан, шаҳар думаларида мойна 9000 сўмдан бўлсин деб таклиф қилувчи большевиклар сира кечириб бўлмайдиган иш қилдилар; ҳолбуки бу 6000 сўм етарли суммадир⁸⁰.

тизм бўлиши мумкин эмас, социализм шароитида эса ҳар қандай демократия *барҳам топади*.

Бу — агар кишининг сочида бир туки кам бўлса, у киши кал бўладими, деган эски ҳазилга ўхшаган сафсатадир.

Демократияни то *охиригача* ривожлантириш, бундай ривожлантиришнинг *формаларини* излаб топиш, уларни *практикада* синаб кўриш ва бошқалар — буларнинг ҳаммаси социал революция учун кураш вазифаларининг таркибий қисмларидан биридир. Айрим ҳолда олинган ҳеч қандай демократизм социализмга олиб бормайди, лекин ҳаётда демократизм ҳеч қачон «айрим ҳолда олинмайди», балки «бирга кўшиб олинади», экономикага ҳам таъсир кўрсатади, *экономиканинг* ўзгаришига мадад беради, демократизмнинг ўзи ҳам иқтисодий тараққиётнинг таъсирига дучор бўлиб туради ва ҳоказо. Жонли тарих диалектикаси ана шундай.

Энгельс давом этиб бундай дейди:

«...Эски давлат ҳокимиятининг бундай портлатилиши (*Sprengung*) ва унинг ўрнига янги, чинакам демократик ҳокимият барпо этилиши «Гражданлар уруши»нинг учинчи бўлимида муфассал баён қилинган. Лекин давлат ҳокимиятини бундай алмаштиришнинг баъзи белгилари устида бу ўринда яна бир марта қисқача тўхталиб ўтиш зарур, чунки давлатга хурофий эътиқод қилиш худди шу Германияда философиядан буржуазиянинг умумий онгига ва ҳатто кўпгина инчиларнинг ҳам онгига ўтди. Философларнинг таълимотига кўра, давлат — «ғояларнинг амалга ошуvidан» иборат ёки, философия тили билан айтганда, давлат худонинг ердаги салтанатидир; давлат — абадий ҳақиқат ва адолат амалга ошириладиган ёки амалга оширилиши лозим бўлган соҳа эмиш. Бундан давлатни ва давлатга алоқадор бўлган ҳамма нарсани хурофий эътиром қилиш келиб чиқади, — давлатни бундай хурофий эътиром қилиш айниқса шунинг учун осонроқ томир ёядики, одамлар болалик чоқларидан бошлаб, агар бутун жамият учун умумий бўлган иш ва манфаатлар илгариги усул билан, яъни давлат воситаси ва унинг сердаромад мансабларга қўйилган амалдорлари орқали бажарилмаса ва қўриқланмаса, бошқача йўл билан бажарилиши ва қўриқланиши мумкин эмас, деб ўйлашга одатланиб қоладилар. Одамлар агар мерос

тариқасида наслдан-наслга ўтадиган монархияга ишониндан қутулиб демократик республика тарафдори бўла бошласалар, олдинга қараб жуда ҳам дадил қадам қўйдик, деб ўйлайдилар. Ҳақиқатда эса, демократик республикада ҳам, худди монархиядаги каби, давлат бир синфнинг иккинчи синфи бостириши учун ишлатиладиган машинадан бошқа ҳеч нарса эмас. Жуда деганда, давлат шундай бир офатки, у синфий ҳукмронлик учун курашда ғалаба қозонган пролетариатга мерос бўлиб ўтади; ғалаба қозонган пролетариат ҳам, худди Коммуна сингари, бу офатнинг ёмон томонларини дарҳол қирқиб ташлашга мажбур бўлади, янги, эркин ижтимоий шароитларда ўсиб етишган авлод бу давлатчилик ахлатларининг ҳаммасини бир чеккага улоқтириб ташлашга қодир бўлгунча, пролетариат шундай қилиб туришга мажбур бўлади»⁸².

Энгельс немисларни, монархия ўрнига республика барпо қилинган вақтда умуман давлат масаласида социализм асосларини унутмаслик керак, деб огоҳлантирган эди. Ҳозир унинг бу огоҳлантиришлари ўзларининг «коалицион» практикаларида давлатга хурофий ишонган ва уни хурофий эътиром қилган Церетели ва Чернов жанобларига бевосита берилган сабоқдек ўқилади!

Яна икки мулоҳаза: 1) Агар Энгельс «демократик республикада ҳам худди монархиядаги каби» давлат «бир синфнинг иккинчи синфи бостириши учун ишлатиладиган машина» бўлиб қолади деган экан, унинг бу фикри асло, эзиш *формасининг* пролетариат учун, баъзи анархистлар «ўргатгани»дек, ҳеч қандай фарқи йўқ, деган маънони билдирмайди. Синфий кураш ва синфий эзининг кенгроқ, эркинроқ, очиқроқ *формаси* пролетариатга умуман синфларни йўқ қилиш учун олиб бориладиган курашда жуда катта енгиллик беради.

2) Нима учун фақат янги авлодгина бу давлатчилик ахлатларининг ҳаммасини бир чеккага бутунлай улоқтириб ташлай олади, деган масала демократияни бартараф қилиш масаласи билан боғлиқдир, биз энди шу масалага ўтамиз.

6. ЭНГЕЛЬС ДЕМОКРАТИЯНИ БАРТАРАФ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

Энгельснинг бу ҳақда «социал-демократ» деган номнинг *илмий* жиҳатдан нотўғрилиги ҳақидаги масала муносабати билан гапирishi керак бўлиб қолган эди.

Энгельс ўзининг 1870 йилларда ҳар хил темаларда, асосан «интернационал» мазмунда («Internationales aus dem «Volksstaat» *) ёзилган мақолаларининг нашрига ёзган сўз бошисида, — 1894 йил 3 январь санаси қўйилган, яъни Энгельснинг вафотидан бир ярим йил бурун ёзилган сўз бошисида — ҳамма мақолаларда «социал-демократ» деган сўз эмас, балки «коммунист» деган сўз ишлатилди, деб ёзган эди, чунки у вақтда Франциядаги прудончилар, Германиядаги лассалчилар⁸³ ўзларини социал-демократлар деб атаётдилар.

Энгельс сўзида давом этиб, бундай деб ёзади:

«...Шу сабабдан Маркснинг ва менинг ўз нуқтаи назаримизни махсус белгилаш учун шунча хилма-хил англашиладиган иборани ишлатишимиз асло мумкин эмас эди. Ҳозирги вақтда аҳвол бошқача, шу сабабли бу сўз («социал-демократ» деган сўз), гарчи иқтисодий программаси умуман социалистик программа бўлмасдан, балки бевосита коммунистик программа бўлган партия учун, — пировард сиёсий мақсади бутун давлатни, демак, демократияни ҳам бартараф қилишдан иборат бўлган партия учун ноаниқ (unpassend, нобоп) ном бўлса ҳам, эҳтимол, ярай берар (mag passieren). Бироқ *ҳақиқий* (курсив Энгельсники) сиёсий партияларнинг номлари ҳеч қачон уларга тўла равишда мувофиқ келмайди; партия ривожланади, номи қолади»⁸⁴.

Диалектик Энгельс умрининг сўнгги дақиқасида ҳам диалектикага содиқ бўлиб қолди. Маркс билан икковимиз, дейди Энгельс, партияга жуда яхши ва илмий жиҳатдан аниқ ном топган эдик, лекин ҳақиқий, яъни оммавий пролетар партияси йўқ эди. Ҳозир (XIX асрнинг охирида) ҳақиқий партия бор, лекин унинг номи илмий жиҳатдан нотўғри. Майли, «ярай беради», партия *ривожланса* бўлгани, унинг номининг илмий жиҳатдан ноаниқ эканлиги унинг ўзидан яширилмаса ва бу ноаниқлик партиянинг тўғри йўлдан ривожланиб боришига тўсқинлик қилмаса бўлгани!

Эҳтимол, баъзи бир ҳазилкаш биз, большевикларни ҳам энгельсчасига овутишга уринар: бизда ҳақиқий партия бор, у жуда яхши ривожланмоқда: 1903 йилдаги Брюссель-Лондон съездида бизнинг кўпчиликка эга бўл-

* — «Халқ Давлати»дан халқаро темаларда». *Ред.*

ганимиздек тасодифий бир ҳолдан бошқа мутлақо ҳеч нарсани ифода қилмайдиган «большевик» деган сўз каби бемаъни, хунук сўз ҳам «ярай беради» дея...⁸⁵ Эҳтимол, ҳозир, республикачиларнинг ва мешчанча «революцион» демократиянинг партиямизни июль ва август ойларида қилган таъқиблари «большевик» деган сўзни бутун халқ эҳтиром қиладиган сўзга айлантиргандан кейин, бундан ташқари бу таъқиблар партиямизнинг *ҳақиқий* ривожланиш йўлида жуда катта, тарихий қадам қўйганлигини кўрсатганидан кейин, эҳтимол, мен ҳам партиямизнинг номини ўзгартириш тўғрисида ўзимнинг апрелда қилган таклифим хусусида ўйлаб кўрган бўлармидим*. Эҳтимол, мен ўз ўртоқларимга: партия коммунистик партия деб аталсин, большевиклар деган сўз қавслар ичида қолсин деб «келишини» таклиф қилармидим...

Лекин партиянинг номи тўғрисидаги масаланинг аҳамияти революцион пролетариатнинг давлатга муносабати тўғрисидаги масаланинг аҳамиятидан ниҳоят даражада кам.

Давлат тўғрисида билдирилган одатдаги мулоҳазаларда доимо хатога, яъни Энгельс огоҳлантирган хатога йўл қўйилади ва биз юқоридаги баёнимизда бу хатони йўл-йўлакай қайд қилиб ўтган эдик. Чунончи: давлатни йўқ қилиш демократияни ҳам йўқ қилишдан иборат эканлигини, давлатнинг барҳам топиши демократиянинг барҳам топишидан иборат эканлигини доимо унутадилар.

Бундай фикр биринчи қарашда жуда ҳам галати ва тушуниб бўлмайдиган фикр бўлиб туюлади; эҳтимол, баъзи бировлар: ҳатто озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши принципага риоя қилинмайдиган ижтимоий тузумнинг келишини кутмаймизми, чунки демократия худди шундай принципини эътироф қилиш-ку? — деб хавфсирар.

Йўқ. Демократия — озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши билан бир эмас. Демократия — озчиликнинг кўпчиликка бўйсунушини эътироф қиладиган *давлатдир*, яъни бир синфнинг иккинчи синфга, аҳолининг бир қисмининг иккинчи қисмига муттасил *зўрлик қилиши* учун хизмат қиладиган ташкилотдир.

Биз давлатни, яъни ҳар қандай уюшган ва муттасил зўрликни, умуман одамларга ҳар қандай зўрлик қилишни йўқотишни ўзимизнинг пировард мақсадимиз қилиб қўямиз. Биз озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши принципага

* Қаралсин: Тўла асарлар тўплами, 31-том, 115, 126—131-бетлар. *Ред.*

риоя қилинмайдиган ижтимоий тузумнинг келишини кутмаймиз. Лекин биз социализм сари интилганимизда ишонамизки, социализм ўсиб коммунизмга айланади, шу муносабат билан умуман одамларга зўрлик қилиш, бир одамни иккинчи одамга, аҳолининг бир қисмини иккинчи бир қисмига *бўйсундиришнинг* ҳар қандай зарурати йўқолади, чунки жамиятнинг оддий қоидаларига одамлар *зўрлик қилинмаса* ҳам ва *бўйсундирилмаса* ҳам риоя қилишга *одатланадилар*.

Энгельс бу одат элементини таъкидлаб кўрсатмоқ учун ҳам «янги, эркин ижтимоий шароитларда ўсиб етишган ва бу давлатчилик ахлатларининг ҳаммасини»⁸⁶, — ҳар қандай давлатчилики, шу жумладан демократик-республикачи давлатчилики ҳам, — «бутунлай бир чеккага улоқтириб ташлашга қодир бўладиган» янги *авлод* ҳақида гапиради.

Буни тушунтириб бермоқ учун давлатнинг барҳам топиши учун зарур иқтисодий асослар масаласини текшириш керак.

УБОБ

ДАВЛАТНИНГ БАРҲАМ ТОПИШИ УЧУН ЗАРУР ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАР

Маркс бу масалани ўзининг «Гота программасини танқид» деган асарида жуда батафсил тушунтириб берган эди (1875 йил 5 майда Браккега ёзилган хат, бу хат 1891 йилдагина «Neue Zeit» да босилиб чиққан, IX, 1 ва рус тилида алоҳида китоб бўлиб чиққан)⁸⁷. Бу ажойиб асарнинг лассалчиликини танқид қилишдан иборат бўлган мунозара қисмида, масалан, айтайлик, бу асарнинг ижобий қисми, чунончи: коммунизмнинг ривожланиши билан давлатнинг барҳам топиши ўртасидаги боғланишнинг анализи сал сояда қолиб кетган.

1. МАСАЛАНING МАРКС ТОМОНIDAN ҚЎЙИЛИШИ

Маркснинг 1875 йил 5 майда Браккега ёзган хатини Энгельснинг 1875 йил 28 мартда Бебелга ёзган ва юқорида кўриб ўтилган хати⁸⁸ билан юзаки солиштириб кўрилганда, Маркс Энгельсга қараганда кўпроқ «давлатчи»дек ва икки ёзувчининг давлатга қарашларидаги фарқ жуда каттадек бўлиб кўриниши мумкин.

Энгельс Бебелга давлат тўғрисида вайсанин бутунлай ташлашни, давлат деган сўзни программадан бутун-

лай чиқариб ташлаб, уни «жамоа» сўзи билан алмаштиришни таклиф қилади; Энгельс ҳатто, Коммуна том маънодаги давлат эмас эди, дейди. Ҳолбуки Маркс ҳатто «коммунистик жамиятнинг келажакдаги давлатчилиги» тўғрисида гапиради, яъни ҳатто коммунизмда ҳам давлатнинг зарурлигини эътироф қилгандай бўлиб кўринади.

Лекин бундай қараш тубдан нотўғри бўлар эди. Яқиндан текшириш шуни кўрсатадики, Маркс билан Энгельснинг давлат ва унинг барҳам топиши тўғрисидаги қарашлари бир-бирига тамомила тўғри келади, Маркснинг юқорида келтирилган ибораси эса худди шу *барҳам топувчи* давлатчиликка алоқадордир.

Равшанки, давлатнинг *келажакдаги* «барҳам топиши» пайтини белгилаш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, айниқса шунинг учун мумкин эмаски, унинг «барҳам топиши» жуда ҳам узоқ давом этадиган процессдир. Маркснинг фикри билан Энгельснинг фикри ўртасида фарқ бордек бўлиб кўринишининг сабаби уларнинг ўз олдларига қўйган вазифалари ва кузатган мақсадларининг турлича бўлишидадир. Энгельс давлат тўғрисидаги сийқа (ва кўпинча Лассаль томонидан ёқланган) сафсаталарнинг тамоман бемаънилигини Бебелга яққол, кескин равишда ва жуда ҳам аниқ қилиб кўрсатиш вазифасини ўз олдига қўйган эди. Маркс *бу* масалага фақат йўл-йўлакай тўхталиб ўтади ва уни бошқа тема: коммунистик жамиятнинг *ривожланиши* қизиқтиради.

Маркснинг бутун назарияси тараққиёт назариясини — жуда изчил, мукамал, яхши ўйланилган ва мазмунга бой бўлган формасида — ҳозирги капитализмга татбиқ қилишдан иборатдир. Табиийдирки, Маркснинг олдида бу назарияни капитализмнинг *бўлажак* ҳалокатига ҳам, *келгуси* коммунизмнинг *келгуси* тараққиётига ҳам татбиқ қилиш масаласи турар эди.

Келгуси коммунизмнинг келгуси тараққиёти тўғрисидаги масалани қандай *далилларга* асосан қўйиш мумкин?

Шунга асосан қўйиш мумкинки, коммунизм капитализмдан *келиб чиқади*, тарихан капитализмдан ривожланиб чиқади, у — капитализм *туғдирган* ижтимоий кучнинг ҳаракати натижасидир. Марксда утопиялар тўқиб чиқаришга, билиш мумкин бўлмаган нарса тўғрисида бекордан-бекор фолбинлик қилишга уринишдан асар ҳам йўқ. Масалан, биологик организмнинг маълум бир тури қандай пайдо бўлганлиги ва унинг белгили бир йўл билан ўзгарганлиги бизга маълум бўлганида кейин, табиатшу-

нос бу янги турнинг ривожланиши тўғрисидаги масалани қай тахлитда қўядиган бўлса, Маркс ҳам коммунизм тўғрисидаги масалани худди шу тахлитда қўяди.

Маркс даставвал Гота программасида давлат билан жамиятнинг муносабати тўғрисидаги масалада йўл қўйилган чалкашликни бир чеккага улоқтириб ташлайди.

«...Ҳозирги жамият,— деб ёзади у,— капиталистик жамиятдир, бу жамият ўрта аср сарқитларидан бир қадар холи бўлган, ҳар бир мамлакатнинг тарихий тараққиёти хусусиятларига қараб шаклан бир қадар ўзгарган, бир қадар ривож топган ҳолда барча цивилизацияли мамлакатларда мавжуддир. Аксинча, «ҳозирги давлат» ҳар бир давлат доирасида бошқача тус олади. Прусс-герман империясидаги давлат Швейцариядаги давлатга ҳеч ўхшамайди, Англиядаги давлат Қўшма Штатлардаги давлатга ҳеч ўхшамайди. Демак, «ҳозирги давлат» сохта бир нарсадир.

Бироқ, давлатларнинг формалари хилма-хил бўлса ҳам, турли цивилизацияли мамлакатларнинг турли давлатлари ўртасида бир ўхшашлик бор, чунки улар капиталистик жиҳатдан бир қадар ривожланган ҳозирги буржуа жамияти заминида туради. Шу сабабдан уларнинг баъзи умумий ва муҳим белгилари бор. Фақат шу маънода келажакка, яъни давлатчиликнинг ҳозирги негизи — буржуа жамияти — барҳам тонадиган замонга қарама-қарши ўлароқ «ҳозирги давлатчилик» тўғрисида гапирмоқ мумкин.

Сўнгра, масала мана бу тахлитда қўйилади: коммунистик жамиятда давлат қай тарзда ўзгаради? Бошқача қилиб айтганда: у вақтда ҳозирги давлат функцияларига ўхшаш қандай ижтимоий функциялар қолади? Бу саволга фақат илмий асосда жавоб бериш мумкин; бинобарин, «халқ» деган сўз «давлат» деган сўз билан неча минг марта боғланганда ҳам бу нарса мазкур масаланинг ҳал қилинишини заррача ҳам илгари сурмайди...»⁸⁹

Маркс шу йўсинда «халқ давлати» тўғрисидаги ҳамма гапларни масхара қилгандан кейин, давлат тўғрисидаги масалани қўяди ва бу масалага илмий асосда жавоб бермоқ учун фақат қатъиян аниқланган илмий далилларга таяниб иш кўрмоқ мумкин, деб огоҳлантиради.

Тараққиёт тўғрисидаги бутун назария, умуман бутун фан тўла равишда аниқ белгилаган, — ва утопиистлар унут-

ган, социалистик революциядан қўрқувчи ҳозирги оппортунистлар унуттаётган,— биринчи ҳолат шуки, капитализмдан коммунизмга ўтишнинг айрим босқичи ёки айрим даври бўлиши тарихий жиҳатдан шубҳасиздир.

2. КАПИТАЛИЗМДАН КОММУНИЗМГА ЎТИШ

«...Капиталистик жамият билан коммунистик жамият ўртасида,— деб давом этади Маркс,— биринчисини революцион йўл билан иккинчисига айлантириш даври бор. Бу даврга сиёсий ўтиш даври ҳам мувофиқ келади ва бу даврнинг давлати пролетариатнинг революцион диктатурасидан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас...»⁹⁰

Маркснинг бу хулосаси пролетариатнинг ҳозирги капиталистик жамиятда ўйнайдиган ролини анализ қилишга, бу жамиятнинг ривожланиши тўғрисидаги ва пролетариат билан буржуазиянинг бир-бирига қарама-қарши бўлган манфаатларининг муросасизлиги тўғрисидаги далилларга асосланган.

Илгари масала: пролетариат ўз озодлигига эришмоқ учун буржуазияни ағдариши, сиёсий ҳокимиятни ўз қўлига олиши, ўзининг революцион диктатурасини ўрнатиши лозим, деган тарзда қўйилган эди.

Ҳозир масала бирмунча бошқача қилиб қўйилмоқда: «сиёсий ўтиш даври» бўлмаса, коммунизм сари ривожланаётган капиталистик жамиятдан коммунистик жамиятга ўтиш мумкин эмас ва бу ўтиш даврининг давлати фақат пролетариатнинг революцион диктатурасигина бўла олади.

Бу диктатуранинг демократияга муносабати қандай бўлади?

Биз кўрдикки, «Коммунистик Манифест» икки тушунчани: «пролетариатнинг ҳукмрон синфга айланиши» ва «демократиянинг қўлга киритилиши»⁹¹ тушунчаларини тўғридан-тўғри бир қаторга қўяди. Юқорида баён қилинганларнинг ҳаммасига асосланиб туриб, капитализмдан коммунизмга ўтишда демократиянинг қандай ўзгаришини аниқроқ қилиб белгилаш мумкин.

Капиталистик жамият жуда яхши ривожланган тақдирда, бу жамиятдаги демократик республикада бир қадар тўла демократизм бўлади. Лекин бу демократизм доимо капиталистик эксплуатациянинг тор доираларида сиқи-

либ қолади ва шу сабабдан бу демократизм, аслида, доимо озчилик учун хизмат қиладиган демократизм, фақат мулкдор синфлар учун, фақат бойлар учун хизмат қиладиган демократизм бўлиб қолади. Капиталистик жамиятдаги эркинлик ҳамisha, тахминан, қадимги грек республикаларидаги эркинликдай — қулдорлар учун бўлган эркинликдай — эркинлик бўлиб қолади. Ҳозирги ёлланма қуллар капиталистик эксплуатация шароитлари туфайли, муҳтожлик ва қашшоқликдан шу қадар эзилиб қолмоқдаларки, уларнинг юрагига «демократия ҳам сиғмайди», «сиёсат ҳам сиғмайди», воқеалар одатдаги тинч йўл билан борганида аҳолининг кўпчилиги ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашишдан четлатилган бўлади.

Бу фикрнинг тўғрилигини ҳаммадан кўра яққолроқ қилиб Германия тасдиқлаб беради деса бўлади, негаки бу давлатда конституцион легаллик жуда ҳам узоқ ва барқарор ҳолда, ярим асрча (1871—1914) давом этди, социал-демократия эса бу вақт ичида «легалликдан фойдаланиш» ва дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаган даражада ишчиларнинг жуда кўп қисмини сиёсий партияга уюштириш йўлида бошқа мамлакатлардагига қараганда жуда кўп иш қила олди.

Капиталистик жамиятдаги сиёсий жиҳатдан онгли ва фаол ёлланма қулларнинг бу энг кўп қисми қанча ўзи? 15 миллион ёлланма ишчидан — социал-демократлар партиясининг аъзолари бир миллион! 15 миллиондан — касабасоюзларига уюшганлар уч миллион!

Капиталистик жамиятнинг демократизми — жуда озчилик учун хизмат қиладиган демократиядан, бойлар учун хизмат қиладиган демократиядан иборатдир. Агар капиталистик демократиянинг механизмига яқинроқдан кўз ташласак, у ҳолда биз ҳар ерда ва ҳамма жойда, сайлов ҳуқуқининг «майда-чуйда», гўё майда-чуйда тафсилотларида ҳам (ўтроқлик цензи, хотин-қизларни сайловчилар қаторидан чиқариб ташлаш ва ҳоказо), вакиллик муассасалари қўлланадиган иш усули ҳам, мажлислар ўтказиш ҳуқуқига тўғаноқ бўлувчи ҳақиқий тўсқинликларда ҳам (жамоат бинolari «қашшоқлар» учун эмас!), кундалик матбуотнинг нуқул капиталистик асосда уюштирилишида ҳам ва ҳоказо ва ҳоказоларда ҳам демократизм бошдан-оёқ чекланганлигини кўрамиз. Айниқса ўзи ҳеч қачон муҳтожлик кўрмаган ва мазлум синфларнинг оммавий ҳаётида бу синфларга яқин турмаган кишининг кўзига (буржуа публицистлари ва сиёсатчиларининг юздан тўқсон тўққизтаси бўлмаса ҳам, ўндан тўққизтаси ана

шундай кишилардир) — камбағалларга қарши белгиланган бу хил чеклашлар, бекор қилишлар, истисно қилишлар ва тўсқинликлар майда нарса бўлиб кўринади, — лекин бу чеклашларнинг ҳаммаси камбағалларни сиёсатдан, демократияда актив иштирок этишдан маҳрум қилади, четга чиқариб ташлайди.

Маркс Коммуна тажрибасини анализ қилганида: золим синф вакилларининг қайси бири парламентда мазлумларнинг вакили бўлишини ва уларни бостиришини мазлумларга бир неча йилда бир марта ҳал қилишга имкон берадилар, деб капиталистик демократиянинг бу *моҳиятини* жуда яхши кўрсатиб берди!⁹²

Лекин албатта тор бўлган, камбағалларни зимдан сиқиб чиқарадиган, шунинг учун ҳам бутунлай мунофиқона ва сохта демократия бўлган бу капиталистик демократиядан олға қараб борадиган тараққиёт либерал профессорлар ва майда буржуа оппортунистлар ўйлаган тарзда бўлмайди, яъни оддий равишда, тўппа-тўғри ва силлиқлик билан «тобора кўпроқ демократияга» қараб бормайди. Йўқ. Олға қараб, яъни коммунизмга қараб борадиган тараққиёт пролетариат диктатураси орқали бўлади ва бошқача йўл билан бўлиши мумкин эмас, чунки эксплуататор капиталистларнинг *қаршичилигини* ундан бошқа ҳеч ким *бостира* олмайди ва бошқа йўл билан бостириши мумкин эмас.

Пролетариат диктатураси, яъни золимларни бостириш учун мазлумларнинг авангардини ҳукмрон синф қилиб уюштириш эса демократияни фақат кенгайтириш билангина кифояланиб қола олмайди. Пролетариат диктатураси бойлар демократизмига эмас, балки *биринчи марта* камбағаллар демократизмига, халқ учун хизмат қиладиган демократизмга айланаётган демократизмни жуда ҳам кенгайтириш билан *бирга* золимлар, эксплуататорлар, капиталистларни бир қанча эркинликлардан маҳрум қилади. Биз инсониятни ёлланма қулликдан озод қилмоқ учун мазкур золимлар, эксплуататорлар, капиталистларни бостиришимиз лозим, уларнинг қаршиликларини куч билан бостиришимиз керак, — равшанки, бостириш бўлган, зўрлик бўлган жойда эркинлик бўлмайди, демократия бўлмайди.

Энгельс Бебелга ёзган хатида буни жуда яхши ифода қилиб: «пролетариат эркинлик манфаатларини кўзлаганлиги учун эмас, балки ўз душманларини бостириш манфаатларини кўзлаганлиги учун давлатга муҳтождир, аммо эркинлик бор, деб гапириш мумкин бўлган вақтда

давлат бўлмайди»⁹³, дейди, бу сўзлар китобхоннинг эсида бўлса керак.

Капитализмдан коммунизмга ўтиш вақтида демократиянинг ўзгариши халқнинг жуда ҳам кўпчилиги учун хизмат қиладиган демократияни барпо қилишдан, халқни эзувчиларни — эксплуататорларни куч билан бостириш, яъни уларни демократиядан чиқариб ташлашдан иборат бўлади.

Фақат коммунистик жамиятда, яъни капиталистларнинг қаршичилиги узил-кесил бостирилган, капиталистлар йўқ бўлиб кетган ва синфлар бўлмаган вақтда (яъни жамият аъзолари ўртасида уларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларига муносабатлари жиҳатидан фарқ бўлмаган бир вақтда), — *фақат* шу вақтдагина «давлат йўқ бўлиб кетади ва *эркинлик бор деб гапириш мумкин бўлади*». Фақат шу вақтдагина ҳақиқатан ҳеч бир истисносиз, ҳақиқатан тўла демократияни амалга ошириш мумкин бўлади. Фақат шу вақтдагина, қуйидаги оддий шарт-шароит туфайли, демократия *барҳам топа* бошлайди: капиталистик қулликдан, капиталистик эксплуатациянинг беҳисоб кўп даҳшатлари, ваҳшийликлари, бемаъниликлари, қабиҳликларидан қутқазилган одамлар жамиятда яшашнинг асрлардан бери маълум бўлиб келган, барча ёзувларда минглаб йиллардан бери такрорланиб келган элементар қоидаларига риоя қилишга, бу қоидаларга зўрликсиз, мажбур қилинмасдан, бўйсундирилмасдан, мажбур қилиш учун ишлатиладиган ва давлат деб аталадиган *алоҳида аппаратсиз* риоя қилишга аста-секин *одатланиб борадилар*.

«Давлат *барҳам топади*» деган ибора жуда яхши танлаб олинган, чунки бу ибора процесснинг аста-секин бўлишини ҳам, унинг стихия тарзида бўлишини ҳам кўрсатиб беради. Фақат одатгина ана шундай таъсир кўрсата олади ва албатта таъсир кўрсатади, чунки, агар эксплуатация бўлмаса, газаблантирадиган, норозилик ва қўзғолонга сабаб бўладиган, *бостириш* заруратини вужудга келтирадиган ҳеч нарса бўлмаса, одамлар жамиятда яшашнинг ўзлари учун зарур бўлган қоидаларига риоя қилишга бемалол одатланадилар, биз буни ўз тевақатрофимизда миллион-миллион марта кўриб келямиз.

Шундай қилиб: капиталистик жамиятдаги демократия чекланган, ожиз, сохта демократиядир, фақат бойлар учун, озчилик учун хизмат қиладиган демократиядир. Прометариат диктатураси, коммунизмга ўтиш даври озчиликни, эксплуататорларни албатта бостириш билан бир

қаторда, биринчи марта халқ учун, кўпчилик учун хизмат қиладиган демократияни вужудга келтиради. Фақат коммунизмгина ҳақиқатан тўла демократияни вужудга келтиришга қодир ва бу демократия нақадар тўла бўлса, шу қадар тезроқ керак бўлмай қолади, ўзидан-ўзи барҳам топади.

Бошқача қилиб айтганда: капитализм вақтида том маънодаги давлат бўлади, бир синфнинг иккинчи синфни ва шу билан бирга озчиликнинг кўпчиликни бостириши учун хизмат қиладиган алоҳида машина бўлади. Равшанки, эксплуататор озчиликнинг эксплуатация қилинувчи кўпчиликни муттасил бостириши каби ишнинг муваффақиятли бўлиши учун, бостиришда ҳаддан ташқари раҳмсизлик, йиртқичлик керак, жуда кўп қон тўкиш керак, инсоният ўз йўлини қуллик, крепостнойлик, ёлланувчилик ҳолатида ана шу қон денгизлари орқали босиб ўтиб келмоқда.

Сўнгра, капитализмдан коммунизмга ўтиш вақтида *ҳали* бостириш зарур бўлади, лекин бунда эксплуатация қилинувчи кўпчилик эксплуататор озчиликни бостиради. *Ҳали* алоҳида аппарат, бостириш учун хизмат қиладиган алоҳида машина, яъни «давлат» зарур бўлади, лекин бу давлат энди ўткинчи давлат бўлади, бу давлат том маънодаги давлат бўлмайди, чунки *кечаги* ёлланма қуллардан иборат кўпчиликнинг эксплуататор озчиликни бостириши, нисбатан, шу қадар осон, оддий ва табиий ишдирки, бу иш қуллар, крепостнойлар, ёлланма ишчиларнинг қўзғолонларини бостиришга қараганда жуда кам қон талаб қиладди ва бу иш инсониятга анча арзонга тушади. Бу иш аҳолининг жуда катта кўпчилиги учун демократия жорий қилиш билан мос тушадигани, бостириш учун *алоҳида машинага* эҳтиёж йўқола бошлайди. Табиийдирки, бостириш вазифасини бажариш учун энг мураккаб машина бўлмаганда, эксплуататорлар халқни бостира олмайди, лекин *халқ* эксплуататорларни жуда оддий «машина» воситаси билан ҳам, қарийб «машинасиз», алоҳида аппаратсиз, *қуролланган* омманинг (олдиндан айтиш мумкинки, ишчи ва солдат депутатларининг Советлари сингари) оддий *ташкilotи* воситаси билан ҳам бостира олади.

Ниҳоят, фақат коммунизмгина давлатни бутунлай кераксиз қилиб қўяди, чунки бостириш лозим бўладиган *ҳеч ким* бўлмайди, — *синф* маъносида, аҳолининг маълум бир қисмига қарши доимий равишда кураш олиб бориш маъносида «ҳеч ким» бўлмайди. Биз утопистлар эмасмиз

ва айрим шахсларнинг ижтимоий тартибни бузиш ҳоллари бўлиши мумкинлиги ва муқаррарлигини, шунингдек бундай ҳолларни бостириш зарурлигини асло инкор қилмаймиз. Лекин, биринчидан, бунинг учун алоҳида машинанинг, алоҳида бостириш аппаратининг кераги йўқ, буни қуролланган халқнинг ўзи оддий ва осонгина, яъни ҳатто ҳозирги жамиятда бир тўда цивилизацияли одамларнинг муштлашаётган кишиларни ажратиб қўйиши ёки аёлга нисбатан куч ишлатишга йўл қўймаслиги қандай оддий ва осон бўлса, худди шундай оддий ва осонгина бажара олади. Иккинчидан эса, биз биламизки, жамиятда яшаш қоидаларини бузишдан иборат ҳолларнинг асосий социал сабаби омманинг эксплуатация қилиниши, унинг муҳтожлиги ва қаншоқлигидир. Мана шу асосий сабаб бартараф қилиниши билан ижтимоий тартибларнинг бузилиш ҳоллари ҳам муқаррар равишда «барҳам топа» бошлайди. Биз уларнинг қай даражада тез ва қай даражада секин барҳам топишини билмаймиз, лекин уларнинг барҳам топишини биламиз. Улар барҳам топиши билан давлат ҳам барҳам топади.

Маркс утопияга берилмасдан, ўша келажак хусусида ҳозир таърифлаш мумкин бўлган нарсани, чунончи: коммунистик жамиятнинг қуйи ва юқори фазасини (босқичини, палласини) муфассалроқ қилиб таърифлаб берди.

3. КОММУНИСТИК ЖАМИЯТНИНГ БИРИНЧИ ФАЗАСИ

Маркс «Гота программасини танқид» деган асарида Лассалнинг, ишчи социализм вақтида «қирқилмаган» ёки «тўла меҳнат маҳсулотни» олади, деган фикрини муфассал рад қилади. Маркс, бутун жамиятнинг бутун ижтимоий меҳнатида резерв фондини ҳам, ишлаб чиқаришни кенгайтириш фондини ҳам, «эскирган» машиналарни тиклаш харажатлари ва шу сингариларни ҳам чегириб ташлаш, сўнгра истеъмол буюмларидан бошқарма, мактаб, касалхона, кексалар уйи ва шу сингариларнинг харажатлари учун ҳам фонд чегириб қўйиш зарур, деб айтди.

Лассалнинг мужмал, ноаниқ, умумий гапи («ишчига — тўла меҳнат маҳсулотни» деган гапи) ўрнига, Маркс социалистик жамиятнинг айни қай тарзда хўжалик юртишга мажбур бўлажagini зийраклик билан эътиборга олди. Маркс капитализмсиз жамиятнинг турмуш шароитларини конкрет сурагда анализ қилишга киришаркан, бундай дейди:

«Бунда» (ишчилар партиясининг программасини текширганда) «гап ўз негизида *ривож топган* коммунистик жамият устида эмас, балки капиталистик жамиятдан эндигина *чиқиб келаётган* ва шу сабабли ҳали ҳамма жиҳатлардан — иқтисодий, ахлоқий ва ақлий жиҳатлардан ўзини етиштирган эски жамиятнинг доғларини сақлаб қоладиган жамият устида боради»⁹⁴.

Маркс капитализмнинг қорнидан эндигина ёруғ дунёга чиққан, ҳамма жиҳатлардан эски жамиятнинг доғлари бўлган худди ана шу коммунистик жамиятни коммунистик жамиятнинг «биринчи» ёки қуйи фазаси, деб атайди.

Бунда ишлаб чиқариш воситалари энди айрим шахсларнинг хусусий мулки бўлмайди. Ишлаб чиқариш воситалари бутун жамиятники бўлади. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ижтимоий-зарур ишнинг маълум қисмини бажариб, фалон миқдорда иш қилганлиги ҳақида жамиятдан гувоҳнома олади. У мана шу гувоҳномага мувофиқ жамиятнинг истеъмол буюмлари омборларидан тегишли миқдорда маҳсулот олади. Демак, меҳнатнинг ижтимоий фондга кетадиган миқдори чегириб олингандан кейин, ҳар бир ишчи жамиятга қанча берган бўлса ундан шунча олади.

Худди «тенглик» ҳукм сураётгандек бўлиб туюлади.

Лекин Лассаль ана шундай (одатда социализм деб аталадиган, Маркс эса коммунизмнинг биринчи фазаси деб атаган) ижтимоий тартибларни кўзда тутиб, бу тартиблар маҳсулотни «одилонга тақсим қилишдир», бу тартиблар «ҳар кимга тенг миқдорда меҳнат маҳсулотни олишга тенг ҳуқуқ беради» деб гапирганида Лассаль хато қилади, Маркс бўлса унинг хатосини тушунтириб берди.

Бунда — дейди Маркс — ҳақиқатан ҳам «тенг ҳуқуқ» бор, лекин бу ҳали «буржуача ҳуқуқдир»ки, бу ҳуқуқ, бошқа ҳар қандай ҳуқуқ сингари, *тенгсизликни кўзда тутади*. Ҳар қандай ҳуқуқ амалда бир хилда бўлмаган, бир-бирига тенг бўлмаган *ҳар хил* одамларга *бир хилдаги* миқёсда татбиқ қилинган: шу сабабдан «тенг ҳуқуқ» тенгликни бузиш ва адолатсизликдир. Дарҳақиқат, ҳар ким бошқа киши билан ижтимоий меҳнатнинг тенг қисмини бажариб, ижтимоий маҳсулотнинг (юқорида кўрсатилган фондлар чегириб ташлангандан кейин) тенг қисмини олади.

Ҳолбуки айрим одамлар бир-бирига тенг эмас: бир хиллари кучлироқ, иккинчи бировлари кучсизроқ; бирови уйланган, бирови уйланмаган, бировнинг болалари кўпроқ, бировиники камроқ ва ҳоказо.

Маркс хулоса қилиб бундай дейди: «Тенг меҳнат қилганда ва, бинобарин, ижтимоий истеъмол фондида тенг иштирок қилганда биров ҳақиқатан ҳам бошқа бировга қараганда кўпроқ олади, бошқа бировдан бойроқ бўлиб чиқади ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммасидан қутулмоқ учун ҳуқуқ тенг бўлиш ўрнига тенг бўлмаслиги керак...»⁹⁵

Бинобарин, коммунизмнинг биринчи фазаси ҳали одиллик ва тенгликни жорий қила олмайди: бойлик жиҳатидан фарқ сақланиб қолади ва бу фарқ адолатсиз фарқдир, лекин кишининг кишини *эксплуатация қилиши* мумкин бўлмайди, чунки *ишлаб чиқариш воситаларини*, фабрикалар, машиналар, ер ва бошқаларни хусусий мулк қилиб олиш мумкин бўлмайди. Маркс Лассалнинг *умуман «тенглик»* ва «адолат» тўғрисидаги майда буржуача муҳамал ибораларини тор-мор келтириб, коммунистик жамиятнинг *ривожланиш йўлини* кўрсатиб берди, бу жамият эса даставвал айрим шахсларнинг ишлаб чиқариш воситаларини қўлга киритиб олишларидан иборат бўлган шу «адолатсизликни»гина йўқ қилишга *мажбурдир*, лекин ундан кейинги адолатсизликни, яъни истеъмол буюмларини (эҳтиёжга қараб эмас, балки) «ишга қараб» тақсим қилишдан иборат бўлган адолатсизликни бирданга йўқ қилишга *қодир эмас*.

Вульгар экономистлар, шу жумладан буржуа профессорлари ҳам, жумладан «бизнинг» Туган ҳам социалистларга, улар одамларнинг тенг эмасликларини унутдилар ва бу тенгсизликни йўқ қилиш тўғрисида «хаёл қилдилар», деб доимо таъна қилмоқдалар. Кўриб турибмизки, бундай таъна жаноб буржуа идеологларининг жуда ҳам подон эканликларини кўрсатади, холос.

Маркс одамларнинг муқаррар бўлган тенгсизлигини жуда ҳам аниқ суратда ҳисобга олиш билангина чекланиб қолмайди, у шуни ҳам ҳисобга оладики, ёлғиз ишлаб чиқариш воситаларининг бутун жамиятнинг умумий мулкига айланишигина (одатда айтилишича, «социализм») тақсимотда бўлган камчиликларни ва «буржуача ҳуқуқ»нинг тенгсизлигини *йўқ қилмайди*, маҳсулот-

лар «ишга қараб» тақсим қилинар экан, бу «буржуача ҳуқуқ» *ҳуқм сураверади*.

Маркс давом қилиб ёзади: «...Лекин коммунистик жамиятнинг биринчи фазасида, бу жамият узоқ вақт туғилиш азобларини чекиб капиталистик жамият қорнидан чиққан бир вақтда, бундай камчиликларнинг бўлиши муқаррардир. Ҳуқуқ ҳеч қачон жамиятнинг иқтисодий тузумидан ва жамиятнинг шу тузум билан боғлиқ бўлган маданий даражасидан юқори бўла олмайди...»⁹⁶

Шундай қилиб, коммунистик жамиятнинг биринчи фазасида (уни одатда социализм деб атайдилар) «буржуача ҳуқуқ» батамом бекор қилинмайди, фақат қисмангина, эришилган иқтисодий ўзгаришга қарабгина, яъни ишлаб чиқариш воситаларига нисбатангина бекор қилинади. «Буржуача ҳуқуқ» ишлаб чиқариш воситаларини айрим шахсларнинг хусусий мулки деб билади. Социализм уларни *умумий* мулк қилади. «Буржуача ҳуқуқ» *шу маънода* — ва фақат шу маънодагина — йўқолади.

Лекин унинг иккинчи қисми қолади, у жамият аъзолари ўртасидаги маҳсулот тақсимотида ва меҳнат тақсимотида тартибловчи (белгиловчи) бўлиб қолади. «Ишламаган тишламаслиги керак», — бу социалистик принцип амалга оширилган, «тенг миқдордаги меҳнат учун тенг миқдорда маҳсулот берилади», — бу социалистик принцип ҳам амалга оширилган. Бироқ бу ҳали коммунизм эмас ва бу тенг бўлмаган кишиларга тенг бўлмаган (ҳақиқатда тенг бўлмаган) миқдордаги меҳнат учун тенг миқдорда маҳсулот берадиган «буржуача ҳуқуқ»ни ҳали йўқ қилмайди.

Бу — «камчиликдир», дейди Маркс, лекин коммунистик жамиятнинг биринчи фазасида унинг бўлиши муқаррардир, чунки утопизмга берилмаган киши, одамлар капитализмни ағдариш билан бирданга *ҳеч қандай ҳуқуқ нормаларисиз* ишлашни ўрганиб оладилар, деб ўйлай олмайди, шунингдек капитализмнинг бекор қилиниши ҳам *бундай ўзгаришнинг иқтисодий шарт-шароитларини бирданга туғдирмайди*.

Аммо «буржуача ҳуқуқ»дан бошқа нормалар йўқ. Шу сабабдан давлат ҳали зарур бўлиб қолади, у, ишлаб чиқариш воситаларининг умумий мулклигини сақлаб қолиш билан бирга, меҳнат қилиш тенглигини ва маҳсулотни тақсимлаш тенглигини ҳам сақлаб қолиши керак.

Капиталистлар бўлмагач, синфлар бўлмагач ва шу сабабдан бирон *синфни бостиришга* эҳтиёж қолмагач, давлат барҳам топади.

Лекин ҳали давлат батамом барҳам топмайди, чунки ҳақиқий тенгсизликни муқаддаслаштирувчи «буржуача ҳуқуқ» сақланиб қолади. Давлатнинг батамом барҳам топиши учун тўла коммунизм керак.

4. КОММУНИСТИК ЖАМИЯТНИНГ ЮҚОРИ ФАЗАСИ

Маркс давом қилиб ёзади:

«...Коммунистик жамиятнинг юқори фазасида меҳнат тақсимотига бўйсуниб каби кишини эзадиган аҳвол йўқ бўлиб кетади; шу билан бирга ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳам йўқ бўлиб кетади; меҳнат фақат тирикчилик воситаси бўлмай, балки унинг ўзи энг биринчи ҳаётий эҳтиёжга айланади; индивидлар ҳар тарафлама тараққий қилиши билан бирга ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ўсади ва барча ижтимоий бойлик манбалари тўлиб-тошиб ётади, фақат ана шу вақтда буржуача ҳуқуқнинг тор доирасидан бутунлай чиқиб кетиш мумкин бўлади ва жамият ўз байроғига: «Ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша»,— деб ёзиб қўя олади»⁹⁷.

Энгельс «эркинлик» деган сўз билан «давлат» деган сўзни бирга қўшишининг бемаънилигини жуда қаттиқ масхара қилганида, унинг ана шу фикрларининг тамомила тўғри эканлигини фақат эндигина қадрлай оламиз. Давлат бўлар экан, эркинлик бўлмайди. Эркинлик бўлган вақтда давлат бўлмайди.

Давлатнинг батамом барҳам топиши учун зарур бўлган иқтисодий асос коммунизмнинг шундай юқори даражада ривож топишидан иборатдирки, бу вақтда ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқ йўқолади, демак, ҳозирги *ижтимоий* тенгсизликнинг энг муҳим манбаларидан бири ва, шу билан бирга, ёлғиз ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулкка айланиши билангина, капиталистларни экспроприация қилиш билангина бирданига йўқ қилиш асло мумкин бўлмаган манбаи йўқолади.

Бу экспроприация ишлаб чиқариш кучларини ғоят даражада ривожлантиришга *имкон* беради. Биз ҳозир-

даёқ ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига капитализмнинг ҳаддан ташқари *тўсқинлик қилаётганини*, ҳозирги, эришилган техника замида кўп нарсаларни ривожлантириш мумкин эканлигини кўриб, тўла ишонч билан айта оламизки, капиталистларни экспроприация қилиш кишилиқ жамиятининг ишлаб чиқариш кучларини ғоят даражада ривожлантиришга муқаррар равишда имкон беради. Лекин бу ривожланишнинг қандай тезлик билан илгариланиши, унинг меҳнат тақсимоти билан алоқани узишга, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқни йўқ қилишга, меҳнатни «энг биринчи ҳаётий эҳтиёжга» айлантиришга қандай тезлик билан бориб етишини биз билмаймиз ва била *олмаймиз* ҳам.

Шунинг учун биз фақат давлатнинг барҳам топиши муқаррар эканлиги ҳақидагина гапиришга ҳақлимиз, унинг барҳам топиш процесси узоқ давом этадиган процесс эканлигини, бу процесс коммунизмнинг *юқори фазасининг* тез ёки секин ривожланишига боғлиқ эканлигини таъкидлаб кўрсатамиз ва бу барҳам топишнинг муддати ёки конкрет формалари масаласини бутунлай очиқ қолдирамиз, чунки бундай масалаларни ҳал қилиш учун материал *йўқ*.

Жамият «ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша» деган қондани амалга оширган вақтда, яъни одамлар жамиятда яшашнинг асосий қондаларига риоя қилишга жуда ҳам одатланган, кишиларнинг меҳнати жуда ҳам унумли бўлиб, улар *қобилиятларига яраша* ўз ихтиёрлари билан меҳнат қиладиган бўлиб қолган вақтда давлат батамом барҳам топиши мумкин. У вақтда «буржуача ҳуқуқнинг тор доираси»дан — бошқаларга қараганда ярим соат ортиқ ишлаб қўймасмикинман, ҳақни камроқ олиб қўймасмикинман, деб Шейлок⁹⁸ каби хасислик билан ҳисоблаб ўтиришга мажбур қиладиган бу тор доирадан — чиқиб кетилган бўлади. У вақтда маҳсулот тақсимотида жамиятнинг ҳар ким оладиган маҳсулот миқдорини нормалаш талаб қилинмайди: ҳар ким маҳсулотни «эҳтиёжига яраша» бемалол олаверади.

Буржуа нуқтан назаридан қараганда, бундай ижтимоий тузумни «соф утопия» деб эълон қилиш ва социалистларнинг ҳар кимга жамиятдан, айрим граждандарнинг меҳнатини ҳеч бир контроль қилиб турмасдан, истаган миқдорда трюфеллар, автомобиллар, пианино ва шу сингариларни олиш ҳуқуқини ваъда қилишлари хусусида заҳарханда қилиш осон, албатта. Буржуа «олим-

лари»нинг кўпчилиги то ҳозиргача шундай заҳарханда қилиш билан шуғулланиб, шу билан ўзларининг подонликларини ҳам, ўзларининг капитализмни ғаразгўйлик билан ҳимоя қилаётганликларини ҳам кўрсатмоқдалар.

Бу — подонликдир, чунки коммунизм тараққиётининг юқори фазасини дарҳол келтириб беришни «ваъда қилиш» ҳеч бир социалистнинг фикрига келган эмас, буюк социалистларнинг бу фазанинг келиши ҳақида *башорат* қилиб айтган гаплари эса ижтимоий бойлик омборларини — Помяловскийнинг талабалари каби — «бекорга» бузишдан ва мумкин бўлмаган нарсаларни талаб қилишдан қайтмайдиган *ҳозирги* обивателни ҳам, ҳозирги меҳнат унумдорлигини ҳам кўзда тутмайди.

Коммунизмнинг «юқори» фазаси келгунча социалистлар меҳнат меъёри билан истеъмол меъёри устидан жамиятнинг *ва давлатнинг қаттиқ* контроль ўрнатишини талаб қиладилар, лекин бу контроль капиталистларни экспроприация қилишдан, ишчиларнинг капиталистларни контроль қилишларидан *бошланмоғи* лозим ва бу контроль амалдорлар давлати томонидан эмас, *қуролланган ишчилар* давлати томонидан амалга оширилиши лозим.

Буржуа идеологларининг (ва уларнинг жаноб Церетеллар, Черновлар ва шериклари сингари думларининг) капитализмни ғаразгўйлик билан ҳимоя қилишлари нақ шундан иборатки, улар узоқ келажак ҳақида баҳслашиб ва гап сотиб, бу билан *бугунги* сиёсатнинг муҳим ва қундалиқ зарур масаласини: капиталистларни экспроприация қилиш, *барча* граждандарни бир йирик «синдикат»нинг, яъни бутун давлатнинг ишчи ва хизматчиларига айлантириш ва шу бутун синдикатнинг ҳамма ишини чинакам демократик давлатга, *ишчи ва солдат депутатлари Советлари давлатига* бутунлай бўйсундириш масаласини *созгалаштирадилар*.

Аслини олганда, билимдон профессор, унинг кетидан обиватель, унинг кетидан жаноб Церетеллар ва Черновлар гап сотиб: большевиклар телбаларча утопияларга берилиб кетган, демагогик ваъдалар берадилар, социализмни «жорий этиш» мумкин эмас, — деганларида улар бу билан коммунизмнинг худди шу юқори босқичини ёки фазасини кўзда тутадилар, ҳолбуки ҳеч ким уни дарҳол «жорий этиш»ни ваъда қилиш у ёқда турсин, ҳатто ўйлаган ҳам эмас, чунки уни дарҳол «жорий этиш» умуман мумкин эмас.

Шундай қилиб, биз бунда социализм билан коммунизм ўртасидаги илмий тафовут тўғрисидаги масалага

яқин келдик; Энгельс бу масалага «социал-демократлар» деган номнинг нотўғрилиги ҳақидаги юқорида келтирилган муҳокамасида тўхталиб ўтган эди. Коммунизмнинг биринчи ёки қуйи фазаси билан юқори фазаси ўртасидаги сиёсий тафовут, эҳтимол, ўз вақтида жуда катта бўлар, лекин ҳозир, капитализм шароитида уни эътироф қилиш қулгили бир нарса бўлар эди ва, эҳтимол айрим анархистларгина (агар Кропоткинлар, Грав, Корнелиссен ва анархизмнинг бошқа «юлдузлари» «плехановча» социал-шовинистларга ёки, виждон ва номусини сақлаб қолган озгина анархистларнинг бири бўлган Ге айтганидек, анархо-ҳандақчиларга айланганларидан кейин ҳеч нарсани ўрганмаган кишилар анархистлар ўртасида яна қолган бўлса) уни биринчи ўринга қўйишлари мумкин.

Лекин социализм билан коммунизм ўртасидаги илмий фарқ равшан. Одатда социализм деб аталадиган нарсани Маркс коммунистик жамиятнинг «биринчи» ёки қуйи фазаси деб атайди. Бунда ишлаб чиқариш воситалари *умумий* мулкка айлантирилганлигидан «коммунизм» деган сўзни бунда ҳам татбиқ қилиш мумкин, агар бунинг тўла коммунизм *эмаслиги* эсдан чиқарилмаса, татбиқ қилиш мумкин. Маркс томонидан берилган тушунтиришларнинг буюк аҳамияти шундаки, у бунда ҳам материалистик диалектикани, тараққиёт тўғрисидаги таълимотни изчил суратда татбиқ қилиб, коммунизмни капитализмдан ўсиб чиқадиган бир нарса деб билади. Маркс схоластик-уйдирма, «тўқима» таърифлар ва сўзлар (социализм нима-ю, коммунизм нима деган сўзлар) ҳақидаги самарасиз баҳслар ўрнига, коммунизмнинг иқтисодий жиҳатдан етилган босқичлари деб аташ мумкин бўлган нарсани анализ қилиб беради.

Коммунизм ўзининг биринчи фазасида, ўзининг биринчи босқичида ҳали иқтисодий жиҳатдан бутунлай етилган *бўлмайди*, капитализмнинг анъаналари ёки доғларидан бутунлай халос бўла олмайди. Коммунизмнинг биринчи фазасида *буржуача* ҳуқуқнинг тор доираси сақланиб қолиши каби қизиқ бир ҳодисанинг бўлишига ҳам сабаб шудир. Албатта, *истеъмол* маҳсулотлари тақсимотига доир буржуача ҳуқуқ муқаррар равишда *буржуа давлати* бўлишини ҳам тақозо қилади, чунки одамларни ҳуқуқ нормаларига риоя қилишга *мажбур* эта оладиган аппарат бўлмаса, ҳуқуқ ҳеч нарса эмас.

Демак, коммунизм шароитида маълум вақт давомида фақат буржуача ҳуқуқгина эмас, ҳатто буржуазиясиз буржуа давлати ҳам сақланиб қолади!

Бу нарса ҳақиқатдан узоқ бўлиб ёки оддий диалектик фикр ўйини бўлиб туюлиши мумкин, марксизмнинг жуда ҳам чуқур мазмунини ўрганиш учун сал бўлса-да ҳафсала қилмаган одамлар кўпинча марксизмни ана шундай ўйинда айблайдилар.

Амалда эса турмуш бизга табиатда ҳам, жамиятда ҳам эски нарсанинг янги нарсада қолдиқлари борлигини ҳар қадамда кўрсатиб турибди. Маркс ҳам «буржуача» ҳуқуқнинг бир парчасини коммунизмга асоссиз тиқиштириб қўйган эмас, балки капитализмдан *туғиладиган* жамиятда иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бўлиши муқаррар бўлган нарсани олган, холос.

Демократия ишчилар синфининг капиталистларга қарши ўз озодлиги учун курашида жуда катта аҳамиятга эгадир. Лекин демократия асло ўтиб бўлмайдиган чегара эмас, балки феодализмдан капитализмга ва капитализмдан коммунизмга борадиган йўлдаги босқичларнинг бири, холос.

Демократия тенглик демакдир. Равшанки, агар тенглик шиори *синфларни* йўқ қилиш маъносидан тўғри тushунилса, пролетариатнинг тенглик учун ва тенглик шиори учун кураши жуда катта аҳамиятга эгадир. Лекин демократия фақат *расмий* тенглик демакдир. Ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлиш *жиҳатдан* жамиятнинг барча аъзоларининг тенглиги, яъни тенг меҳнат қилиш, тенг иш ҳақи олиш амалга оширилгандан кейин дарҳол инсоният олдида яна олға қараб бориш, расмий тенгликдан ҳақиқий тенгликка томон бориш, яъни: «ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша», — деган қондани амалга ошириш масаласи албатта туғилади. Инсоният бу олий мақсад сари қандай босқичлардан ўтиб, қандай амалий чоралар кўриш йўли билан боришини биз билмаймиз ва била олмаймиз. Лекин ўзимизга шунини аниқлаб олишимиз муҳимки, социализмни қандайдир ўлик, қотиб қолган, доимо бир зайлда турадиган нарса деб билувчи одатдаги буржуача тасаввур мутлақо сохта тасаввурдир, ҳолбуки ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча соҳаларида тезлик билан, ҳақиқий, чинакам, оммавий суратда *кўпчилик* аҳолининг, сўнгра эса бутун аҳолининг иштироки билан олға қараб борадиган ҳаракат амалда *фақат* социализмдан бошланади.

Демократия давлат формасидир, унинг турли хилларидан биридир. Бинобарин, у ҳам, ҳар қандай давлат сингари, ташкилий суратда, доимий равишда одамларга нисбатан куч ишлатишдан иборатдир. Бу — бир томондан.

Лекин, иккинчи томондан, демократия — давлат тузумини белгилашда ва уни идора қилишда ҳамманинг тенг ҳуқуқли бўлишини, граждандар ўртасидаги тенгликни расмий равишда эътироф қилиш демакдир. Бу эса, ўз навбатида, шу нарсага боғлиқки, демократия ўзининг маълум ривожланиш босқичида, биринчидан, капитализмга қарши революцион синф бўлган пролетариатни жипслаштиради ва унга буржуа давлат машинасини, гарчи у республикачи буржуа давлат машинаси бўлса ҳам, бари бир, шу буржуа давлат машинасини, доимий армияни, полиция ва амалдорларни тор-мор қилиш, чилпарчин қилиб ташлаш, ер юзидан суқуриб ташлаш, уларнинг ўрнига *анча* демократик давлат машинасини, лекин ҳали ҳам давлат машинаси бўлган, бутун халқнинг милицияда ялпи қатнашувига ўтадиган қуролли ишчилар оммаси шаклидаги давлат машинасини ўрнатиш учун имкон беради.

Бунда «миқдор сифатга айланади»: демократизмнинг *бундай* босқичи буржуа жамияти доираларидан чиқиш, уни социалистик асосда қайта қура бошлаш билан боғлиқдир. Агар давлатни идора қилишда ҳақиқатан ҳам *ҳамма* иштирок қиладиган бўлса, бунда капитализм сақланиб қола олмайди. Бинобарин, капитализмнинг ривожланиши, ўз навбатида, давлатни идора қилишда ҳақиқатан ҳам «ҳамма»нинг иштирок қила *олиши* учун *шароит* туғдиради. Бир қанча энг илғор капиталистик мамлакатлар томонидан ҳозирдаёқ амалга оширилган ялпи саводхонлик, сўнгра почта, темир йўллар, йприк фабрикалар, йприк савдо, банк иши ва бошқалар ва шу сингариларнинг йприк, мураккаб, умумлаштирилган аппарати томонидан миллион-миллион ишчиларнинг «ўргатилиши ва интизомга солиниши» ана шундай шароит жумласига киради.

Бундай *иқтисодий* шароитда дарҳол, бугун-эрта, капиталистлар ва амалдорларни ағдариб ташлаб, ишлаб чиқариш ва тақсим қилишни *контроль қилиш* ишида, меҳнат ва маҳсулотни *ҳисобга олиш* ишида капиталистлар ва амалдорлар ўрнига қуролли ишчиларни, ёппасига қуролланган халқни қўйиш жуда ҳам мумкин. (Контроль қилиш ва ҳисобга олиш тўғрисидаги масалани илмий жиҳатдан маълумотли инженерлар, агрономлар ва бошқалар тўғрисидаги масала билан аралаштириш керак эмас: бу жаноблар бугун капиталистларга итоат қилиб ишламоқдалар, эртага қуролланган ишчиларга итоат қилиб янада яхшироқ ишлайдилар.)

Коммунистик жамиятнинг биринчи фазасини «таш-кил қилиш» учун, унинг тўғри ишлаши учун талаб қилинадиган *асосий* нарса — ҳисобга олиш ва контроль қилишдир. Бунда барча граждандар қуролли ишчилардан иборат бўлган давлатга ёлланиб ишловчи хизматчиларга айланадилар. Барча граждандар бир умумхалқ, давлат «синдикати»нинг хизматчилари ва ишчиларига айланадилар. Бутун гап шундаки, улар иш меъёрига тўғри риоя қилиб, тенг ишлашлари ва тенг ҳақ олишлари лозим. Буни ҳисобга олиш, буни контроль қилиш иши капитализм томонидан ғоят даражада *соддалаштирилиб*, жуда оддий операция, ҳар қандай саводли кишининг қўлидан келадиган кузатиш ва ёзиш, тўрт амал ҳисобини билиш ва тегишли тилхатлар бериш операцияси даражасига етказилган*.

Халқнинг *кўпчилиги* мустақил суратда ва ҳамма жойда (энди хизматчиларга айлантирилган) капиталистлар устидан ва капиталистик одатларни сақлаб қолган жаноб интеллигентчалар устидан шундай контролни, шундай ҳисобга олишни амалга ошира бошлаган вақтда, — ана шу вақтда контроль ҳақиқатан ҳам универсал, умумий контроль, умумхалқ контроли бўлади, бу вақтда контролдан қочиб қутулиш, «яширинмоқ учун жой топиш» асло мумкин бўлмайди.

Бутун жамият тенг меҳнат қилинадиган ва тенг ҳақ тўланадиган бир идора ва бир фабрика бўлади.

Лекин капиталистларни енгган, эксплуататорларни ағдариб ташлаган пролетариат томонидан бутун жамиятда жорий қилинадиган бу «фабрика» интизоми биз учун асло идеал ҳам эмас, у бизнинг пировард мақсадимиз ҳам эмас, балки жамиятни капиталистик эксплуатациянинг разиллик ва қабиҳликларидан бутунлай тозалаш учун *ва олдинга қараб янада* ҳаракат қилиш учун зарур бўлган *босқичдир*, холос.

Жамиятнинг барча аъзолари ёки, ҳеч бўлмаганда, уларнинг жуда кўпчилиги *ўзлари* давлатни идора қилишни ўрганиб олган, бу ишни ўз қўлларига олган, жуда озчиликни ташкил қилувчи капиталистлар усти-

* Давлат функцияларининг энг асосий қисми ишчиларнинг ўзлари томонидан ана шундай ҳисобга олиш ва контроль қилишдан иборат бўлиб қолган вақтда давлат «сиёсий давлат» бўлмай қолади, у вақтда «ижтимоий функциялар сиёсий функцияликдан чиқиб, оддий маъмурий функцияларга айланади» (юқорида, IV боб, Энгельснинг анархистлар билан қилган мунозараси тўғрисидаги 2-§ да айтилганларга солиштирилсин)⁹⁹.

дан, капиталистик одатларни сақлаб қолишни истовчи жаноблар устидан, капитализм йўлдан оздирган ишчилар устидан контроль ўрнатиш ишини «йўлга қўйган» пайтдан бошлаб, — ана шу пайтдан бошлаб умуман ҳар қандай идора қилиш усулига эҳтиёж йўқола бошлайди. Демократия қанчалик тўла бўлса, демократия керак бўлмай қоладиган пайт шу қадар яқинлаша боради. Қуролланган ишчилардан иборат бўлган ва «энди том маъноси билан давлат бўлмаган» давлат нақадар демократик бўлса, *ҳар қандай* давлат шу қадар тез барҳам топа бошлайди.

Чунки ижтимоий ишлаб чиқаришни мустақил равишда идора қилишни *ҳамма* ўрганиб олган ва амалда идора қилган вақтда, текинхўрлар, бойваччалар, муттаҳамлар ва шуларга ўхшаш «капитализм анъаналарини сақловчилар» устидан контроль ўрнатиш ва уларни ҳисобга олишни мустақил равишда амалга оширган вақтда, — ана шу вақтда бундай умумхалқ контроли ва ҳисобга олиш ишидан қочиб қутулиш шак-шубҳасиз жуда ҳам қийин, жуда ҳам сиёрак учрайдиган ҳодиса бўлади, ҳисобга олиш ва контроль қилишдан қочувчилар, афтидан, дарҳол ва жуда қаттиқ жазога йўлиқадиган бўлсалар керак (чунки қуролли ишчилар — кўнгли бўш интеллигентлар эмас, балки амалий ҳаёт кишиларидирлар ва улар ўзлари билан ҳазиллашувга йўл қўймасалар керак), ана шунда инсониятнинг ҳар қандай ижтимоий ҳаётининг асосий ва оддий қондаларига риоя қилиш *зарурати* жуда ҳам тез вақт ичида *одат* бўлиб қолади.

Ўша вақтда коммунистик жамиятнинг биринчи фазасидан унинг юқори фазасига ўтиш учун ва шу билан бирга давлатнинг батамом барҳам топиши учун эшик кенг очилган бўлади.

VI Б О В

ОПОРТУНИСТЛАРНИНГ МАРКСИЗМНИ СОХТАЛАШТИРИШИ

Давлатнинг социал революцияга ва социал революциянинг давлатга муносабати масаласи, шунингдек, умуман революция масаласи ҳам, II Интернационалнинг (1889—1914) энг кўзга кўринган назариётчи ва публицистларини жуда кам қизиқтирди. Лекин оппортунизмнинг аста-секин авж олиб бориш процессидаги, яъни II Интернационални 1914 йилда ҳалокатга олиб келган процессдаги энг характерли нарса шуки, улар ҳатто бу

масалага яқин келиб қолган вақтларида ҳам уни *четлаб ўтишга ҳаракат қилдилар* ёки уни кўрмадилар.

Умуман олганда, шунини айтиш мумкинки, марксизмнинг *бузиллиши* ва батамом разиллаштирилиши пролетар революциясининг давлатга муносабати масаласидаги *оғмачиликдан*, оппортунизм учун фойдали бўлган ва уни озиклантириб турган оғмачиликдан келиб чиқди.

Бу кўнгилсиз процессни, гарчи қисқача бўлса ҳам, таърифлаб бермоқ учун марксизмнинг энг кўзга кўринган назариётчиларини, Плеханов билан Каутскийни оламиз.

1. ПЛЕХАНОВНИНГ АНАРХИСТЛАР БИЛАН МУНОЗАРАСИ

Плеханов анархизмнинг социализмга муносабати масаласига «Анархизм ва социализм» деган алоҳида бир брошюрани бағишлади, бу брошюра 1894 йилда немис тилида босилиб чиқди.

Плеханов бу темани айёрлик билан талқин қилиб, анархизмга қарши курашда энг актуал, энг зарур ва сиёсий жиҳатдан энг муҳим нарсани, яъни революциянинг давлатга муносабати масаласини ва умуман давлат масаласини бутунлай четлаб ўтди! Унинг брошюрасида икки қисм кўзга ташланиб туради: бири — тарихий-адабий қисм бўлиб унда Штирнер, Прудон ва бошқаларнинг гоялари тарихи тўғрисида қимматли материал бор. Иккинчи қисми: филистёрликдан иборат бўлиб, бунда анархистни бандитдан ажратиб бўлмайди, деган темада жуда палапартиш муҳокама юритилади.

Темаларнинг бундай қўйилиши Плехановнинг революция арафаси вақтидаги ва Россиядаги революцион давр мобайнидаги бутун фаолияти учун жуда кўлгилли ва характерли бир нарсадир; Плеханов 1905—1917 йилларда ўзини сиёсатда буржуазиянинг орқасида судралиб борувчи ярим доктринёр, ярим филистёр қилиб кўрсатди, холос.

Биз Маркс билан Энгельснинг анархистлар билан мунозара қилиб, революциянинг давлатга муносабати тўғрисидаги ўз қарашларини ҳаммадан кўра муфассалроқ аниқлаганликларини кўриб ўтган эдик. Энгельс 1891 йилда Маркснинг «Гота программасини танқид» деган асарини нашр қилган вақтида: «биз (яъни Энгельс билан Маркс) у вақтда — (биринчи) Интернационалнинг Гаага конгрессидан¹⁰⁰ кейин икки йил ўтар-ўтмас — Бакунинг ва унинг анархистларига қарши курашнинг энг қизғин пайтини кечирмоқда эдик»¹⁰¹ деб ёзган эди.

Анархистлар худди шу Париж Коммунасини, айтайлик, «ўзлариники» деб, ўз таълимотларини тасдиқлай-

диган Коммуна деб эълон қилишга уриндилар, шу билан бирга улар Коммунанинг сабоқларини ва бу сабоқларга Маркс томонидан берилган анализни асло тушунмадилар. Анархизм конкрет-сиёсий масалалар юзасидан: эски давлат машинасини *синдириб ташлаш* керакми? ва уни *нима билан* алмаштириш лозим? — деган масалалар юзасидан ҳақиқатга сал бўлса-да яқин келадиган ҳеч қандай жавоб бермади.

Лекин давлат тўғрисидаги бутун масалани четлаб ўтиб, марксизмнинг Коммунадан бурун ва ундан кейин давом қилган бутун ривожини *кўрмасдан*, «анархизм ва социализм» тўғрисида гапириш — муқаррар равишда оппортунизмга оғиб кетиш демакдир. Чунки оппортунизмга ҳамма нарсадан кўра кўпроқ ана шу биз ҳозиргина айтган икки масаланинг асло ўртага қўйилмаслиги маъқулдир. Бу эса оппортунизмнинг галаба қозонишидир.

2. КАУТСКИЙНИНГ ОПОРТУНИСТЛАР БИЛАН МУНОЗАРАСИ

Каутскийнинг асарлари рус адабиётида, бошқа ҳар қандай адабиётдагига қараганда, шубҳасиз, жуда кўп миқдорда таржима қилинган. Баъзи немис социал-демократларининг, Каутский асарларини Россияда Германиядагидан кўра кўпроқ ўқийдилар, деб ҳазил қилишлари бежиз эмас (қавслар ичига олиб айтганда, бу ҳазилда уни ишлатувчилар ўйлаганидан кўра, чуқурроқ тарихий мазмун бор, чунончи: рус ишчилари 1905 йилда дунёдаги энг яхши социал-демократик адабиётнинг энг яхши асарларини одатдан ташқари, мисли кўрилмаган даражада кўп талаб қилиб ва бу асарларнинг таржима ва нашрларини бошқа мамлакатларда мисли кўрилмаган миқдорда олиб, бу билан қўшнисини бўлган илгорроқ мамлакатнинг жуда катта тажрибасини биздаги пролетар ҳаракатининг, масалаи, айтайлик, янги заминига жуда тезлик билан кўчирдилар).

Каутский, ўзининг марксизмни оммабоп йўсинда баён қилишидан ташқари, оппортунистлар билан ва уларнинг бошлиғи Бернштейн билан мунозара қилиши орқасида ҳам бизда жуда машҳурдир. Лекин Каутскийнинг 1914—1915 йиллардаги энг катта кризис вақтида гоят шармандаларча саросимага тушиб қолганлигини ва социал-шовинистларни ҳимоя қилганлигини кўздан кечириш вазифасини ўз олдинга қўйганинда содир бўладиган ва четлаб ўтиш мумкин бўлмаган бир факт ҳеч кимга маълум эмас, деса бўлади. Бу факт шундан иборатки, Каутский оппорту-

низмнинг Франциядаги (Мильеран ва Жорес каби) ва Германиядаги (Бернштейн каби) энг кўзга кўринган на-
мояндаларига қарши чиқиш олдидан жуда кўп иккиланди.
1901—1902 йилларда Штутгартда чиқиб турган ва рево-
люцион-пролетар қарашларни қаттиқ туриб ҳимоя қилган
марксистик «Заря»¹⁰² журнали Каутский билан мунозара
қилишга, унинг 1900 йилда Парижда бўлган халқаро со-
циалистик конгрессда¹⁰³ тақдим қилган мужмал, оғмачи-
лик, оппортунистларга нисбатан муросасозлик руҳидаги
резолуциясини «каучук» резолюция деб аташга маж-
бур бўлган эди. Немис адабиётида Каутскийнинг хат-
лари босилиб чиққан эди, бу хатлар унинг Бернштейн-
га қарши чиқиш олдидан ўшандай кўп иккиланганли-
гини кўрсатди.

Бироқ, биз ҳозир Каутскийнинг марксизмга қилган
энг янги хиёнатларининг тарихини текширган вақтимизда,
оппортунистлар билан қилган мунозарасида унинг маса-
лани қўйишида ва талқин қилиш усулида ўша айни дав-
лат масаласи юзасидан оппортунизмга томон муттасил
оғиб борганини кўрамиз,— бу ҳол гоят катта аҳамиятга
эгадир.

Каутскийнинг оппортунизмга қарши ёзган биринчи
йирик асарини, «Бернштейн ва социал-демократик про-
грамма» деган китобини олайлик: Каутский Бернштейн-
нинг фикрларини бирма-бир рад қилади. Лекин мана бу-
нисси характерлидир.

Бернштейн ўзининг ёмон отлик бўлган «Социализм-
нинг шарт-шароитлари» деган китобида марксизмни
«бланкизм»да айблайди (бу айб ўша вақтдан буён Рос-
сиядаги оппортунистлар ва либерал буржуалар томонидан
революцион марксизм намояндаларига, большевикларга
минг марталаб тақилган айбдир). Бунда Бернштейн
Маркснинг «Францияда гражданлар уруши» деган асари
устига махсус тўхталади ва Маркснинг Коммуна сабоқ-
лари тўғрисидаги нуқтаи назарини Прудоннинг нуқтаи
назари билан бирдай қилиб кўрсатишга,— юқорида кўриб
ўтганимиздек,— жуда муваффақиятсиз уринади. Берн-
штейннинг диққатини Маркснинг шундай бир фикри ало-
ҳида жалб қиладики, Маркс бу фикрни «Коммунистик
Манифест»га 1872 йилда ёзилган сўз бошида таъкидла-
ган эди ва унда: «ишчилар синфи тайёр давлат машина-
сини жўнгина эгаллаб олиб, уни ўз мақсадлари учун иш-
лата олмайди»¹⁰⁴,— дейилган эди.

Бу сўзлар Бернштейнга шунча «ёқиб қолганки», у бу
сўзларни ўз китобида, кам деганда, уч марта такрорлаб,

уларни жуда ҳам бузуқ, оппортунистик маънода талқин
қилади.

Маркс, кўриб ўтганимиздек, ишчилар синфи бутун
давлат машинасини *мажақлаб, бузиб ташлаши, портла-
тиб юбориши* лозим демоқчи бўлади (Sprengung, портла-
тиш, деган сўзни Энгельс ишлатган). Бернштейннинг
фикрича эса, Маркс бу сўзлари билан ишчилар синфини
ҳокимиятни қўлга олган вақтда ҳаддан ташқари револю-
ционлик кўрсатмаслик *тўғрисида* огоҳлантирган бўлиб чи-
қади.

Маркснинг фикрини бундан ҳам қўполроқ ва ҳунук-
роқ бир суратда бузишни тасаввур қилиш асло мумкин
эмас.

Каутский бернштейнчиликни батамом рад қилганида
қандай йўл тутди?¹⁰⁵

У, оппортунизмнинг бу нуқтада марксизмни жуда
ҳам қўпол равишда бузганлигини таҳлил қилишдан бош
тортди. У, Маркснинг «Гражданлар уруши» деган асари-
га Энгельс томонидан ёзилган сўз бошидан юқорида ци-
тата қилиб келтирилган парчани олиб, Маркснинг фик-
рича, ишчилар синфи *тайёр* давлат машинасини *жўнгина*
эгаллаб олмайди, лекин уни умуман эгаллаши *мумкин*
холос, дейди. Бернштейн Маркснинг ҳақиқий фикрига
бутунлай тескари фикрни Марксга тўнкади. Маркс
пролетар революциясининг давлат машинасини «мажақ-
лаб ташлаш» вазифасини 1852 йилдан бошлаб илгари
суриб келди¹⁰⁶, бу тўғрида Каутский оғиз ҳам очмайди.

Шундай бўлиб чиқдики, Каутский пролетар револю-
циясининг вазифалари тўғрисидаги масала юзасидан
марксизмни оппортунизмдан ажратадиган энг муҳим
фарқни бўяб кетди!

Каутский Бернштейнга «қарши» бундай деб ёзади: «Биз про-
летар диктатураси проблемаси тўғрисидаги масалани ҳал қилиш-
ни жуда бемалол келгусининг ихтиёрига қолдиришимиз мумкин»
(немисча нашрининг 172-бети).

Бу Бернштейнга *қарши* мунозара эмас, балки аслида
унга *ён бериш*, позицияларни оппортунизмга топшириш-
дир, чунки ҳозирча оппортунистларга пролетар револю-
циясининг вазифалари тўғрисидаги асосий масалаларнинг
ҳаммасини «жуда бемалол келгусининг ихтиёрига қол-
диришдан» бошқа ҳеч нарса керак эмас.

Маркс билан Энгельс 1852 йилдан бошлаб 1891 йилга-
ча, қирқ йил давомида, пролетариат-давлат машинасини
мажақлаб ташлаши лозимлигини пролетариатга ўргатиб
келдилар. Каутский эса 1899 йилда, оппортунистлар бу

нуқтада марксизмга тамоман хиёнат қилган бир вақтда, бу машинани мажақлаб ташлаш зарурми, деган масалани мажақлаб ташлашнинг конкрет формалари тўғрисидаги масала билан *алмаштиради* ва, конкрет формаларни биз олдиндан била олмаймиз, деган «шубҳасиз» (ва самарасиз) филистёрча ҳақиқатнинг соясига яширинади!!

Пролетар партиясининг ишчилар синфини революцияга тайёрлаш вазифасига Маркснинг қараши билан Каутскийнинг қараши ўртасида жуда катта фарқ бор.

Каутскийнинг иккинчи бир асарини олайлик, бу асар анча пухта ёзилган бўлиб, у ҳам хийла даражада оппортунизм хатоларини рад қилишга бағишланган. Бу асар унинг «Социал революция» тўғрисидаги брошюрасидир. Автор бунда махсус тема қилиб «пролетар революцияси» ва «пролетар режими» тўғрисидаги масалани олган. Автор жуда кўп ва гоёт даражада қимматли фикрлар берган, лекин яна шу давлат масаласини *четлаб ўтган*. Брошюра-нинг ҳамма жойида давлат ҳокимиятини қўлга олиш ҳақида гапирилади холос, яъни шундай таъриф танлаб олинганки, бу таърифда давлат машинасини *емирмасдан* туриб ҳокимиятни қўлга олиш ҳақида гапирилиб, оппортунистларга ён босилади. Маркс 1872 йилда «Коммунист-тик Манифест» программасидаги нимани «эскирган»¹⁰⁷ деб эълон қилган бўлса, худди ўша нарсанинг ўзгинасини Каутский 1902 йилда *тиклайди*.

Брошюрада «Социал революциянинг формалари ва қуроли» масаласига махсус параграф бағишланган. Бунда оммавий-сиёсий стачка тўғрисида ҳам, граждандар уруши тўғрисида ҳам, «ҳозирги йирик давлат кучининг бюрократия ва армия каби қуроллари» тўғрисида ҳам гапирилади, лекин Коммунанинг ишчиларга нимани ўргатганлиги тўғрисида оғиз ҳам очилмайди. Энгельс давлатни «хурофий эҳтиром қилиш»га қарши, айниқса немис социалистларини, бекорга огоҳлантирган бўлмаса керак.

Каутский масалани мана бундай баён қилади: галаба қозонган пролетариат «демократик программани амалга оширади»,— дейди ва бу программанинг параграфларини баён қилади. Лекин 1871 йил буржуа демократиясини пролетар демократияси билан алмаштириш масаласи юзасидан қандай янгилик берганлиги тўғрисида оғиз ҳам очилмайди. Каутский қуйидаги «дабдабали» сийқа гаплар билан кифояланади:

«Ўз-ўзидан равшанки, биз ҳозирги тузум шароитида ҳукмронликка эриша олмаймиз. Революциянинг ўзи узоқ ва жуда қизғин курашни тақозо қиладики, бу кураш бизнинг ҳозирги сиёсий ва социал тузумимизни ўзгартиради».

Шубҳасизки, бу нарса, отлар арпа ейди ва Волга Каспий денгизига қуйилади, деган ҳақиқат каби, «ўз-ўзидан маълумдир». Афсуски, «жуда ҳам чуқурлашиб кетадиган» кураш тўғрисидаги пуч ва бемаъни гап воситаси билан революцион пролетариат учун муҳим бўлган масала, яъни давлатга нисбатан, демократияга нисбатан *пролетар* революциясининг илгариги непролетар революциялардан фарқ қиладиган «чуқурлиги» *нимадан иборат* эканлиги тўғрисидаги масала *четлаб ўтилади*.

Каутский, бу масалани четлаб ўтиб, *оғизда* оппортунизмга қарши даҳшатли уруш эълон қилиб, «революция гоёси»нинг аҳамиятини таъкидлаб (агар революциянинг конкрет сабоқларини ишчиларга пропаганда қилишдан қўрқилса, бу «гоё»нинг қандай қиммати бор?) ёки: «ҳаммадан бурун революцион идеализм» деб айтиб, ёки ҳозир инглиз ишчилари «майда буржуалардан кўп фарқ қилмасалар керак»,— деб эълон қилиб, *амалда* мана шу энг муҳим нуқтада оппортунизмга ён беради.

«Социалистик жамиятда,— деб ёзади Каутский,— корхоналарнинг жуда ҳам хилма-хил формалари: бюрократик (?), тред-юнион, кооператив, яқка хўжалик формалари... бир-бири ёнма-ён мавжуд бўлиши мумкин»... «Масалан, бюрократик (?) ташкилот-сиз иш кўра олмайдиган корхоналар бор,— темир йўллар шундай корхоналардандир. Бунда демократик ташкилот мана бундай шакл олиши мумкин; ишчилар делегатлар сайлайдилар, бу делегатлар парламентга ўхшаш нарса ташкил этадилар, бу парламент эса иш тартибини белгилайди ва бюрократик аппаратни идора қилиш устидан назорат ўрнатади. Бошқа корхоналарни ишчиларнинг союзлари қарамоғига топшириш мумкин, учинчиларини кооператив асосда уюштириш мумкин» (1903 йилда Женевада босилган русча таржимасининг 148 ва 115-бетлари).

Бу муҳокама хато, Маркс билан Энгельснинг 70-йилларда Коммунанинг сабоқларини мисол келтириб тушунтирган нарсаларига нисбатан орқага томон қўйилган бир қадамдир.

Зарур бўлган гўё «бюрократик» ташкилот нуқтаи назаридан қараганда темир йўллар умуман машиналанган йирик индустриянинг барча корхоналаридан, ҳар қандай фабрикадан, катта магазиндан, йирик капиталистик қишлоқ хўжалик корхонасидан ҳеч бир фарқ қилмайди. Бундай корхоналарнинг ҳаммасида техника, шубҳасиз, жуда қаттиқ интизом бўлишини, бутун ишнинг тўхталиб қолишига ёки механизмнинг бузилишига, маҳсулотнинг бузилишига йўл қўймаслик учун ҳар кимдан ўзига топширилган иш ҳиссасини бажаришни, жуда ҳам пухталиқ

билан ишлашни талаб қилади. Бундай корхоналарнинг барчасида ишчилар, албатта, «делегатлар сайлайдилар, бу делегатлар парламентга ўхшаш нарса ташкил этадилар».

Ҳамма гап шундаки, бу «парламентга ўхшаш нарса» буржуа-парламентар муассасалари маъносидаги парламент *бўлмайд*. Ҳамма гап шундаки, бу «парламентга ўхшаш нарса», Каутский ўйлаганича, фақат «тартиб белгилаш ва бюрократик аппаратни идора қилиш устидан назорат ўрнатиш» билангина чекланмайд, Каутскийнинг фикри эса буржуа парламентаризми доирасидан ташқарига чиқмайди. Социалистик жамиятда ишчилар депутатларидан тузилган «парламентга ўхшаш нарса», албатта, «тартиб белгилайди ва... «аппаратни» «идора қилиш устидан назорат ўрнатади», *лекин* бу аппарат «бюрократик аппарат» *бўлмайд*. Ишчилар сиёсий ҳокимиятни қўлга киритгач, эски бюрократик аппаратни мажақлаб ташлайдилар, уни таг-томири билан вайрон қиладилар, уни ер билан яксон қиладилар, уни янги аппарат билан алмаштирадилар, бу аппарат ўша ишчи ва хизматчиларнинг ўзларидан иборат бўлади, уларнинг бюрократларга айланишларига *қарши*, шу ондаёқ, Маркс ва Энгельс томонидан муфассал таҳлил қилиб чиқилган чоралар кўрилади: 1) улар сайланиб қўйилган бўлишлари билан бирга, исталган вақтда алмаштириладиган ҳам бўладилар; 2) уларга тўланадиган иш ҳақи ишчининг иш ҳақидан ортиқ бўлмайди; 3) дарҳол шундай бир усулга ўтиладики, *ҳамма* киши контролчи ва назоратчи функциясини бажаради, *ҳамма* киши вақтинча «бюрократ» бўлади ва шу сабабдан *ҳеч ким* «бюрократ» бўла олмайди.

Каутский Маркснинг: «Коммуна парламентар корпорация эмас, балки ишловчи ва шу билан бир вақтда ҳам қонунлар чиқарувчи, ҳам қонунларни ижро этувчи корпорация эди»¹⁰⁸, деган сўзларини мутлақо мулоҳаза қилиб кўрмаган.

Каутский (*халқ учун хизмат қилмайдиган*) демократияни (*халққа қарши бўлган*) бюрократизмга қўшувчи буржуа парламентаризми билан — дарҳол бюрократизмни илдизи билан қуритиш учун чора кўрадиган ва бу чорани охиригача, бюрократизмни батамом йўқ қилишгача, халқ учун хизмат қилувчи демократияни батамом жорий қилишгача олиб боришга қодир бўладиган пролетар демократизмни ўртасидаги фарқни мутлақо тушунмаган.

Каутский бунда ҳам яна ўша давлатни «хурофий эҳтиром қилиши»ни, бюрократизмга «хурофий эътиқод қилиши»ни кўрсатди.

Каутскийнинг оппортунистларга қарши ёзган кейинги ва энг яхши асарига, унинг «Ҳокимиятга олиб борадиган йўл» деган брошюрасига ўтайлик (бу брошюра рус тилида нашр қилинмаган бўлса керак, чунки у бизда реакция авж олган вақтда, 1909 йилда босилиб чиққан эди¹⁰⁹). Бу брошюра олдинга қараб қўйилган катта қадамдир, чунки бу брошюрада, 1899 йилда Бернштейнга қарши ёзилган брошюрадаги каби, умуман революцион программа тўғрисида гапирилмайди. 1902 йилда ёзилган «Социал революция» деган брошюрадаги каби, социал революциянинг вазифалари ҳақида унинг бўлиш вақтига боғламасдан гапирилмайди, балки бизни «революциялар даври» *келаяпти* деб эътироф қилишга мажбур этадиган конкрет шароитлар тўғрисида гапирилади.

Автор умуман синфий зиддиятларнинг кескинлашуви ва бу жиҳатдан аниқ кўрсатиб ўтади. Ғарбий Европа учун «1789—1871 йиллардаги революцион даврдан» кейин, Шарқ учун 1905 йилдан эътиборан шунга ўхшаш давр бошланди. Бутун жаҳон уруши гоёт тезлик билан яқинлашиб келмоқда. «Пролетариат энди бемаврид революция тўғрисида гапиролмайди». «Биз революцион даврга кирдик». «Революцион эра бошланаётир».

Бу гаплар жуда ҳам аниқ гаплар. Каутскийнинг бу брошюраси герман социал-демократиясининг империалистик уруш олдида *берган ваъдаси* билан унинг (шу жумладан Каутскийнинг ўзининг ҳам) уруш бошланиб кетган вақтда нақадар разилона пастлашиб кетганини таққослаб кўриш учун мезон бўлиб хизмат қилиши лозим. Каутский биз кўздан кечираётганимиз брошюрада: «Ҳозирги вазият шундай бир хавф туғдирадигани, бизни (яъни герман социал-демократиясини) ҳақиқатдагидан мўътадилроқ деб ўйлаш осон бўлади», — деб ёзган эди. Ҳақиқатда герман социал-демократик партияси тахмин қилинганидан беқиёс даражада мўътадилроқ ва оппортунистроқ бўлиб чиқди!

Шуниси характерлики, революциялар эраси бошланганлиги тўғрисида Каутский шундай аниқ фикрлар баён қилгани ҳолда, у, ўзининг айтишича, ўша «сиёсий революция» масаласини текширишга бағишланган брошюрада ҳам давлат масаласини яна бутунлай четлаб ўтган.

Масалани бундай четлаб ўтиш, у ҳақда индамаслик, ундан бўйин товланларнинг ҳаммаси натижасида Каутский муқаррар равишда батамом оппортунизм томонига ўтиб кетди, ҳозир бизга ана шу тўғрида гапиришга тўғри келади.

Герман социал-демократияси Каутский тили билан мана бундай деб айтгандай бўлади: мен революцион қарашларимда тураман (1899 йил). Мен, айниқса, пролетариатнинг социал революцияси бўлиши муқаррар эканлигини эътироф қиламан (1902 йил). Мен революциянинг янги даври келишини эътироф қиламан (1909 йил). Лекин пролетар революциясининг давлат бобидаги вазифалари тўғрисидаги масала қўйилар экан, мен ҳар ҳолда Марксни 1852 йилдаёқ айтган гапларига қарши чиқиб орқага қайтаман (1912 йил).

Каутскийнинг Паннекук билан қилган мунозарасида масала худди ана шу тарзда кўндаланг қилиб қўйилган эди.

КАУТСКИЙНИНГ ПАННЕКУК БИЛАН МУНОЗАРАСИ

Паннекук «сўл радикал» оқим намояндаси сифатида Каутскийга қарши чиқди, бу оқим сафида Роза Люксембург, Карл Радек ва бошқалар бўлиб, у революцион тактикани ҳимоя қилган ва, Каутский марксизм билан оппортунизм ўртасида принципсизлик билан иккиланиб турувчи «центр» позициясига ўтмоқда, деган фикр асосида бирлашган эди. Уруш бу фикрнинг тўғрилигини батамом исбот қилди, чунки бу вақтда (марксистик оқим деб нотўғри аталган) «центр» ёки «каутскийчилик» оқими ўзининг бутун нотавабон ожизлигини кўрсатди.

Паннекук давлат масаласига тўхталиб ўтилган «Ом-мавий ҳаракат ва революция» деган мақолада («Neue Zeit», 1912, XXX, 2) Каутскийнинг позициясига «пассив радикализм» позицияси деб, «ҳеч нарса қилмасдан кутиб ётиш назарияси» деб баҳо берди. «Каутский революция процессини кўришни истамайди» (616-бет). Паннекук масалани шу тахлитда қўйиб, пролетар революциясининг давлат бобидаги вазифалари тўғрисидаги бизни қизиқтирадиган темага яқин келди.

У бундай деб ёзган эди: «Пролетариатнинг кураши давлат ҳокимияти учун буржуазияга қарши олиб бориладиган оддий курашгина эмас, балки давлат ҳокимиятига қарши курашдир. Пролетар революциясининг мазмуни давлат кучининг қуролини йўқ қилиш ва уларни пролетариат кучининг қуроли билан сиқиб чиқариш (айнан: тарқатиб юбориш *Auflosung*)дир... Ку-

рашнинг оқибат натижаси сифатида, давлат ташкилоти батамом емирилганидан кейингина кураш тўхтайдди. Кўпчиликнинг ташкилоти ўзининг афзаллигини шу билан исбот қиладики, у ҳукмрон озчиликнинг ташкилотини йўқ қилади» (548-бет).

Паннекукнинг ўз фикрларини ифода қилган таърифида жуда катта камчиликлар бор. Лекин ундаги фикр ҳар ҳолда равшан, бироқ Каутскийнинг бу фикрни қандай рад қилганлиги қизиқ.

Каутский бундай деб ёзган эди. «Шу чоққача социал-демократлар билан анархистлар ўртасидаги қарама-қаршилик шундан иборат эдики, социал-демократлар давлат ҳокимиятини қўлга киритишни истардилар, анархистлар — уни емиришни истардилар Паннекук унисини ҳам, бунисини ҳам истайдди» (724-бет).

Паннекук баёнида (унинг мақоласида текшираётганимиз темага алоқаси бўлмаган бошқа камчиликлар борлиги тўғрисида гапирмаёқ қўя қолайлик) аниқлик ва конкретлик етишмагани ҳолда, Каутский масаланинг худди шу Паннекук томонидан кўрсатилган *принципиал* моҳиятини олган ва *асосий принципиал* масалада Каутский марксизм позициясини бутунлай ташлаб, батамом оппортунизм томонига ўтиб кетган. У социал-демократлар билан анархистлар ўртасидаги фарқни бутунлай нотўғри кўрсатган, марксизмни батамом бузган ва разиллаштирган.

Марксистлар билан анархистлар ўртасидаги фарқ шундан иборатки, (1) марксистлар давлатни батамом йўқ қилишни ўзларига мақсад қилиб қўйиш билан бирга, бу мақсадни социалистик революция синфларни йўқ қилгандан кейингина амалга ошириладиган мақсад деб, давлатнинг барҳам топишига олиб борадиган социализмни барпо қилиш натижаси деб эътироф қиладилар; анархистлар давлатни бугун-эрта бутунлай йўқ қилмоқчи бўладилар, бундай қилишни амалга ошириш шароитларини тушунмайдилар. (2) Марксистлар пролетариат сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиб, эски давлат машинасини батамом емириши, уни қуроланган ишчиларнинг Коммуна типидagi ташкилотидан иборат бўлган янги давлат машинаси билан алмаштириши зарур деб эътироф қиладилар; анархистлар давлат машинасини емириш фикрини ёқлаганлари ҳолда, пролетариатнинг бу машинани *нима билан* алмаштиришини ва унинг революцион ҳокимиятдан қандай фойдаланишини аниқ тасаввур қила олмайдилар; анархистлар ҳатто давлат ҳокимиятидан революцион пролетариатнинг фойдаланишини, унинг революцион дикта-

турасини инкор қиладилар. (3) Марксистлар ҳозирги давлатдан фойдаланиш йўли билан пролетариатни революцияга тайёрлашни талаб қиладилар; анархистлар буни инкор қиладилар.

Бу мунозарада Паннекук марксизм намояндаси сифатида Каутскийга қарши чиққан эди, чунки Маркснинг худди ўзи, пролетариат давлат ҳокимиятини эски давлат аппаратининг янги қўлга ўтиши маъносида жўнгина ўз қўлига олавермайди, балки бу аппаратни мажақлаб ташлаши, синдириши, уни янги аппарат билан алмаштириши лозим, деб таълим берган эди.

Каутский марксизмдан юз ўгириб, оппортунистлар томонига ўтади, чунки унинг мулоҳазаларида давлат машинасини емириш — оппортунистлар учун асло маъқул бўлмаган емириш — тўғрисидаги масала бутунлай йўқолиб кетади ва оппортунистларнинг «ҳокимиятни қўлга киритиш» деган тушунчани шунчаки кўпчиликка эга бўлиш деган маънода талқин қилишлари учун имконият қолади.

Каутский ўзининг марксизмни бузганлигини яшириш учун, худди қироатхон каби иш кўради: у Маркснинг ўзидан «цитата» олиб пеш қилади. Маркс 1850 йилда: «кучларни давлат ҳокимияти қўлида қатъий суратда марказлаштириш» зарур¹¹⁰, — деб ёзган эди. Каутский бўлса, тантана билан: Паннекук «марказчиликни» бузмоқчи бўлмаётганмикин? — деб савол қўяди.

Бу энди Бернштейннинг: марказчилик ўрнига федерация бўлсин, деган масалада марксизм билан прудонизмнинг фикрлари бир, — деб кўрсатишига ўхшаган қуруқ бер найрангбозликдир.

Каутский «цитата»ни бутунлай ўринсиз олган. Эски давлат машинаси билан ҳам, янги давлат машинаси билан ҳам марказчиликни жорий қилиш мумкин. Агар ишчилар ўзларининг қуrolли кучларини ихтиёрий суратда бирлаштирсалар, бу нарса марказчилик бўлади, лекин бу марказчилик марказлашган давлат аппаратини, доимий армияни, полицияни, бюрократияни «батамом емиришга» асосланган бўлади. Каутский Маркс билан Энгельснинг Коммуна тўғрисидаги жуда яхши маълум муҳокамаларини четлаб ўтиб ва масалага алоқаси бўлмаган цитатани келтириб, тамомила фирибгарларча иш кўради.

«...Эҳтимол, Паннекук амалдорларнинг давлат функцияларини йўқотмоқчидир? — деб давом этади Каутский. — Бироқ биз партия ташкилотида ҳам, касаба ташкилотида ҳам амалдорларсиз иш

кўра олмаймиз, давлатни идора қилиш тўғрисида гапирмасак ҳам бўлади. Бизнинг программамиз давлат амалдорларини йўқ қилишни эмас, балки уларнинг халқ томонидан сайланиб қўйилишини талаб қилади... Бизда ҳозир гап, «бўлажак давлат»да идора аппарати қандай тусда бўлиши устида эмас, балки бизнинг сиёсий курашимиз *давлат ҳокимиятини қўлга киритишимиздан олдин* (курсив Каутскийники) бу ҳокимиятни йўқ қилдимиз (айнан: тарқатиб юборадими *auflost*), деган масала устида бораётир. Қандай министрлик ўз амалдорлари билан бирга йўқ қилиниши мумкин? Маориф, юстиция, молия, ҳарбий министрликлар кўрсатилади. «Йўқ, бизнинг ҳукуматга қарши олиб бораётган сиёсий курашимиз ҳозирги министрликлардан биронтасини ҳам йўқ қилмайди... Англашилмовчиликлар бўлмаслиги учун, такрор айтаманки: гап голиб социал-демократия «бўлажак давлат»га қандай форма бериши устида эмас, балки оппозициямизнинг ҳозирги давлатни қандай ўзгартириши устида бораётир» (725-бет).

Бу — нақ ҳаддан ошишнинг ўзи. Паннекук нақ *революция* тўғрисидаги масалани ўртага қўйган эди. Бу нарса унинг мақоласининг сарлавҳасида ҳам, цитата қилиб келтирилган жойларида ҳам очиқ айтилган. Каутский «оппозиция» тўғрисидаги масалага сакраб ўтиб, нақ революцион нуқтаи назарни оппортунистик нуқтаи назар билан алмаштиради. У, аслини айтганда: ҳозирча оппозиция бўлишимиз керак, ҳокимият қўлга киритилгандан кейин алоҳида гапиришамиз, — дейди. *Революция йўқолиб кетади!* Бу эса оппортунистлар учун керак бўлган нарсанинг худди ўзгинасидир.

Гап оппозиция тўғрисида ва умуман сиёсий кураш тўғрисида эмас, балки нақ *революция* тўғрисида бораётир. Революция шундан иборатки, пролетариат «идора қилиш аппарати»ни ва *бутун* давлат аппаратини *емиради*, уни қуrolли ишчилардан иборат бўлган янги давлат аппарати билан алмаштиради. Каутский «министрликлар»га «хурофий эҳтиром» кўрсатади, лекин нима учун уларни, масалан, тўла ҳокимиятга ва бутун ҳокимиятга эга бўлган ишчи ва солдат депутатлари Советлари ҳузуридаги мутахассислар комиссиялари билан алмаштириш мумкин эмас?

Масаланинг моҳияти асло «министрликлар» қоладими-йўқми, «мутахассислар комиссиялари» ёки қандай бўлса-да бошқа муассасалар бўладими-йўқми деган масалада эмас, бунинг бутунлай аҳамияти йўқ. Масаланинг моҳияти (мингларча воситалар билан буржуазияга боғланган ҳамда бошдан-оёқ эскилик ва қолоқлик руҳи билан суғорилган) эски давлат машинаси сақланиб қоладими ёки у *емириладими* ва *янги* давлат машинаси билан

алмаштириладими деган масаладир. Революция янги синфнинг эски давлат машинаси ёрдами билан ҳукмронлик қилишидан, идора қилишидан иборат бўлиши лозим эмас, балки янги синфнинг бу машинани *мажақлаб ташлашидан* ва янги машина ёрдами билан ҳукмронлик қилишидан, идора қилишидан иборат бўлиши лозим.— Каутский марксизмнинг ана шу *асосий* ғоясини бекитиб кетади ёки у буни бутунлай тушунмаган.

Унинг амалдорлар тўғрисидаги саволи Коммуна сабоқларини ва Маркснинг таълимотини тушунмаганлигини яққол кўрсатади. «Биз партия ташкилотида ҳам, касаба ташкилотида ҳам амалдорларсиз иш кўра олмаймиз...» — дейди.

Биз *капитализм шароитида, буржуазиянинг ҳукмронлиги* шароитида амалдорларсиз иш кўра олмаймиз. Капитализм пролетариатни эзган, меҳнаткашлар оммасини қулликка солган. Капитализм шароитида, оммани ёлланма қулликда, муҳтожликда ва қашшоқликда қолдирган бутун вазият туфайли демократизм торайтирилган, сиқилган, чекланган, расво қилинган. Шу сабабдан ва фақат шу сабабдан бизнинг сиёсий ва касаба ташкилотларимиздаги мансабдор шахслар капитализм шароитида бузилмоқда (ёки, аниқроқ қилиб айтганда, бузилишга мойил, ва бюрократларга, яъни оммадан ажралган, омманинг *тепасида* турадиган чимтиёзли шахсларга айланишга мойил).

Бюрократизмнинг *моҳияти* ана шунда ва капиталистлар экспроприация қилинмагунча, буржуазия ағдариб ташланмагунча, шунгача, *ҳатто* пролетар мансабдор шахсларининг ҳам маълум даражада «бюрократлашувлари» муқаррардир.

Каутскийнинг фикрича, мана бундай бўлиб чиқади: социализм шароитида сайланиб қўйиладиган мансабдор шахслар бўлар экан, демак, амалдорлар ҳам бўлади, бюрократия ҳам бўлади! Худди ана шуниси нотўғри. Маркс худди Коммунани мисол қилиб туриб, социализм шароитида мансабдор шахсларнинг сайланиб қўйиладиган бўлишларидан ташқари, *яна* исталган вақтда алмаштирилиб турадиган бўлишларини амалга ошириб бориш, *яна* уларнинг иш ҳақини ўртача ишчининг иш ҳақи даражасига тушириш, *яна* парламентар муассасаларни «ишловчи, яъни қонунлар чиқарувчи ва уларни ижро этувчи»¹¹¹ муассасалар билан алмаштириш *натижасида* бу мансабдор шахслар «бюрократ» бўлмай, «амалдор» бўлмай қоладилар, деган эди.

Аслида, Каутскийнинг Паннекукка қарши қўйган ҳамма далиллари ва Каутскийнинг, биз касаба ташкилотларида ҳам, партия ташкилотларида ҳам амалдорларсиз иш кўра олмаймиз, деб кўрсатган жуда ажойиб баҳонаси Бернштейннинг умуман марксизмга қарши ишлатган эски «баҳоналарини» Каутскийнинг ўзи такрорлаётганини кўрсатади. Бернштейн ўзининг «Социализмнинг шарт-шароитлари» деган ренегатча китобида «примитив» демократия ғояларига қарши, унинг ўзи «доктринёрча демократизм» деб атаган нарсага қарши — императив: мандатлар, иш ҳақи олмайдиган мансабдор шахслар, кучга эга бўлмаган ваколатли марказий муассаса ва бошқаларга қарши курашади. Бернштейн бу «примитив» демократизмнинг асоссизлигини исбот қилмоқ учун, инглиз: тред-юнионларининг эр-хотин Вебблар¹¹² томонидан баён қилинган тажрибасини далил қилиб кўрсатади. Гўё «бутунлай эркинликда» (немисча нашрининг 137-бети) ривожланган тред-юнионлар ўз тараққиётининг етмиш йили мобайнида примитив демократизмнинг мутлақо яроқсизлигига ишонч ҳосил қилинган ва уни одатдаги демократизм билан: бюрократизмга қўшилиб кетган парламентаризм билан алмаштирилган, эмиш.

Ҳақиқатда эса тред-юнионлар «бутунлай эркинликда» эмас, *балки бутунлай капиталистик қулликда* ривож топдилар, бундай қуллик шароитида, албатта, ҳукм сураётган ёвузликка, зўравонликка, ҳақсизликка, «олий» идора қилиш ишларидан камбағалларни чиқариб ташлашга бир қанча ён бермасдан «иш кўриб бўлмайди». Социализм шароитида «примитив» демократиянинг кўп қисми муқаррар равишда жонланади, чунки аҳолининг *жуда кўпчилиги* цивилизацияли жамиятлар тарихида биринчи марта фақат овоз беришда ва сайловлардагина эмас, балки *кундалик идора қилиш ишларида ҳам мустақил равишда* иштирок қилиш даражасига кўтарилади. Социализм шароитида *ҳамма киши* навбатма-навбат идора қилади ва ҳеч ким идора қилмайдиган тартибга тез ўурсатда одатланиб қолади.

Доҳиёна танқид ва анализ қилиш идрокига эга бўлган Маркс Коммунанинг амалий тадбирларида шундай бир *бурилиш* борлигини кўрдик, оппортунистлар қўрқоқликлари орқасида, буржуазия билан алоқани бутунлай узишни истамаганликлари орқасида бу бурилишдан кўрқадилар ва уни эътироф қилишни истамайдилар, анархистлар ҳам ё шошқалоқликлари орқасида, ёки умуман оммавий социал ўзгаришларнинг шароитларини тушунма-

танликлари орқасида бу бурилишни кўришни истамайдилар. Бошдан-оёқ филистёрлик руҳи билан суғорилган ва, аслида, революцияга, революциянинг ижодиётига ишонмайдиган, лекин ундан (биздаги меньшевик ва эсерлар қўрққани каби) ўлгудай қўрқадиган оппортунист: «эски давлат машинасини емириш тўғрисида ўйлаш ҳам керак эмас, биз министрликларсиз ва амалдорларсиз иш кўра олмаймиз», — деб муҳокама юритади.

Анархист (албатта, жаноб Кропоткинлар ва шерикларига эргашиб, буржуазия орқасидан судралиб борадиган анархист эмас, балки анархистларнинг энг яхшиси): «эски давлат машинасини *фақат* емириш тўғрисида ўйлаш керак, илгариги пролетар революцияларининг *конкрет* сабоқларини билишнинг ва емириладиган нарсани *нима билан* ва *қандай* алмаштириш лозимлигини анализ қилишнинг кераги йўқ», — деб муҳокама юритади; шунинг учун ҳам анархистнинг муҳокамасидан: конкрет вазифалар устида жуда ҳам дадиллик билан ва айни замонда омма ҳаракатининг амалий шароитларини назарда тутиб революцион иш олиб бориш ўрнига, *умидсизланиш* тактикаси келиб чиқади.

Маркс бизни ҳар иккала хатони қилмасликка ўргатади, бутун эски давлат машинасини емиришда фидокорона дадилликка ўргатади ва айни замонда масалани конкрет суратда ўртага қўйишга ўргатади: Коммуна бир неча ҳафта давомида *янги*, пролетар давлат машинасини фалон тарзда қуришни *бошлай* олди, кенг демократизмга ва бюрократизмни йўқ қилишга олиб борадиган бу тадбирларни фалон тарзда амалга оширди деб ўргатади. Революцион дадилликни коммунарлардан ўрганайлик, уларнинг амалий тадбирларини амалий жиҳатдан муҳим ва дарҳол амалга ошириш мумкин бўлган тадбирлар *белгилашнинг* намунаси деб билайлик, ана шунда, биз *шундай йўл билан бориб*, бюрократизмни батамом емиришга етамиз.

Бундай емириш имконияти шу билан таъмин қилинганки, социализм иш кунини қисқартади, *оммани* янги турмушга отлантиради, аҳолининг *кўпчилиги* учун беистисно *хамманинг* «давлат функцияларини» бажаришга имкон берадиган шароит вужудга келтиради, бу эса умуман ҳар қандай давлатнинг *батамом барҳам топишига* олиб келади.

«...Оммавий стачканинг вазифаси, — деб давом этади Каутский, — ҳеч қачон давлат ҳокимиятини *емиришдан* иборат бўлиши

мумкин эмас, балки ҳукуматни қандай бўлса-да, маълум бир масалада ён берадиган қилишдан ёки пролетариатга душман бўлган ҳукуматни пролетариатга ёрдам қиладиган (*entgegenkommende*) ҳукумат билан алмаштиришдан иборат бўлиши мумкин, холос... Лекин бу» (яъни пролетариатнинг душман ҳукумат устидан ғалаба қозониши) «ҳеч қачон ва ҳеч бир шароитда давлат ҳокимиятини *емиришга* олиб бора олмайди, балки *давлат ҳокимияти доирасида* кучлар нисбатини маълум даражада *ўзгартиб қўйишга* (*Verschiebung*) олиб кела олади, холос... Бинобарин, сиёсий курашимизнинг мақсади бунда ҳам, шу вақтгача бўлганидек, парламентда кўпчиликка эга бўлиш воситаси билан давлат ҳокимиятини қўлга киритиб олишдан ва парламентни ҳукумат тепасида турадиган ҳукмдорга айлантиришдан иборат бўлиб қолади» (726, 727, 732-бетлар).

* * *

Бу энди жуда ҳам ўтакетган ва жуда ҳам разил оппортунизмдир, оғизда революцияни эътироф қилган ҳолда, амалда ундан воз кечишдир. Каутскийнинг фикри «пролетариатга ёрдам қиладиган ҳукумат»дан нарига ўтмайди — бу эса 1847 йилга, яъни «Коммунистик Манифест»: «пролетариатни ҳукмрон синф қилиб уюштириш» керак¹¹³, — деб эълон қилган вақтга нисбатан филистёрликка қараб орқага томон қадам қўйишдир.

Каутскийга ўзи яхши кўрган «бирлик»ни, Шейдеманлар, Плехановлар, Вандервельдлар билан бўладиган «бирлик»ни амалга оширишга тўғри келади, уларнинг ҳаммаси «пролетариатга ёрдам қиладиган» ҳукумат учун курашишга розидирлар.

Биз бўлсак, социализмга хиёнат қилувчи бу хоинлардан ажраламиз ва бутун эски давлат машинасини емириш ҳамда қуролланган пролетариатнинг ўзи *ҳукумат бўлиши* учун курашамиз. Бу — «бир-биридан жуда катта фарқ қиладиган нарсалардир».

Каутскийга Легинлар ва Давидлар, Плехановлар, Потресовлар, Церетелилар, Черновларнинг ёқимли жўраларидан бўлиш тўғри келади, улар «давлат ҳокимияти доирасидаги кучлар нисбатини ўзгартиб қўйиш» учун, «парламентда кўпчиликка эга бўлиш учун ва парламентнинг ҳукумат устидан чексиз ҳукмрон бўлиши» учун курашишга ҳеч сўзсиз розидирлар, — бу шундай олий мақсадки, ундаги ҳамма нарса оппортунистлар учун маъқулдир, ҳамма нарса буржуа парламентар республикаси доирасида қолаверади.

Биз бўлсак оппортунистлардан ажраламиз: демак, «кучлар нисбатини ўзгартиб қўйиш» учун эмас, балки *буржуазияни ағдариш* учун, буржуа парламентаризмининг

«емириш» учун, Коммуна типдаги демократик республика ёки ишчи ва солдат депутатлари Советлари республикаси учун, пролетариатнинг революцион диктатураси учун олиб борилаётган курашда онгли пролетариатнинг ҳаммаси биз билан бўлади.

* * *

Германиядаги «Социалистик Ойлик»¹¹⁴ (Легин, Давид, Кольб ва бошқа кўп кишилар, шу жумладан скандинавиялик Стаунинг ва Брантинг ҳам), Франция ва Бельгиядаги жоресчилар¹¹⁵ ҳамда Вандервельд, италян партиясидаги ўнг қанот намояндалари бўлган Турати, Тревес ва бошқалар¹¹⁶, Англиядаги фабийчилар ва «мустақилчилар» (амалда доимо либералларга қарам бўлиб келган «мустақил ишчилар партияси»)¹¹⁷ ва шу сингари оқимлар халқаро социализмда Каутскийдан ўнгроқда турадилар. Бу жанобларнинг ҳаммаси парламент ишларида ва партиянинг публицистикасида жуда катта, кўпинча асосий роль ўйнаганлари ҳолда, пролетариат диктатурасини тўғридан-тўғри инкор қилмоқдалар, очикдан-очик оппортунизмни амалга оширмоқдалар. Бу жанобларнинг фикрича, пролетариат «диктатураси» демократияга «зид» эмиш!! Аслида уларнинг майда буржуа-демократлардан ҳеч қандай жиддий фарқлари йўқ.

Биз ана шу ҳолни эътиборга олиб, бундай хулоса чиқаришга ҳақлимиз: иккинчи Интернационал ўз расмий намояндаларининг кўпчилиги билан тамомла оппортунизм йўлига кириб кетди. Коммунанинг тажрибаси унутилибгина қолмади, балки тамоман бузилди. Ишчилар оммасига: сизнинг курашга чиқишингиз, эски давлат машинасини мажақлаб ташлашингиз, уни янги давлат машинаси билан алмаштиришингиз ва шу йўл билан ўзингизнинг сиёсий ҳукмронлигингизни жамиятни социалистик асосда қайтадан қуриш базасига айлантиришингиз лозим бўладиган вақт яқинлашаётир, деб тушунтирилмади,— оммага бунинг тескариси тушунтирилди ва «ҳокимиятни қўлга киритиш»ни шундай қилиб кўрсатдиларки, бунда оппортунизм учун мингларча имконият сақланиб қолар эди.

Импералистик рақобат натижасида кучли ҳарбий аппаратга эга бўлган давлатлар дунёга Англия ҳукмронлик қилсинми ёки Германия ҳукмронлик қилсинми, молия капиталининг қайси бири ҳукмронлик қилсин, деган масала устида бўлаётган тортишувни ҳал қилмоқ учун мил-

лионларча одамларни қириб nobud қилувчи баҳайбат уруш аждаҳоларига айланган бир вақтда, пролетар революциясининг давлатга муносабати тўғрисидаги масалани бузиш ва бу масала тўғрисида индамаслик революциянинг жуда катта зиён етказмай қолмайди*.

* Сўнгга қўлёзмада бундай дейилган:

VII БОБ

1905 ВА 1917 ЙИЛЛАРДАГИ РУС РЕВОЛЮЦИЯЛАРИНИНГ
ТАЖРИБАСИ

Бу бобнинг сарлавҳасида кўрсатилган тема шу қадар кенг ва каттаки, бу темада кўп томлардан иборат асар ёзиш мумкин ва лозим. Бу брошюрада, албатта, пролетариатнинг революцияда давлат ҳокимияти бобидаги вазифаларига бевосита алоқадор бўлган тажрибанинг энг асосий сабоқларини ёритиш билангина чекланишга тўғри келади». (Шу жойда қўлёзма узилади.) *Ред.*

БИРИНЧИ НАШРИГА СЎНГСЎЗ

Ушбу брошюра 1917 йилнинг август ва сентябрь ойларида ёзилди. Мен брошюранинг навбатдаги, еттинчи бобининг: «1905 ва 1917 йиллардаги рус революцияларининг тажрибаси» деган бобининг планини тузиб қўйган эдим. Лекин мен бу бобнинг, сарлавҳасидан бошқа, бир сатрини ҳам ёзишга улгура олмадим: сиёсий кризис, 1917 йил октябрь революциясининг арафаси «халақит берди». Бундай «халақит» учун фақат хурсанд бўлиш мумкин. Лекин брошюранинг («1905 ва 1917 йиллардаги рус революцияларининг тажрибаси»га бағишланган) иккинчи қисмини, аҳтимол, узоқ вақтгача кечиктиришга тўғри келар; «революция тажрибаси» тўғрисида ёзишдан кўра бу тажрибани амалда қилиш ёқимлироқ ва фойдалироқдир.

Автор

Петроград.
1917 йил 30 ноябрь

1917 йил август—сентябрда
ёзилган; II бобнинг 3-§ и
1918 йилнинг 17 декабридан
олдинроқ ёзилган

1918 йилда Петроградда
«Жизнь и знание» нашриётида
алоҳида китоб қилиб босилган

В. И. Лениннинг Тўла асарлар
тўплами текстига мувофиқ
босилди, 33-том, 1—141-бетлар

ИЗОҲЛАР

¹ «Давлат ва революция. Марксизмнинг давлат тўғрисидаги таълимоти ва пролетариатнинг революциядаги вазифалари» китобини В. И. Ленин подпольеда (Разливда ва Гельсингфорсда) 1917 йилнинг август—сентябрь ойларида ёзган. Бу асар Лениннинг анча қисқа вақт ичида, асосан 1917 йил январь—февраль ойларида олиб борган улкан илмий-тадқиқот ишининг натижасидир.

Н. К. Крупскаянинг сўзларига қараганда, Ленин пролетариатнинг давлат ҳокимиятининг характери тўғрисидаги масала билан эмиграциянинг охириги йилларида кўп шуғулланган. Ленин 1916 йилнинг иккинчи ярмида давлат ҳақидаги масалани назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш зарурати ҳақида: «...ҳозир кун тартибда турган вазифа,— деб ёзади А. Г. Шляпниковга,— бизнинг резолюцияларимизда ва брошюрамизда мустаҳкамланган йўлни (чоризмга ва бошқаларга қарши кураш йўлини) давом эттиришдангина эмас., балки бу йўлни рўй бераётган бемаънигарчиликлардан ва демократияни инкор қилишдек чалкашликдан тозалашдан ҳам иборатдир (булар жумласига қуролсизланиш, ўз тақдирини ўзи белгилашни инкор қилиш, «умуман» ватанни ҳимоя қилишни назарий жиҳатдан нотўғри инкор қилиш, умуман давлатнинг аҳамияти ҳамда роли масаласидаги иккиланиш ва ҳоказолар киради) (Тўла асарлар тўплами, 49-том, 345-бет).

Н. И. Бухарин 1916 йилнинг иккинчи ярмида бир қанча мақолаларида давлат ҳамда пролетариат диктатураси ҳақида антимарксистик, ярим анархистик фикрларни ёқлаб чиқди. 1916 йил декабрда Ленин «Ёшлар Интернационали» деган қисқа бир мақоласида Бухарин позициясини қаттиқ танқид қилди ҳамда марксизмнинг давлатга муносабати тўғрисида муфассал мақола ёвишга ваъда берди (ТАТ, 30-том, 265—269-бетларга қаралсин).

Н. К. Крупскаянинг айтишича, 1916 йил кузи ва 1917 йил бошларида Ленин назарий ишга шўнғиб кетди. Ўша пайтда Цюрихда яшар экан, кутубхонада зўр бериб ишлади, К. Маркс ва Ф. Энгельснинг давлат масаласига оид асарларини ўрганди. 1917 йил 4(17) февралда Ленин А. М. Коллонтайга марксизмнинг давлатга муносабати масаласига оид материални деярли тайёрлаб қўйганини маълум қилди. Бу ёзувлар «Марксизм давлат тўғрисида» деб сарлавҳа қўйилган кўк муқовалик дафтарга майда, зич қилиб битилган эди. Унда К. Маркс ва Ф. Энгельс асарларидан олинган цитаталар, шунингдек К. Каутский, А. Паннекук ва Э. Бернштейн мақолалари ва китобларидан олинган парчалар, Лениннинг танқидий мулоҳазалари, чиқарган хулосалари ва уму-

ний якунлари жамланган эди (ўша жойда, 33-том, 145—343-бетларга қаралсин).

1917 йил 3(16) апрелда В. И. Ленин Швейцариядан Россияга қайтиб келди. Амалий революцион фаолият билан банд бўлганлиги учун Владимир Ильич ўйлаб қўйган ишини давом эттира олмади. Бироқ, бу ҳақдаги фикр ҳамisha унинг ёдида эди. Ленин 1917 йилнинг июнида марксизмнинг давлатга муносабати тўғрисидаги асар устида ишлаши учун ўзига зарур китоблар рўйхатини тузди, шунингдек Петербургдаги Халқ кутубхонасида ишлаш тартибини суриштириб билди. 1917 йилнинг июль кунларидан кейин Ленин Муваққат ҳукуматнинг таъқибидан яшириниб юрган чоғида «Давлат ва революция» деган асарни устида ишлаш имкониятига эга бўлди. У Разливга «кўк муқовали дафтар»ни келтиришни илтимос қилди, июлнинг охирида — августнинг бошларида Гельсингфорсга жўнаш олдида ўртоқларига берган топшириқлари рўйхатида шошилинч равишда ишлаш учун, Ф. Энгельснинг «Анти-Дюринг» асарини юборишни, сал кейинроқ эса К. Маркснинг «Философия қашшоқлиги» асарининг ҳамда «Коммунистик партия манифести»нинг немисча ва русча нусхаларини топишда ёрдам кўрсатишни илтимос этди.

Гельсингфорсга келгандан кейин Ленин «Давлат ва революция» деган асарини ўзинга астойдил киришди, бу ҳақда августнинг бошларида М. И. Ульяновага: «Давлат тўғрисида мени кўпдан бери қизиқтириб келаётган асарни ўзинга киришдим» деб маълум қилди (ўша ерда, 55-том, 430-бет).

В. И. Ленин «Давлат ва революция» китоби устида ишлар экан, «Марксизм давлат тўғрисида» деган қўл ёзмасидаги материалларнинг ҳаммасидан фойдаланган эмас. Ленин тайёргарлик материалларидан бўлак «Давлат ва революция» китобининг I боб 4-§ га қўшимча қилиб Энгельснинг «Анти-Дюринг» асаридан куч ишлатишнинг роли ҳақида цитата (шу нашр, 20—21-бетларга қаралсин) ва VI бобнинг 2-§ га Каутскийнинг «Социал революция» брошюрасидан цитата (шу нашр, 107-бетга қаралсин) ва бошқаларни киритди, булар «Марксизм давлат тўғрисида» деган дафтарда йўқ эди.

«Давлат ва революция» китоби қўлёзмасининг 10-бетдаги, афтидан, Энгельснинг асарини олмасдан олди битилган қуйидаги ёзув диққатга сазовор: ««Анти-Дюринг»дан Энгельс куч ишлатиш йўли билан қилинадиган революция ҳақидаги фикрни Дюринг ох-воҳлар билан тан олади, ҳолбуки, куч ишлатиш йўли билан қилинадиган ҳар қандай революция оммани қайта тарбиялаб, қайта ўргатиб, унинг ўзлигини англашани, ўзини ўзи ҳурмат қилишини ва ҳоказоларни мислсиз ошириб, гоёят катта роль ўйнайдя деган жойни («Зўравонлик назарияси» бобларидан бирининг охирида бўлиши керак) топиш ва уни немисчадан таржима қилиш керак». Ленин «Анти-Дюринг»дан бир нусха олганидан сўнг бу ёзувни тегишли цитата билан алмаштирди.

«Давлат ва революция» китоби мўлжалда етти бобдан иборат бўлиши керак эди, бироқ Ленин «1905 ва 1917 йиллардаги рус революциялари тажрибаси» деган охири, еттинчи бобни ёзмаган. Бу бобнинг мукамал ишлаб чиқилган планлари ва «Хотима» плани сақланиб қолган холос (ТАТ, 33-том, 350—351, 360—361-бетларга қаралсин). Ленин китобининг ноширига юборган мактубида: «бу, VII бобни тугаллашни жуда кечиктириб юборсам, ёки бу боб ҳаддан ташқари катта бўлиб кетса, у ҳолда дастлабки олти бобни алоҳида, биринчи китоб тариқасида чиқармоқ лозим»

деб ёзган эди. «Давлат ва революция» китобига оид планлар, конспектлар ва мулоҳазалар ўша томининг 344—366-бетларидан қаралсин.

1917 йил 13(26) сентябрда Ленин Н. К. Крупская орқали «Жизнь и знание» нашриётининг вакили В. Д. Бонч-Бруевич билан етти китобини чиқариш ҳақида шартнома тузди, булар орасида «Давлат ва революция» китоби ҳам бор эди.

Қўл ёзманинг биринчи саҳифасида китоб муаллифи «Ф. Ф. Ивановский» деб ёзилган. Муваққат ҳукумат мусодара қилмаслиги учун Ленин ўз асарини шундай таҳаллус билан нашр эттирмоқчи эди. «Давлат ва революция» китоби 1918 йилда нашр этилгани учун бу таҳаллусга зарурат қолмади, шу сабабли китоб Владимир Ильичнинг «В. Ильин (Н. Ленин)» деган маълум адабий таҳаллуси билан 30700 нусхада босилди. Китобга ёзилган сўз бошининг ва I бобдаги 1 ҳамда 2-параграфларнинг 1917 йил 17(30) декабрда «Правда» газетасида босилиб чиқиши Ленин асарининг кенг оммалашувига сабаб бўлди. Китобини маҳаллий нашриётлар ҳам нашр этди.

1919 йилда «Давлат ва революция» китобининг иккинчи нашри чиқарилди. Муаллиф иккинчи бобга «1852 йилда масаланинг Маркс томонидан қўйилиши» деган янги параграф киритди.

Лениннинг «Давлат ва революция» китоби СССРда ва чет элларда кенг тарқалди. СССРда 1918 йилдан 1961 йилгача 190 марта, 6592 минг нусха, 46 тилда нашр этилди. Чет элларда, нотўла маълумотларга кўра Лениннинг бу китоби 35 тилда чиқарилган.—1.

² *Фабийчилар* — 1884 йилда ташкил қилинган инглиз реформистик ташкилотининг — Фабийчилар жамиятининг аъзолари; жамият ўз номини эрамиздан аввалги III асрда ўтган Рим саркардаси Фабий Максим номидан олган; Фабий Максим кутиб туриш тактикасини тутганлиги, Ганнибалга қарши урушда қатъий жанглардан бош тортганлиги учун «Кунктатор» («Сусткаш») деган ном олган эди. Фабийчилар жамиятининг аъзолари асосан буржуа зиёлиларнинг вакилларида — олимлар, ёзувчилар, сиёсий арбоблардан (масалан, С. ва Б. Вебб, Б. Шоу, Р. Макдональд ва ҳоказолардан) иборат эди; улар пролетариатнинг синфий кураши ва социалистик революция зарурлигини инкор этган ҳамда фақат майда реформалар ўтказиш, жамиятни аста-секин ўзгартириб бориш йўли билангина капитализмдан социализмга ўтиш мумкин деб даъво қилган. В. И. Ленин фабийчиликка «ўтакетган оппортунизм оқими» деб баҳо берган эди (ТАТ, 16-том, 386-бет). 1900 йилда Фабийчилар жамияти лейбористлар партиясига қўшилди. «Фабийчилар социализми» лейбористлар идеологиясининг манбаларидан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Биринчи жаҳон уруши йилларида (1914—1918) фабийчилар социал-шовинизм позициясида туришди. Фабийчиларга берилган баҳо В. И. Лениннинг «Инглиз пацифизми ва инглизларнинг назарияни ёқтирмаслиги» деган мақоласидан қаралсин (ўша жойда, 26-том, 306—316-бетлар).—3.

³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 23—178-бетларга қаралсин.—6.

⁴ Гегель давлат назариясини 1821 йилда нашр этилган «Grundlinien der Philosophie des Rechts» («Хуқуқ философияси асослари») китобининг якунловчи қисмида баён этган Гегелнинг кито-

бини давлат масаласи талқин этилган 261—313-§§ ларини Маркс «Гегелнинг ҳуқуқ философияси танқидига доир» деган асарида муфассал таҳлил қилган (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 1-том, 219—368, 414—429-бетларга қаралсин). Гегель қарашларини танқидий таҳлил қилиш натижасида Маркс чиқарган хулосалар ҳақида Ф. Энгельс «Карл Маркс» деган мақоласида бундай деб ёзади: «Гегелнинг ҳуқуқ философиясига асосланган Маркс инсоният тарихий тараққиётининг калитви қидириш керак бўлган соҳа Гегель «бутун бинонинг пештоқи» деб тасвирлаган давлат эмас, балки, аксинча, Гегель мутлақо назарига илмаган «гражданлар жамияти»дир, деган хулосага келди» (ўша жойда, 16-том, 378—379-бетлар).—6.

⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар 2-нашр, 21-том, 169—170-бетларга қаралсин.—6.

⁶ *Социалист-революционерлар* (эсерлар) — Россиядаги майда буржуа партияси; 1901 йилнинг охири — 1902 йилнинг бошида турли народниклик группалари ва тўғарақларининг («Социалист-революционерлар союзи», Социалист-революционерлар партияси ва бошқаларининг) бирлашуви натижасида вужудга келган. Эсерларнинг қарашлари народниклик ғоялари билан ревизионизм ғояларининг эклектик қоршмасидан иборат эди; эсерлар, Ленин ибораси билан айтганда, «народникликнинг нуқсонларини» тузатиш учун «марксизмни мода бўлган оппортунистик «танқид» қилиш билан» ямамоқчи бўлганлар (ТАТ, 11-том, 327-бет). Эсерларнинг аксарияти биринчи жаҳон уруши йилларида социал-шовинизм позициясида турган.

1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин эсерлар меньшевиклар билан биргаликда буржуа Муваққат ҳукуматининг асосий таянчига айланган, партиянинг лидерлари (Керенский, Авксентьев, Чернов) эса бу ҳукумат составига кирган эди. Эсерлар партияси помещиклар ер эгаллигига барҳам бериш керак, деган деҳқонлар талабини қўллаб-қувватлашдан бош тортиди, ернинг помещиклар мулки бўлишини сақлаб қолишни ёқлаб чиқди; Муваққат ҳукуматининг эсер министрлари помещикларнинг ерларини босиб олган деҳқонларга қарши жазо отрядлари юборди. Октябрь қуроли қўзғолони арафасида эсерлар партияси капиталистик тузумни ҳимоя қилиб, очиқдан-очиқ контрреволюцион буржуазия томонига ўтиб кетди, натижада революцион халқ оmmasидан ажралиб яккамохов бўлиб қолди.

1917 йил ноябрининг охирида эсерларнинг сўл қаноти мустақил сўл эсерлар партиясини тузди. Сўл эсерлар деҳқонлар оmmasи орасида ўз таъсирларини сақлаб қолишга интилиб, Совет ҳокимиятини расман таниди ва большевиклар билан келишиб иш тутди, бироқ тез орада Совет ҳокимиятига қарши кураш олиб борили йўлига ўтди.

Чет давлатларнинг ҳарбий интервенцияси ва гражданлар уруши йилларида эсерлар контрреволюцион қўпуровчилик ишларини олиб борди, интервентлар билан оқгвардиячиларни фаол равишда қўллаб-қувватлади, контрреволюцион фитналарда қатнашди, Совет давлати ва Коммунистик партия арбобларига қарши террорчилик ишларини ташкил қилди. Гражданлар уруши тугагандан кейин эсерлар мамлакат ичкарасида ва эмиграциядаги оқгвардиячилар қароргоҳида туриб Совет давлатига қарши душманлик ишларини давом эттирди.—7.

⁷ *Жамиятнинг гентил, уруғдошлик ташкилоти* — ибтидоий жамоа тузуми, яъни инсоният тарихидаги биринчи ижтимоий-иқтисодий формация. Уруғдошлик жамоаси хўжалик ва ижтимоий алоқалар воситаси билан бирлашган қон-қардошлар коллективидан иборат бўлган. Уруғдошлик тузуми ўз тараққиётида икки даврни: матриархат ва патриархат даврларини босиб ўтди. Патриархат ибтидоий жамиятнинг синфий жамиятга айланиши ва давлатнинг пайдо бўлиши билан тугалланди. Ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги ва маҳсулотларнинг тенг тақсимланиши ибтидоий жамоа тузумидаги ишлаб чиқариш муносабатларининг негизи эди. Бу — ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг ўша даврдаги паст даражасига ва бу кучларнинг характерида асосан мувофиқ келарди.

Ибтидоий жамоа тузуми тўғрисида К. Маркснинг «Льюис Г. Морганнинг «Қадимги жамият» деган китоби конспектига» (Маркс ва Энгельс архиви, IX том, 1941) ҳамда Ф. Энгельснинг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» деган асарига қаралсин: (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 2-нашр, 21-том, 23—178-бетлар).—8.

⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 170—171-бетларга қаралсин.—9.

⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 171-бетга қаралсин.—11.

¹⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 214—225-бетларга қаралсин.—11.

¹¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 171-бетга қаралсин.—12.

¹² К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 2-нашр, 21-том, 171—172-бетларга қаралсин.—13.

¹³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 172—173-бетларга қаралсин.—13.

¹⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 173-бетга қаралсин.—14.

¹⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 173-бетга қаралсин.—15.

¹⁶ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 20-том, 291—292-бетларга қаралсин.—17.

¹⁷ К. Маркснинг «Гота программасини танқид» деган асари (IV бўлим) ва Ф. Энгельснинг «Анти-Дюринг» деган асари ҳамда Ф. Энгельснинг 1875 йил 18—28 мартда А. Бебелга ёзган хати назарда тутилади (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 26—32-бетларга; 20-том, 291—292-бетларга; 19-том, 1—8-бетларга қаралсин).—20.

¹⁸ К. Маркс. «Капитал», 1-том (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 23-том, 761-бетга қаралсин).—

¹⁹ 1618—1648 йиллардаги *Ўттиз йиллик уруш* — биринчи умум Европа уруши бўлиб, у Европа давлатларининг турли группалари ўртасидаги зиддиятлар кескинлашуви натижасида пайдо бўлган ва протестантлар билан католиклар ўртасидаги кураш тусини олган. Бу уруш Чехияда Габсбурглар монархиясининг зулмига ва

католиклар реакциясининг ҳужумига қарши қўзғолон кўтаришдан бошланди. Кейин урушга кирган Европа давлатлари икки лагерь тузишди. Папа, Испания ва Австрия Габсбурглари ва Германиянинг католик князлари католицизм байроғи остида бирлашиб, протестант мамлакатларга: Чехия, Дания, Швецияга, Голландия республикаси ва Реформацияни қабул қилган бир қатор немис давлатларига қарши чиқдилар. Протестант мамлакатлари Габсбургларнинг душманлари бўлган француз қироллари қўллаб-қувватлади. Бу курашда Германия асосий майдон бўлди, уруш қатнашчиларининг ҳарбий йўл билан талаш ва босиб олиш объекти бўлди. Бу уруш 1648 йилда Вестфалня сулҳи тузилиши билан тамом бўлди, бу сулҳ Германиянинг сиёсий парчаланишини мустаҳкамлади.—21.

²⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 20-том, 189-бетга қаралсин.—21.

²¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 184—185-бетларга қаралсин.—22.

²² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 459-бетга қаралсин.—22.

²³ *Гота программаси* — Германия Социалистик ишчилар партиясининг 1875 йилда Гота шаҳрида бўлган съездида, бунгача алоҳида-алоҳида мавжуд бўлиб келган иккита немис социалистик партиясининг: эйзенахчилар партияси (унга Бебель билан Либкнехт раҳбарлик қилган ва у Маркс билан Энгельснинг гоявий таъсири остида бўлган) билан лассалчилар партиясининг бирлашиш вақтида қабул қилинган программаси. Программа эклектизмга дучор бўлган оппортунистик программа эди, чунки эйзенахчилар муҳим масалаларда лассалчиларга ён берган ва лассалчилар киритган таърифни қабул қилган эдилар. К. Маркс «Гота программасини танқид» деган асарида ва Ф. Энгельс 1875 йил 18—28 мартда А. Бебельга ёзган хатида Гота программаси лойиҳасини қаттиқ танқид қилдилар, уни 1869 йилда эйзенахчилар қабул қилган программага нисбатан орқага қараб қўйилган қадам деб ҳисобладилар (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 9—32, 1—8-бетларга қаралсин).—22.

²⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 184-бетга қаралсин.—23.

²⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 435, 446-бетларга қаралсин.—23.

²⁶ «Марксизм давлат тўғрисида» деган асарда Лениннинг: «Тоғиш ва суриштириш керак, Маркс ва Энгельс 1871 йилгача «пролетариат диктатураси» ҳақида гапирганмиканлар? Гапирмаган бўлсалар керак!» деган ёзуви бор (ТАТ, 33-том, 183-бет). «Давлат ва революция» деган китоб устида ишлаётганида В. И. Ленин, чамаси бу масалани аниқлаблмаган бўлса керак. К. Маркснинг И. Вейдемейерга ёзган хати хусусида Ленин кейинроқ, китоб нашр этилгандан сўнг билган бўлса керак. «Давлат ва революция» деган китобнинг биринчи нашрининг Лениндаги нусхасининг охириги саҳифасида: «*Neue Zeit*» (XXV, 2-том, 164-бет), 1906—1907, № 31, (2.V.1907); Ф. Меринг: «К. Маркс ва Ф. Энгельс биографиясига оид янги материаллар», Маркснинг 1852 йил, 5.III. да Вейдемейерга ёзган хатидан» деган немисча

ёзув бор. Шундан сўнг пролетариат диктатураси ҳақида гап борган бу хатдан кўчирма келтирилган.

Ленин «Давлат ва революция» китобининг 1919 йилда чиқарилган иккинчи нашрига тегишли қўшимча киритди (шу нашр, 33—35-бетларга қаралсин).—23.

²⁷ XIX аср охирилари — XX аср бошларида бир қатор мамлакатлардаги буржуазиянинг ҳукмрон доиралари ишчилар ҳаракатини парчалаб юбориш ва арзимаган ён беришлар билан пролетариатни революцион курашдан чалғитиш учун мураккаб найранг ишлатиш йўлини тутди: социалистик партияларнинг баъзи реформист лидерларини реакцион буржуа ҳукуматлари составига киритдилар. 1892 йилда Англияда «министрлик вазифаси учун буржуазияга сотилган ва ишчилар синфига очиқдан-очиқ ҳиёнат қилган сотқинлар»дан бири Жон Бернс парламентга сайланди (В. И. Ленин. ТАТ, 17-том, 273-бет). Францияда 1899 йилда Р. Вальдек-Руссонинг буржуа ҳукумати составига социалист Александр Этъенн Мильеран кириб, буржуазиянинг ўз сиёсатини ўтказишга кўмаклашди. Мильераннинг реакцион буржуа ҳукумати составига кириши Франциянинг ишчилар ҳаракатига катта зиён келтирди. В. И. Ленин мильеранизмни муртадлиқ, ревизионизм, «амалий бернштейнчилик» деб таърифлади. Мильеранга ўхшаган «социалистлар» «арзимаган социал реформалар ваъда қилиб» (ўша жойда, 10-том, 27-бетга қаралсин) ишчилар синфини революцион курашдан чалғитиб келдилар деб таъкидлаган эди Ленин. Италияда XX аср бошларида социалистлардан Леонид Биссолати, Иваноэ Бономи ва бошқалар ҳукумат билан ҳамкорлик қилишнинг очиқ тарафдори бўлиб чиқдилар, улар 1912 йилда социалистик партиядан чиқарилдилар.

Биринчи жаҳон уруши вақтида бир қанча мамлакатлардаги социал-демократик партияларнинг ўнг оппортунист лидерлари очиқдан-очиқ социал-шовинизм позициясига ўтиб кетдилар, ўз мамлакатларидаги буржуа ҳукуматлари составига кирдилар, уларнинг сиёсатини ўтказувчилар бўлиб чиқдилар. «Илгор» парламентли мамлакатларнинг пролетариати,— деб кўрсатади Ленин.—Шейдеманлар, Давидлар, Легинлар, Самбалар, Реноделлар, Гендерсонлар, Вандервельдлар, Стаунинглер, Брантинглар, Биссолатилар ва уларнинг шериклари каби «социалистлар»ни кўрган чоғида жирканиб, анархо-синдикализм оппортунистнинг туғишган акаси бўлишига қарамасдан, борган сари кўпроқ шу анархо-синдикализмга меҳр қўя бордики, бунда ажабланарли ҳеч нарса йўқ» (шу нашр, 44—45-бетларга қаралсин). Ленин қатор асарларида ва хусусан «Роса ўнта «социалист» министр» деган мақоласида (ТАТ, 30-том, 228—231-бетлар) ўнг социал-демократлар лидерларининг оппортунистик фаолиятини очиб ташлайди.—25.

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 8-том, 205—206-бетларга қаралсин.—28.

²⁹ Россиядаги иккинчи буржуа-демократик революцияси натижасида 1917 йил 27 февралда (12 мартда) самодержавие ағдарилиб, буржуа Муваққат ҳукумати тузилди. В. И. Ленин Муваққат ҳукуматни «1917 йил 4(17) март тезисларининг хомаки ёзмаси», «Йироқдан хатлар» деган ва бошқа асарларида таърифлаган (ТАТ, 31-том, 1—8, 11—69-бетларга қаралсин).—36.

³⁰ *Кадетлар* — Россиядаги либерал-монархистик буржуазиянинг етакчи партияси бўлган конституцион-демократик партиянинг

аъзолари. Кадетлар партияси 1905 йил октябрда тузилган; бу партияга буржуазия вакиллари, земствонинг помещик арбоблари ва буржуа интеллигентлари кирган эди. П. Н. Милуков, С. А. Муромцев, В. А. Маклаков, А. И. Шингарев, П. Б. Струве, Ф. И. Родичев ва бошқалар кадетларнинг кўзга кўринган арбоблари эди. Кадетлар кейинчалик империалистик буржуазия партиясига айланиб кетдилар. Биринчи жаҳон уруши йилларида кадетлар чор ҳукуматининг босқинчиликдан иборат ташқи сиёсатини актив равишда қўллаб-қувватладилар. Улар Февраль буржуа-демократик революцияси даврида монархияни сақлаб қолишга уриндилар. Буржуа Муваққат ҳукуматида раҳбарлик мавқеида бўлган кадетлар Америка — Англия — Франция империалистларига маъқул келадиган, халққа қарши, контрреволюцион сиёсат юргиздилар. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалаба қозонгандан кейин кадетлар Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани сифатида иш тутиб, ҳамма қуролли контрреволюцион хуружларда ва интервентларнинг ҳужумларида қатнашдилар. Интервентлар ва оқгвардиячилар тор-мор қилингандан кейин кадетлар эмиграцияда туриб ҳам антисовет-контрреволюцион фаолиятларини тўхтатмадилар.—30.

³¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 21-том, 258—259-бетларга қаралсин.—32.

³² «Die Neue Zeit» («Янги Замон») — Герман социал-демократик партиясининг назарий журнали; 1883 йилдан 1923 йилгача Штутгартда чиққан. Журналини 1917 йилгача К. Каутский, сўнгра Г. Кунов таҳрир қилган. «Die Neue Zeit»да К. Маркс билан Ф. Энгельснинг айрим мақолалари биринчи марта босилган. Энгельс журнал редакциясига маслаҳатлар бериб ёрдам қилар ва журналда марксизмдан қайтишга йўл қўйилгани учун редакцияни кўпинча танқид қилар эди. 90-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Ф. Энгельс вафотидан сўнг, журналда ревизионистларнинг мақолалари, жумладан Бернштейннинг «Социализм проблемалари» деган бир талай мақолалари мунтазам равишда босилиб турди. Унинг бу мақолалари ревизионистларнинг марксизмга қарши ҳужумини бошлаб берди. Биринчи жаҳон уруши йилларида (1914—1918) журнал центристтик позицияда туриб, амалда социал-шовинистларни қўллаб-қувватлади.—33.

³³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган хатлар, 1953 йил, 63-бетга қаралсин.—33.

³⁴ В. И. Ленин пролетариат диктатурасининг турли формалари ҳақидаги фикрни биринчи марта 1916 йилда «Марксизмга карикатура ҳақида» ва «Империалистик экономизм тўғрисида» деган, Пятаковнинг оппортунистик қарашларига қарши қаратилган мақоласида билдирган. Бу мақола Октябрь социалистик революциясидан кейин 1924 йилдагина босилиб чиқди. В. И. Ленин империализмнинг тарихий тараққиёти жараёнини таҳлил этар экан, бундай деб ёзган эди: «Барча миллатлар социализмга боради, бу турган гап, лекин уларнинг ҳаммаси социализмга бир хилда бормади, ҳар бир миллат демократиянинг бирор формасига, пролетариат диктатурасининг бирор турига, ижтимоий ҳаётнинг турли томонларини социалистик асосда ўзгартиришнинг бирор суръатига ўз хусусиятини киритади. «Тарихий материализмни деб» келажакни *ана шу* жиҳатдан яқкаш бир рангда нурсиз бўёқ билан тасвирлаб кўрсатиш ўтакетган ожизлик ва амалий жиҳат-

дан ўтакетган кулгили бир нарсadır: у суздалча чаплаган сурат бўлур эди, холос (ТАТ, 30-том, 147-бет).

Кейинроқ Ленин пролетариат диктатураси формасининг кўп турли бўлиши ҳокимиятни пролетариат қўлига ўтиш формасининг турли хил бўлишидан ва турли мамлакатлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади, деб таъкидлади. Масалан, 1919 йилда ёзилган «Пролетариат диктатураси даврида экономика ва сиёсат» деган мақоласида Ленин Совет ҳокимиятига пролетариат диктатурасининг Россиядаги тарихий тараққиётни акс эттирган давлат формаси, деб таъриф беради, Совет пролетар давлатининг умумий ва ўзига хос хусусиятларини очиб кўрсатади (ўша жойда, 39-том, 311—323-бетларга қаралсин).

Октябрь социалистик революциясидан кейин ва айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейин халқаро озодлик ҳаракати пролетариат диктатурасининг янги, Совет ҳокимиятидан фарқ қиладиган формасини — Марказий ва Жануби-Шарқий Европа ҳамда Осиёнинг бир қанча мамлакатларида қарор тошган халқ демократияси формасини вужудга келтирди. Халқ демократиясининг пайдо бўлиши тарихий шароитларнинг ўзгариши натижасида мумкин бўлди, бу ўзгарган тарихий шароитлар революциянинг ижтимоий базасини кенгайтди, ҳозирги капиталистик дунёдаги синфий ўзгаришларни акс эттирди ҳамда революциянинг умумдемократик ва социалистик вазифаларини бир-бирига яқинлаштирди. «Аҳолиси бениҳоя кўп бўлган ва социал шароитлари бениҳоя хилма-хил бўлган Шарқ мамлакатларида бундан кейин бўладиган революцияларнинг ўзларига хос хусусиятлари рус революциясининг хусусиятларига қараганда, шубҳасиз, кўпроқ бўлади», деб ёзган эди Ленин 1923 йилда «Революциямиз тўғрисида» деган мақоласида (ўша жойда, 45-том, 427-бет).

В. И. Лениннинг гениал башоратини тарих тўла-тўқис тасдиқламақда.—35.

³⁵ Маркс томонидан 1870 йил 6 ва 9 сентябрь ўртасида Лондонда ёзилган «Халқаро Ишчилар Уюшмаси Бош Кенгашининг француз-прусс уруши ҳақидаги Иккинчи мурожаатномаси. Халқаро Ишчилар Уюшмасининг Европа ва Қўшма Штатлардаги аъзоларига» деган мурожаатнома назарда тутилади (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 274—282-бетларга қаралсин).—35.

³⁶ Г. В. Плехановнинг 1905 йил ноябрь ва декабрда «Дневник Социал-Демократа»нинг 3 ва 4-сонларида босилган «Бизнинг аҳволимиз» ва «Яна бизнинг аҳволимиз ҳақида (Ўртоқ X га хат)» деган мақолаларидаги фикрлари назарда тутилади.—35.

³⁷ К. Маркснинг 1871 йил 12 апрелда Л. Кугельманга ёзган хатига қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган хатлар, 1953 йил, 263-бет).—35.

³⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 90-бетга қаралсин.—36.

³⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 339-бетга қаралсин.—36.

⁴⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган хатлар, 1953 йил, 263-бетга қаралсин.—37.

⁴¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 446-бетга қаралсин.—40.

⁴² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 339, 340, 341, 342, 343-бетларга қаралсин.—41.

⁴³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 345-бетга қаралсин.—44.

⁴⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 342, 344-бетларга қаралсин.—44.

⁴⁵ «Дело Народа» («Халқ Иши») — эсерлар партиясининг кундалик газетаси; 1917 йил мартдан 1918 йил июлига қадар Петроградда нашр этилган, бир неча марта номини ўзгартирган. 1917 йилда В. М. Зензинов, Р. В. Иванов-Разумник, В. В. Лункевич, Н. И. Ракитников, Н. С. Русанов, В. М. Чернов газета редакцияси составига кирган. Газета мувофаақчилик ва келишувчилик позициясида турган, буржуа Муваққат ҳукуматиши қўллаб-қувватлаган. 1918 йил октябрида газета Самарада (тўрт сонин чиққан) ва 1919 йил октябрида Москвада янгидан чиқа бошлаган (ўн сонин чиққан). Газета контрреволюцион фаолияти учун ёниб қўйилган.—46.

⁴⁶ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 343—344-бетларга қаралсин.—50.

⁴⁷ *Жирондачилар* — XVIII аср охиридаги француз буржуа революцияси даврининг буржуазия ичидаги сиёсий группировкаси. Жирондачилар мўътадил буржуазия манфаатларини ифодалар, революция билан контрреволюция орасида инкиланиб юрар эдилар, монархия билан тил бириктириш йўлидан борган эдилар.—53.

⁴⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 344, 345-бетларга қаралсин.—54.

⁴⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 345—346-бетларга қаралсин.—54.

⁵⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 203—284-бетларга қаралсин.—56.

⁵¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 221-бетга қаралсин.—57.

⁵² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 278-бетга қаралсин.—57.

⁵³ *Бланкичилар* — француз социалистик ҳаракатидаги оқим тарафдорлари бўлиб, бу оқимга атоқли революционер, француз утопик коммунизмнинг кўзга кўринган намояндаси Луи Огюст Бланки (1805—1881) бошчилик қилган. Бланкичилар «пролетариатнинг синфий кураши йўли билан эмас, балки интеллигентлардан иборат бир тўда озчиликнинг фитна уюштириш йўли билан инсониятнинг ёлланма қулликдан қутулишини» кутганлар (В. И. Ленин, ТАТ, 13-том, 90-бет). Бланкичилар революцион партиянинг фаолиятини бир тўда махфий фитначилар ҳаракати билан алмаштиришга интилиб, қўзғолоннинг ғалаба қилиши учун зарур бўлган конкрет шарт-шароитни ҳисобга олмадилар ва омма билан алоқа боғлашга эътиборсиз қарадилар.—58.

⁵⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 262-бетга қаралсин.—58.

⁵⁵ *Прудончилар* — марксизмга зид гайриилмий оқим бўлган майда буржуа социализми оқимининг тарафдорлари; бу оқим ўз идеологи, француз анархисти Прудон номи билан аталган. Прудон йирик капиталистик мулкни майда буржуа позицияларида туриб танқид қилиб, майда хусусий мулкни абадийлаштиришни орзу қилди, «халқ» банки ва «айирбошлов» банки ташкил этишни таклиф этди, бу банклар ёрдамида ишчилар гўё ўз ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлиб олар, ҳунарманд бўлиб олар ва ўз молларининг «одилона» баҳода сотилишини таъминлай олар эмишлар. Прудон пролетариатнинг тарихий ролини тушунмади, синфий курашга, пролетар революцияси ва пролетариат диктатурасига салбий муносабатда бўлди; давлатнинг зарурлигини анархистик позицияда туриб инкор этди. Маркс билан Энгельс Прудоннинг ўз қарашларини I Интернационалга қабул қилдириш йўлидаги уринишларига қарши изчил кураш олиб бордилар. Маркснинг «Философия қашшоқлиги» деган асарида прудонизм жуда қаттиқ танқид қилинган. Маркс, Энгельс ва уларнинг тарафдорлари томонида прудонизмга қарши олиб борилган кескин кураш натижасида I Интернационалда марксизм прудонизм устидан тўла ғалаба қозонди.

Ленин прудонизмни ишчилар синфининг нуқтаи назарини англай олмайдиган «мешчан ва филистёрнинг калтафаҳмлиги» деб атади. Буржуа «назариячилари» синфий ҳамкорликни тарғиб қилиш учун прудонизм ғояларидан кенг фойдаландилар.—59.

⁵⁶ 1873 йил декабрда «Almanacco Repubblicano per l'anno 1874» («1874 йил учун Республика альманахи») деган италянча тўпламда ва сўнгра немисча таржимаси 1913 йилда «Die Neue Zeit»-да босилиб чиққан К. Маркснинг «Сиёсий лоқайдлик» деган мақоласи ва Ф. Энгельснинг «Авторитет тўғрисида» деган мақоласи назарда тутилади (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 296—301, 302—305-бетларга қаралсин).—59.

⁵⁷ К. Маркс. «Сиёсий лоқайдлик» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 297-бетга қаралсин).—59.

⁵⁸ Ф. Энгельс. «Авторитет тўғрисида» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 304-бетга қаралсин).—60.

⁵⁹ Ф. Энгельс. «Авторитет тўғрисида» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 304—305-бетларга қаралсин).—61.

⁶⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 1—8-бетларга қаралсин.—63.

⁶¹ К. Маркс. «Гота программасини танқид»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 9—32-бетлар).—63.

⁶² К. Маркснинг «Философия қашшоқлиги» деган асари назарда тутилади (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 65—185-бетларга қаралсин).—63.

⁶³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 5-бетга қаралсин.—64.

⁶⁴ *Эрфурт программаси* — Германия социал-демократик партиясининг 1891 йил октябрда Эрфуртда бўлиб ўтган съездда қабул қилинган программаси. Эрфурт программаси Гота программасига (1875 йил) нисбатан олға қараб қўйилган бир қадам эди; бу программага капиталистик ишлаб чиқариш усулининг ҳалока-

ти ва унинг социалистик ишлаб чиқариш усули билан алмаши-
нуви муқаррарлиги тўғрисидаги марксистик таълимот асос қилиб
олинган эди; унда ишчилар синфининг сиёсий кураш олиб бори-
ши зарурлиги уқтирилган, партиянинг бу курашнинг раҳбарли-
сифатидаги роли ва шу кабилар кўрсатиб ўтилган эди; аммо
Эрфурт программасида ҳам оппортунизмга жиддий равишда ён
берилган эди. Ф. Энгельс Эрфурт программасининг дастлабки
лойиҳасини «1891 йилги социал-демократик программа лойиҳаси
танқидига доир» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-
том, 227—243-бетларга қаралсин) деган асарда муфассал танқид
қилди; бу танқид, аслида, бутун II Интернационал оппортунизм-
га қарши қаратилган танқид эди. Бироқ Германия социал-де-
мократиясининг раҳбарлари Энгельснинг танқидини партия омма-
сидан яширди, Энгельснинг жуда муҳим мулоҳазалари эса про-
грамманинг узил-кесил текстини ишлаб чиқиш вақтида назарга
олинмади. В. И. Ленин Эрфурт программасида пролетариат дикта-
тураси тўғрисида лом-ним дейилмаганлигини унинг асосий камчи-
лиги деб, оппортунизмга қўрқоқларча ён бериш деб ҳисоблаган
эди.—66.

⁶⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 234-бетга
қаралсин.—66.

⁶⁶ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 236-бетга
қаралсин.—67.

⁶⁷ Социалистларга қарши фавқулодда қонун Германияда 1878
йилда Бисмарк ҳукумати томонидан ишчилар ҳаракатига ва со-
циалистик ҳаракатга қарши қуралиш мақсадида жорий этилди.
Бу қонунга мувофиқ социал-демократик партиянинг барча таш-
килотлари, ишчиларнинг оммавий ташкилотлари, ишчилар мат-
буоти тақиқланди; социалистик адабиёт мусодара қилинди; со-
циал-демократлар таъқиб этилди, сургун қилинди. Бироқ, жазо
чоралари социал-демократик партияни енга олмади, бу партиянинг
яшиш нолегал янаш шароитларига мувофиқлаштириб қайта қу-
рилди; партиянинг марказий органи бўлган «Социал-Демократ»
газетаси чет элда нашр этилди ва партия съездлари мухтазам
(1880, 1883 ва 1887 йилларда) ўтказиб турилди; Германияда,
яширин ишлаш шароитида, социал-демократик ташкилотлар ва
группалар тезлик билан қайтадан тиклана борди, уларга нолегал
МК бошчилиги қилди. Шу билан бир вақтда партия омма билан
алоқани мустаҳкамлаш учун легал имкониятлардан кенг суратда
фойдаланди. Партиянинг таъсири тўхтовсиз ошиб борди; рейх-
стагга ўтказилган сайловларда социал-демократлар учун берил-
ган овозлар сони 1878 йилдан 1890 йилгача уч баравардан кўпроқ
ошди. К. Маркс ва Ф. Энгельс немис социал-демократларига ғоят
катта ёрдам кўрсатдилар. 1890 йилда оммавий тус олган ва тобо-
ра кучайиб бораётган ишчилар ҳаракатининг тазйиқи остида
социалистларга қарши фавқулодда қонун бекор қилинди.—68.

⁶⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 236-бетга
қаралсин.—68.

⁶⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 237-бетга
қаралсин.—68.

⁷⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 237-бетга
қаралсин.—69.

⁷¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 238—239-
бетларга қаралсин.—71.

⁷² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 239—240-
бетларга қаралсин.—73.

⁷³ «Правда» («Ҳақиқат») — кундалик легал большевистик га-
зета; газетанинг биринчи сони 1912 йил 2 апрелда (5 майда) Пе-
тербургда чиққан.

Ленин «Правда»га ғоявий жиҳатдан раҳбарлик қилди, деярли
ҳар кун газетанинг мақолалар ёзиб, газета редакциясига кўрсат-
малар бериб турди. У газетанинг жанговар, революцион руҳда
чиқишига ҳаракат қилар эди.

Партия ташкилий ишнинг анчагина қисми «Правда» редак-
циясида олиб борилар эди. Бу ерда маҳаллий партия ячейкалари-
нинг вакиллари билан учрашувлар ўтказилар, фабрика ва завод-
ларда олиб борилаётган партиявий иш тўғрисидаги маълумотлар
шу ерга келар, Петербург комитетининг ва партия Марказий
Комитетининг кўрсатмалари шу ердан юбориб турилар эди.

«Правда»ни полиция муттасил қувғин қилиб турган. 1914 йил
8 (21) июлда газета ёпиб қўйилган.

«Правда»ни нашр этиш 1917 йилги Февраль буржуа-демокра-
тик революциясидан кейингина тикланди. 1917 йил 5(18) март-
дан бошлаб «Правда» РСДРП Марказий Комитетининг ва Петер-
бург Комитетининг органи сифатида чиқа бошлади.

Ленин Петроградга келиши билан редакция составига кир-
ган, шундан кейин «Правда» буржуа-демократик революциянинг
ўсиб социалистик революцияга айланиши ҳақидаги ленинча
плани амалга ошириш учун курашни авж олди.

Контрреволюцион буржуа Муваққат ҳукумати томонидан таъ-
қиб қилинган «Правда» 1917 йилнинг июль — октябрь ойларида
ўз номини бир неча марта ўзгартириб, «Листок «Правды»», «Про-
летарий», «Рабочий путь» деган номларда чиққан. Улуғ Октябрь
социалистик революцияси галаба қозонганидан сўнг 1917 йил
27 октябрдан (9 ноябрдан) кейин газета ўзининг илгариги —
«Правда» номи билан чиқа бошлади.

Большевистик матбуот тарихида «Правда» жуда муҳим ўрин
тутади. «Правда» тарбиялаган илгор ишчилар авлоди Улуғ Ок-
тябрь социалистик революциясида ва социализм қурилишида жу-
да катта роль ўйнади. «Правда» ишчиларнинг биринчи оммавий
легал газетаси бўлиб, Россия ишчилар синфи ва халқаро проле-
тариат матбуоти тараққиётида янги босқични бошлаб берди.
Унинг биринчи сони чиққан кун 1914 йилдан бошлаб ишчилар
матбуотининг байрам кунига айланди.

Ленин «Ярим йиллик иш якулари», «Ишчилар ва «Правда»»,
«Ишчилар синфи ва ишчилар матбуоти», «Брюссель кенгашида
РСДРП Марказий Комитетининг доклади ва Марказий Комитет-
нинг бу кенгашидаги делегацияси учун инструктор кўрсатмалар»,
«Ишчилар матбуоти кунининг якуналарига доир», ««Правда»нинг
ўн йиллик юбилейига атаб» деган ва бошқа мақолаларида «Прав-
да»га баҳо берган (ТАТ, 21-том, 490—508-бетларга; 22-том, 80—82-
бетларга; 25-том, 258—267-бетларга, 429—441, 484—492-бетларга;
45-том, 199—203-бетларга қаралсин).—73.

⁷⁴ Ф. Энгельс. «К. Маркснинг «Францияда граждандар уру-
ши» деган асарига муқаддима»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Эн-
гельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 189—201-бетлар).—74.

⁷⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 191-бетга қаралсин.—74.

⁷⁶ Муваққат ҳукумат министри меньшевик Церетелининг 1917 йил 11(24) июнда I Бутун Россия Советлар съезди Президиуми, Ишчи ва солдат депутатлари Петроград Совети Ижроия комитети, Деҳқон депутатлари Совети Ижроия комитети ҳамда съезддаги барча фракциялар бюросининг қўшма мажлисида сўзлаган нутқи назарда тутилади. Эсер-меньшевик лидерлар мазкур мажлисида ўзларининг кўпчилик бўлганларидан фойдаланиб, уни большевиклар партиясига зарба бериш учун уюштирган эдилар. Церетели жазава билан сўзлаган ўз нутқида, большевиклар томонидан 10(23) июлга белгиланган намоён «большевикларнинг ҳукуматни ағдариб ва ҳокимиятни қўлга киритиш учун уюштирган фитнаси» эди, деди. Церетелининг нутқи бошдан-оёқ тухматчиликдан иборат ва контрреволюцион руҳдаги нутқ эди. Большевиклар Церетелининг ҳамда эсер ва меньшевикларнинг бошқа лидерларининг тухматларига норозилик юзасидан мажлисни ташлаб чиқиб кетдилар. В. И. Ленин бу мажлисида қатнашмади ва унда қатнашишга қарши эди у. «Правда» газетасининг редакциясига йўллаган хатида Ленин: «мен большевикларнинг бу кенгашида иштирок қилишдан принципиал суратда бош тортишликлари, уларнинг бундай масалалар (намоёнларни тақиқлаш) юзасидан бўладиган ҳеч қандай кенгашида қатнашмаймиз. деб ёзма баёнот топиришларини қувватладим» деган эди (ТАТ, 32-том, 382-бет).—74.

⁷⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 195-бетга қаралсин.—75.

⁷⁸ *Los-von-Kirche Bewegung* (черковдан ажралишга қаратилган ҳаракат) ёки *Kirchenaustrittsbewegung* (черковдан чиқиш йўлидаги ҳаракат) биринчи жаҳон уруши арафасида Германияда авж олган эди. 1914 йил январда «Die Neue Zeit» журнали сарҳадларида ревизионист Пауль Гёреннинг «*Kirchenaustrittsbewegung und Sozialdemokratie*» («Черковдан чиқиш йўлидаги ҳаракат ва социал-демократия») деган мақоласи Германия социал-демократик партиясининг бу ҳаракатга муносабати масаласининг муҳокамасини бошлаб берди. Мунозара давомида Германия социал-демократиясининг кўзга кўринган арбоблари партия черковдан чиқиш йўлидаги ҳаракатга нисбатан бетарафлик позициясида туриши, ўз аъзоларига партия номидан динга ва черковга қарши пропаганда олиб боришни тақиқлашни керак, деб даъво қилган Гёрега зарба бермадилар.

В. И. Ленин «Империализм капитализмнинг юқори босқичи» деган китобига оид материаллар устида ишлар экан, шу мунозарага эътибор берди (ТАТ, 28-том, 592—593-бетлар).—75.

⁷⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 199-бетга қаралсин.—76.

⁸⁰ В. И. Ленин мисол келтираётган маошнинг эҳтимол тутилган миқдори тўғрисидаги рақамлар 1917 йилнинг иккинчи ярмидаги қоғоз пул ҳисобида олинган.

Биринчи жаҳон уруши йилларида Россияда қоғоз пулнинг қадри анча тушиб кетган эди.—77.

⁸¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 200-бетга қаралсин.—77.

⁸² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 200—201-бетларга қаралсин.—79.

⁸³ *Лассалчилар* — немис майда буржуа социалисти Ф. Лассалнинг тарафдорлари ва мухлислари, ишчилар синфини ўз таъсирига бўйсундиришга интилан буржуа прогрессистларига қарама-қарши ўлароқ, 1863 йилда ишчилар жамиятларининг Лейпцигда бўлиб ўтган съездида тузилган Умумий герман ишчилари союзининг аъзолари. Бу Союзнинг биринчи президенти Лассаль бўлиб, у мазкур Союзнинг программасини ва асосий тактикасини тузиб чиққан эди. Умумий сайлов ҳуқуқи учун кураш Союзнинг сиёсий программаси деб, давлат томонидан пул билан таъминланиб турадиган ишлаб чиқарувчи ишчилар уюшмаларини тузиш унинг иқтисодий программаси деб эълон қилинган эди. Пруссия гегемониясига мослашган Лассаль ва унинг тарафдорлари ўз амалий фаолиятларида Бисмаркнинг буюк давлатчилик сиёсатини қўллаб-қувватлаган эдилар; «объектив жиҳатдан,— деб ёзган эди Ф. Энгельс К. Марксга 1865 йил 27 январда,— бу разиллик эди ва пруссаklar фойдасини кўзлаб бутун ишчилар ҳаракатига хоинлик қилиш эди» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, XXIII том, 1932 йил, 232-бет). К. Маркс ва Ф. Энгельс герман ишчилар ҳаракатидаги оппортунистик оқим бўлган лассалчиликнинг назарияси, тактикаси ва ташкилий принципларини қайта-қайта ва қаттиқ танқид қилганлар.—80.

⁸⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 434—435-бетларга қаралсин.—80.

⁸⁵ *РСДРП II съезди* назарда тутилади, у 1903 йил 17 июль — 10 августда (30 июль 23 августда) бўлиб ўтган эди. Съезднинг дастлабки 13 мажлиси Брюсселда ўтган. Кейин полициянинг таъқиби натижасида мажлислар Лондонга кўчирилган.

Съездни «Искра» тайёрлади, «Искра» Ленин раҳбарлиги остида Россия социал-демократларини революцион марксизм принциплари асосида жипслаштириш соҳасида жуда катта иш қилди. Съезд муҳокама қилган муҳим масалалар партиясининг программа ва уставини тасдиқлаш ҳамда партиясининг раҳбар марказларини сайлаш бўлди. Ленин ва унинг тарафдорлари съездда оппортунистларга қарши кескин курашни авж олдирдилар.

«Искра» редакцияси ишлаб чиққан, съездда муҳокама қилинаётган партия программаси лойиҳасига, айниқса партиясининг ишчилар ҳаракатидаги раҳбарлик роли тўғрисидаги фикрга, пролетариат диктатурасини қўлга киритиш зарурлиги тўғрисидаги моддага ва программанинг аграр қисмига оппортунистлар қутуриб ҳужум қилдилар. Съезд оппортунистларга зарба берди ҳамда бир овоздан (бир киши бетараф қолди) партия программасини тасдиқлади, унда бўлажак буржуа-демократик революциясида пролетариатнинг энг яқин орадаги вазифалари (программа минимум) ҳам, социалистик революциянинг галабаси ва пролетариат диктатураси ўрнатилишига оид вазифалар (программа максимум) ҳам баён қилиб берилган эди. Ишчилар ҳаракати тарихида Маркс ва Энгельс вафотидан сўнг биринчи марта революцион программа қабул қилинди, унда, Лениннинг талаби билан, пролетариат диктатураси учун кураш ишчилар синфи партиясининг асосий вазифаси қилиб қўйилган эди.

Партия уставини муҳокама қилиш вақтида партия қурилишининг ташкилий принциплари тўғрисидаги масала устида кескин кураш рўй берди. Ленин ва унинг тарафдорлари ишчилар синфининг жанговар революцион партиясини тузиш учун курашдилар. Шу сабабли уставнинг биринчи параграфининг Ленин таклиф қилган таърифида партияга аъзо бўлиш учун партия программасини эътироф этиш ва унга моддий жиҳатдан ёрдамлашиб туришигина эмас, балки партия ташкилотларидан бирида шахсан қатнашиш ҳам шарт қилиб қўйилди. Мартов биринчи параграфда ўзи берган таърифни съездга киритди. Унда партияга аъзо бўлиш учун партия программасини эътироф этиш, партияга моддий жиҳатдан ёрдам беришдан ташқари, партия ташкилотларидан бирининг раҳбарлигида партияга мунтазам кўмаклашиб туриш шарт қилиб қўйилди. Мартовнинг партияга барча беқарор элементларнинг киришини осонлаштирадиган ўша таърифини съезд кўпчилик овоз билан қабул қилди. Асосан эса, съезд Ленин ишлаб чиққан уставни тасдиқлади. Съезд тактика масалаларига оид бир қанча резолюциялар ҳам қабул қилди.

Съездда искрачи йўналишнинг гзчил тарафдорлари — ленинчилар билан «кўнгилчап» искрачилар — Мартов тарафдорлари ўртасида ажралниш рўй берди. Ленинча йўналиш тарафдорлари партиянинг марказий муассасаларига ўтказилган сайловда кўп овоз олиши ва улар большевиклар деб, оз овоз олган оппортунистлар эса меньшевиклар деб юритила бошлади.

Россияда ишчилар ҳаракатининг ривожланишида съезд жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Ленин бундай деб ёзган эди: «Большевизм, сиёсий фикр оқими сифатида ва сиёсий партия сифатида, 1903 йилдан бери яшамокда» (ТАТ, 41-том, 7-бет). Пролетариатнинг янги типдаги партиясини вужудга келтирган РСДРП II съезди халқаро ишчилар ҳаракатида бурилиш нуқтаси бўлди. Янги типдаги бу партия барча мамлакатлардаги революцион марксистлар учун намуна бўлди.—81.

⁸⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 201-бетга қаралсин.—82.

⁸⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 9—32-бетларга қаралсин.—82.

⁸⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 1—8-бетларга қаралсин.—82.

⁸⁹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 27-бетга қаралсин.—84.

⁹⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 27-бетга қаралсин.—85.

⁹¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 446-бетга қаралсин.—85.

⁹² К. Маркс. «Францияда гражданлар уруши»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 344-бет).—87.

⁹³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 5-бетга қаралсин.—88.

⁹⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 18-бетга қаралсин.—91.

⁹⁵ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 19-бетга қаралсин.—92.

⁹⁶ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 19-бетга қаралсин.—93.

⁹⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 19-том, 20-бетга қаралсин.—94.

⁹⁸ Шейлок — В. Шекспирнинг «Венеция савдогари» комедиясидаги персонаж; шафқатсиз ва кўрс судхўр. У ўзининг илтизомсиз қарздоридан, векселдаги шартга биноан, бир қадоқ гўшт кесиби беришни раҳмсизлик билан талаб қилар эди.—95.

⁹⁹ КПСС Марказий Комитети ҳузуридаги Марксизм-ленинизм институтининг Марказий партия архивида сақланаётган «Давлат ва революция» китобининг қўлёзмасида бу изоҳ йўқ. Қўлёзманинг 88-бетида: «68 а-бетдаги қўшимчага — изоҳга қаралсин» деган ёзув бор. Афтидан, Ленин ишора қилаётган қўшимчали бет йўқолган бўлса керак.—100.

¹⁰⁰ I Интернационалнинг Гаага конгресси 1872 йилнинг 2—7 сентябрида бўлиб ўтган. Унда 15 та миллий ташкилотдан 65 делегат қатнашган. Маркс билан Энгельс конгрессни тайёрлаш давомида пролетариатнинг революцион кучларини жишлантириш борасида жуда катта иш қилишди. Маркс ва Энгельснинг таклифи билан кун тартиби қабул қилинди. Конгрессни чақирини муддати белгиланди. Конгресснинг кун тартибида иккита асосий масала: 1) Бош Кенгашнинг ҳуқуқлари ва 2) пролетариатнинг сиёсий фаолияти тўғрисидаги масалалар турарди.

Конгресс Бош Кенгаш ваколатини кенгайтириши, Бош Кенгашнинг турар жойини ўзгартиш, яширин «Социалистик демократия уюшмаси» фаолияти ва бошқалар тўғрисида резолюциялар қабул қилди. Бу резолюцияларнинг аксариятини Маркс ва Энгельс ёзишган. Бошқаларига уларнинг таклифлари асос қилиб олинган.

Конгресснинг иккинчи масала тўғрисидаги қарорда айtilган эдики, «сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш пролетариатнинг улғур бурчи бўлиб қолади», «социал революциянинг ғалабасини таъмин этиш ҳамда унинг охириги мақсадига — синфларни йўқотишга эришмоқ учун» пролетариат сиёсий партияга уюшмоғи керак (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 143-бетга қаралсин).

Конгрессда барча турдаги майда буржуа сектантчилигига қарши Маркс ва Энгельс ҳамда уларнинг тарафдорлари олиб борган кўп йиллик кураш ниҳоясига етказилди. Анархистларнинг бошлиқлари М. А. Бакунин, Д. Гильом ва бошқалар Интернационалдан чиқарилди.

Бутун иш Маркс билан Энгельснинг бевосита раҳбарлигида ва уларнинг энг фаол иштирокида олиб борилган Гаага конгрессининг қарорлари анархистларнинг майда буржуача қарашлари устидан марксизмнинг эришган зафари бўлди ҳамда келгусида ишчилар синфининг мустақил миллий партияларини тузиш учун пойдевор бўлди.—102.

¹⁰¹ Ф. Энгельс. «К. Маркснинг «Гота программасини танқид» деган асарига сўз боши»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 22-том, 96-бет).—102.

¹⁰² «Заря» («Тонг») — марксистик илмий-сиёсий журнал; 1901—1902 йилларда Штутгартда «Искра» редакцияси томонидан легал равишда нашр этилган. «Заря»нинг ҳаммаси бўлиб тўрт сон (уч китоби) чиққан; 1-сон 1901 йил апрелда (ҳақиқатда 10(23) мартда), 2—3 сонлари 1901 йил декабрда, 4-сон — 1902 йил августда чиққан. Журналнинг вазифалари В. И. Ленин Россияда ёзган «Искра» билан «Заря» редакцияси баёнотининг лойиҳасида белгилаб берилган эди (ТАТ, 4-том, 373—385-бетларга қаралсин). 1902 йилда «Искра» ва «Заря» редакцияси ичда ихтилоф ва жанжаллар чиққан вақтда Плеханов («Заря»га редакторлик қилишни ўзи олиш учун) журнални газетадан ажратиб режасини таклиф қилди, ammo бу таклиф қабул қилинмади, бу органларнинг редакцияси ҳамма вақт битта бўлди.

«Заря» журнали халқаро ва рус ревизионизмининг танқид қилиб чиқди, марксизмнинг назарий асосларини ҳимоя этди. «Заря»да Лениннинг «Тасодифий мақолалар», «Земствони таъқиб қилувчилар ва либерализм Аннибаллари», «Аграр масала соҳасидаги «танқидчи» жаноблар» («Аграр масала ва «Марксини танқид қилувчилар»» деган асарнинг дастлабки тўрт боби), «Ички обзор», «Рус социал-демократиясининг аграр программаси» деган асарлари, шунингдек Г. В. Плехановнинг «Танқидчиларимизни танқид. 1-қисм. П. Струве жаноблари Маркснинг социал тараққиёт назариясини танқид қилувчи ролида», «Сант Кантга қарши ёки жаноб Бернштейннинг маънавий васияти» деган асарлари ва бошқа асарлар босилиб чиқди.—104.

¹⁰³ II Интернационалнинг Бешинчи халқаро конгресси назарда тутилади, бу конгресс Парижда 1900 йил 23—27 сентябрда бўлди. «Сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш ва буржуа партиялари билан иттифоқ тузиш» деган асосий масала, яъни Вальдек — Руссонинг контрреволюцион ҳукумати составига А. Миллераннинг кириши билан боғлиқ бўлган масала юзасидан кўпчилик К. Каутский киритган резолюция учун овоз берди. Резолюцияда: «Якка бир социалистнинг буржуа ҳукумати составига кириши сиёсий ҳокимиятни нормал равишда қўлга киритишнинг бошланиши деб эмас, балки қийин шароитга қарши курашда мажбуран қўлланилган муваққат ва фавқулодда восита деб ҳисобланади», дейилган эди. Кейинчалик оппортунистлар ўзларининг буржуазия билан ҳамкорлик қилишларини оқлаш учун кўпинча резолюциянинг шу моддасини баҳона қилдилар.

1901 йил апрелда «Заря» журналининг 1-сонига Г. В. Плехановнинг «Парижда бўлиб ўтган сўнгги халқаро социалистик конгрессе ҳақида бир неча оғиз сўз (менга ваколат юборган ўртоқларга Очик хат)» деган мақоласи босилди. Унда Каутский резолюцияси қаттиқ танқид қилинган.—104.

¹⁰⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 339-бет ва 18-том, 90-бетга қаралсин.—104.

¹⁰⁵ Бернштейниада, бернштейнчилик — халқаро социал-демократиядаги оппортунистик, марксизмга душман оқим бўлиб, у XIX асрнинг охирларида Германияда вужудга келган ва ревизионизмнинг энг ошқора намоянаси Э. Бернштейн номи билан аталган.

1896—1898 йилларда Бернштейн Германия социал-демократиясининг назарий органи бўлган «Die Neue Zeit» («Янги Замон») журналида «Социализм проблемалари» деган бир туркум мақола-

лар бостириб чиқарган. Бу мақолаларида у, революцион марксизмнинг философик, иқтисодий ва сиёсий негизларини ревизия қилган. Бу мақолаларда «Социализмни илмий жиҳатдан асослаш ва тарихни материалистик асосда тушуниш нуқтаи назаридан социализмнинг зарур ва муқаррарлигини исбот қилиш мумкинлиги инкор этилди; қашшоқликнинг кучайиб кетаётганлиги, пролетарлашнинг ва капиталистик зиддиятларнинг кучаяётганлиги инкор қилинди; «Пировард мақсад» деган тушунчанинг ўзи пуч деб эълон қилинди ва пролетариат диктатураси гоёси бутунлай рад қилинди; либерализм билан социализмнинг бир-бирига батамом қарама-қаршилиги инкор қилинди: *синфий кураш назарияси инкор қилинди...*» (В. И. Ленин, ТАТ, 6-том, 8-бет). Бернштейнчиларнинг марксизмни ревизия қилишдан мақсади социал-демократияни социал революция партиясидан социал реформалар партиясига айлантириш эди.

Германия социал-демократиясидаги сўл элементлар ўз газеталари саҳифаларида Бернштейнга қарши кураш бошладилар. Унг, оппортунистик қанот бернштейнчиликни ҳимоя қилдиб чиқди. Партия Марказий Комитети бернштейнчиликка нисбатан муросачилик позициясида туриб, унга зарба бермади. «Die Neue Zeit» журналида Бернштейн мақолалари тўғрисида олиб борилган мунозара 1898 йил июлда Г. В. Плехановнинг ревизионизмга қарши қаратилган «Бернштейн ва материализм» деган мақоласи билан бошланди.

Германия социал-демократик партиясининг Штутгартда (1898 йил октябрда), Ганноверда (1899 йил октябрда) ва Любекда (1901 йил сентябрда) бўлиб ўтган съездларида бернштейнчилик қоралланган эди, бироқ лидерларнинг кўпчилиги муросачилик позициясида турганлиги сабабли партия Бернштейндан юз ўгирмади. Бернштейнчилар «Sozialistische Monatshefte» («Социалистик Ойлик») журналида ва партия ташкилотларида ревизионизм гоёларини ошқора пропаганда қилишни давом эттирдилар.

Бернштейнчилик II Интернационалдаги бошқа партияларнинг оппортунистик элементлари томонидан қўллаб-қувватланди. Россияда бернштейнчилик назарияларини «легал марксистлар» ва «экономистлар» қўллаб-қувватлашди.

Россиянинг революцион марксистлари, Ленин бошчилигидаги большевикларгина бернштейнчиликка ва унинг тарафдорларига қарши қатъий ва изчил кураш олиб бордилар. Ленин 1899 йилдаёқ «Россия социал-демократларининг протести» ва «Бизнинг программamız» деган мақолаларида бернштейнчиларга қарши чиққан эди. Ленин «Нима қилмоқ керак?» деган китобида ҳамда «Марксизм ва ревизионизм», «Европа ишчилар ҳаракатидаги ихтилофлар» деган мақолаларида ва ҳоказоларда бернштейнчиликни ҳар томонлама танқид қилган эди (ТАТ, 4-том, 191—206, 212—217-бетларга; 6-том, 1—207-бетларга; 17-том, 17—28-бетларга; 20-том, 71—80-бетларга ва ҳоказоларга қаралсин).—105.

¹⁰⁶ К. Маркс. «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 8-том, 205—206-бетлар).—105.

¹⁰⁷ Қаралсин: К. Маркс ва Ф. Энгельс. «Коммунистик партия манифести»нинг 1872 йилги немисча нашрига сўз боши (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 18-том, 90-бет).—106.

¹⁰⁸ К. Маркс. «Францияда граждандар уруши»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 342-бет).—108.

¹⁰⁹ К. Каутскийнинг «Der Weg zur Nacht Politische Betrachtungen über das Hineinwachsen in die Revolution». Berlin, 1909 («Хокимиятга олиб борадиган йўл. Революцияга қўшилиб кетиш тўғрисидаги сиёсий мулоҳазалар»). Берлин, 1909) деган брошюраси рус тилида фақат 1918 йилда босилиб чиқди.—109.

¹¹⁰ Қаралсин: К. Маркс ва Ф. Энгельс. «Марказий Комитетнинг Коммунистлар иттифоқига мурожаати» (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 7-том, 266-бет).—112.

¹¹¹ К. Маркс. «Францияда гражданлар уруши»га қаралсин (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 17-том, 342-бет).—114.

¹¹² С. ва Б. Веббларнинг «Инглиз тред-юнионизмининг назарияси ва амалиёти» деган китоби назарда тутилади.—115.

¹¹³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 2-нашр, 4-том, 446-бетга қаралсин.—117.

¹¹⁴ «Социалистик Ойлик» («Sozialistische Monatshefte») — журнал, немис оппортунистларининг асосий органи ва халқаро ревизионизм органларидан бири; Берлинда 1897 йилдан 1933 йилга қадар чиққан. Биринчи жаҳон уруши вақтида (1914—1918) социал-шовинистик позицияда турган.—118.

¹¹⁵ *Жоресчилар* — француз ҳамда халқаро социалистик ҳаракатнинг кўзга кўринган арбоби Ж. Жорес тарафдорлари. Жорес демократия, халқ озодлиги, тинчлик учун, империалистик зулм ва босқинчилик урушларига қарши курашди. Бироқ Жорес ва унинг тарафдорлари марксизмнинг асосий қоидаларини ревизия қилдилар. Жоресчилар социализм пролетариатнинг буржуазияга қарши синфий кураши натижасида эмас, балки «демократик ғоянинг ривожланиши» натижасида ғалаба қозонади, деб ҳисобладилар. Улар эзувчилар билан эзилувчилар ўртасида синфий тотувлик бўлишини тарғиб қилдилар, кооперация хусусида прудонча хом-хаёлларга қўшилишдилар, капитализм шароитида кооперациянинг ривожланиши аста-секин социализмга ўтишга имкон беради, деб ўйладилар. 1902 йилда жоресчилар француз социалистик партиясини туздилар, бу партия реформистик позицияларда турди. 1905 йилда бу партия Франция гедчи социалистик партияси билан бирлашиб, ягона — Француз социалистик партиясини барпо этди. В. И. Ленин Жорес ва унинг тарафдорларининг реформистик қарашларини қаттиқ танқид қилди. Жореснинг тинчлик учун, яқинлашиб келаётган уруш хавфига қарши кураши унга нисбатан империалистик буржуазиянинг ғазабини қўзғатди. Биринчи жаҳон уруши арафасида Жоресни реакцияга ёлланган қотил ўлдирди.

Биринчи жаҳон уруши вақтида Француз социалистик партияси раҳбарларининг кўичилигини ташкил этган жоресчилар империалистик урушни очиқдан-очиқ қувватлаб чиқишди ва социал-шовинизм позициясида туришди.—118.

¹¹⁶ *Италия социалистик партияси* 1892 йилда ташкил этилган бўлиб, дастлаб «Италия меҳнаткашлари партияси» деб аталган эди. 1893 йили Режио-Эмилиядаги съездда у «Италия меҳнаткашларининг социалистик партияси» деган ном олди; 1895 йилдан «Италия социалистик партияси» деб атала бошлади. Партия тuzилган пайтдан бошлабоқ унинг ичида икки йўналиш — оппортунистик йўналиш билан революцион йўналиш ўртасида кескин

ғоявий кураш борди, улар ўртасида партиянинг сиёсати ва тактикасига доир масалалар устида нифоқ чиқди. 1912 йили Режио-Эмилиядаги съездда сўлларнинг тазйиқи остида энг ошқора реформистлар — уруш тарафдорлари ҳамда ҳукумат ва буржуазия билан ҳамкорлик қилиш тарафдорлари (Бономи, Биссолати ва бошқалар) партиядан чиқарилди. Биринчи жаҳон урушининг бошидан то Италия бу урушга қўшилгунча Италия социалистик партияси урушга қарши фикр билдириб келди, унинг шиори: «Урушга қарши бетарафлик» эди. 1914 йилнинг декабрида буржуазиянинг империалистик сиёсатини ҳимоя қилиб, урушни ёқлаб чиққан бир гуруҳ ренегатлар партиядан чиқарилди (Муссолини ва бошқалар). Италиянинг Антанта томонида туриб урушга қўшилиши (1915 йил май) туфайли Италия социалистик партиясида учта йўналиш: 1) буржуазиянинг уруш олиб боришига ёрдамлашган ўнг йўналиш; 2) партия аъзоларининг кўичилигини ўз ичига олган ҳамда «урушда қатнашмаслик ва саботаж қилмаслик» шиори остида иш кўрган центристтик йўналиш ва 3) урушга нисбатан кескин позицияда турган, бироқ унга қарши изчил кураш уюштира олмаган сўл йўналиш яққол намоён бўлди; сўллар империалистик урушни гражданлар урушига айлантириш, буржуазия билан ҳамкорлик қилган реформистлар билан алоқани батамом узиш зарурлигини тушунмадилар. Италия социалистлари Швейцария социалистлари билан биргаликда Луганода (1914) конференция ўтказдилар, Циммервальддаги (1915) ва Кинталдаги (1916) халқаро социалистлар конференцияларида фаол қатнашдилар.

1916 йил охирларида Италия социалистик партияси социал-пацифизм йўлига кириб кетди.—118.

¹¹⁷ *Англия мустақил ишчилар партияси* (Independent Labour Party)—1893 йилда стачка кураши авж олиб, Англия ишчилар синфининг буржуа партиядан мустақил бўлиб олиш йўлидаги ҳаракати кучайиб кетган шароитда «янги тред-юнионлар» раҳбарлари томонидан тузилган реформистик ташкилот. Мустақил ишчилар партиясига (МИПга) «янги тред-юнионлар»нинг ва бир қанча эски касаба союзларининг аъзолари, интеллигенция ҳамда майда буржуазиянинг фабийчилар таъсиридаги вакиллари кирган эди. Партия теънасида Кейр Гарди ва Р. Макдональд турар эди. МИП вужудга келган вақтидан бошлабоқ буржуа-реформистик позицияларда турди, асосий эътиборни курашнинг парламент формасига ва либерал партия билан парламентда тил бириктиришга қаратди. Ленин Мустақил ишчилар партиясини таърифлаб, «аслида эса бу ҳаминша буржуазияга қарам бўлиб келган оппортунистик партиядир» деб ёзган эди (ТАТ, 39-том, 104-бет).

Биринчи жаҳон урушининг бошида МИП урушга қарши манифест билан чиқди, бироқ кўп ўтмай социал-шовинизм позициясига ўтиб кетди.—118.

ИСМЛАР КЎРСАТКИЧИ

Авксентьев, Н. Д. (1878—1943) — эсерлар партиясининг лидерларидан бири, шу партиянинг МК аъзоси. Жаҳон империалистик уруши вақтида ашаддий социал-шовинист. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин — Бутун Россия деҳқон депутатлари Совети Ижроия комитетининг раиси; иккинчи коалицион Муваққат ҳукуматда ички ишлар министри, кейинроқ контрреволюцион «Россия республикаси Муваққат кенгаши»нинг (предпарламентнинг) раиси. Октябрь социалистик революциясидан кейин — контрреволюцион исёнларнинг ташкилотчиларидан бири. 1918 йилда «Уфа директорияси»нинг раиси; сўнгра чет элга эмиграция қилган, у ерда Совет ҳокимиятига қарши фаол курашни давом эттирган.—14, 46.

Бакунин, М. А. (1814—1876) — народниклик ва анархизмнинг идеологларидан бири. 1840 йилдан бошлаб чет элда яшаган, Германияда 1848—1849 йиллар революциясида қатнашган. I Интернационалга кирган, унда марксизмнинг ашаддий душмани сифатида майдонга чиққан. Бакунин ҳар қандай давлатни, шу жумладан пролетариат диктатурасини ҳам инкор этган, пролетариатнинг жаҳоншумул-тарихий ролини тушунмаган, ишчилар синфининг мустақил сиёсий партиясини тузишга очиқдан-очиқ қарши чиққан, ишчилар сиёсий фаолиятда иштирок этишдан ўзларини тийиншлари тўғрисидаги доктринани ҳимоя қилган. К. Маркс ва Ф. Энгельс Бакуниннинг реакцион қарашларига қарши қатъий кураш олиб борганлар. Бакунин бузғунчилик фаолияти учун 1872 йилда Интернационалдан чиқарилган.—52, 66, 102.

Бebel (Bebel), Август (1840—1913) — герман социал-демократияси ва халқаро ишчилар ҳаракатининг энг кўзга кўринган арбобларидан бири. Сиёсий фаолиятини 60-йилларнинг биринчи ярмида бошлаган; I Интернационалнинг аъзоси бўлган. 1869 йилда В. Либкнехт билан биргаликда немис Социал-демократик ишчилар партиясини («эйзенахчилар») тузган, бир неча марта рейхстагга депутат қилиб сайланган. 90-йилларда ва 900-йилларнинг бошларида герман социал-демократияси сафидаги реформизмга ва ревизионизмга қарши курашган. В. И. Ленин унинг бернштейнчиларга қарши сўзлаган нутқларини «марксистик қарашларни ҳимоя қилиш ва ишчилар партиясининг чинакам социалистик характерда бўлиши учун курашни намунаси» деб ҳисоблаган эди (ТАТ, 23-том, 412-бет).—63, 64, 65, 82—83, 87.

Бернштейн (Bernstein), Эдуард (1850—1932) — Германия социал-демократияси ва II Интернационал ўта оппортунистик қанотининг лидери, ревизионизм ва реформизм назариётчиси. Социал-

демократик ҳаракатда 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб иштирок этган. 1881 йилдан 1889 йилгача — Германия социал-демократик партиясининг марказий органи «Der Sozialdemokrat» («Социал-Демократ»)нинг редактори. 1896—1898 йилларда «Die Neue Zeit» («Янги Замон») журналида «Социализм проблемалари» деган бир туркум мақолалар ёзиб чиққан; бу мақолалар кейинчалик «Социализмнинг шарт-шароитлари ва социал-демократиянинг вазифалари» деган алоҳида китоб қилиб нашр этилган; Бернштейн бу китобда революцион марксизмнинг фалсафий, иқтисодий ва сиёсий негизларини очиқдан-очиқ ревизия қилиб чиққан. Бернштейн ишчилар ҳаракатининг асосий вазифаси капитализм шароитида ишчиларнинг иқтисодий аҳволини яхшилашга қаратилган реформалар учун кураш олиб боришдан иборат, деб билиб: «ҳаракат — ҳамма нарса, пировард мақсад — ҳеч нарса» деган оппортунистик формулани илгари сурган. Жаҳон империалистик уруши даврида центристик позицияларда турган ва социал-шовинизмни интернационализм тўғрисидаги гаплар билан ниқоблаган. Кейинги йилларда империалистик буржуазия сиёсатини қўллаб-қувватлашни давом эттирган, Октябрь социалистик революциясига ва Совет давлатига қарши чиққан.—43, 51, 52, 53, 103—107, 109, 115.

Бисмарк (Bismarck), Отто Эдуард Леопольд (1815—1898) — Пруссия ва Германия давлат арбоби ва дипломати. Бисмаркнинг асосий мақсади майда, тарқоқ немис давлатларини «Қон тўкиб ва қурол ишлатиб» бирлаштириш ҳамда юнкерлар Пруссияси гегемонлиги остида ягона Германия империясини вужудга келтириш эди. 1871 йил январда Бисмарк Германия империясининг рейхсканцлери лавозимини эгаллади ва 20 йил давомида Германиянинг бутун ташқи ва ички сиёсатига раҳбарлик қилди, бу сиёсатни помещик-юнкерлар манфаатини кўзлаб олиб борди, айни вақтда юнкерларнинг йирик буржуазия билан иттифоқ тузишнинг таъминлашга интилди. 1878 йилда социалистларга қарши ўзи чиқарган фавқулудда қонун воситаси билан ишчилар ҳаракатини бўғиб ташлашга муваффақ бўлмагач, Бисмарк ишчиларнинг баъзи категорияларини мажбурий страхование қилиш ҳақида қонунлар жорий этиб, социал қонунчилик деган демагогик программани кўтариб чиқди. Бироқ Бисмаркнинг арзимаган садақа билан ишчилар ҳаракатини ичдан бузиш йўлидаги уриниши муваффақият қозонмади. 1890 йилда у истеъфога чиқди.—13.

Биссолати (Bissolati), Леонида (1857—1920) — Италия социалистик партиясининг асосчиларидан ва унинг ўта ўнг реформистик қанотининг лидерларидан бири. 1896—1904 ва 1908—1910 йилларда социалистик партиянинг марказий органи «Avanti!» («Олга!») газетасининг редактори бўлган. 1897 йилдан — парламент аъзоси. 1912 йилда Италия социалистик партиясидан чиқарилган ва «социал реформистик партия» тузган. Жаҳон империалистик уруши вақтида — социал-шовинист бўлган, Италиянинг Антанта томонида туриб урушда қатнашувини ёқлаган. 1916—1918 йилларда лавозимсиз министр сифатида ҳукумат составига кирган.—45.

Бонапарт, Луи — қаралсин: Наполеон III.

Бракке (Bracke), Вильгельм (1842—1880) — немис социалисти, ношир ва китобфуруш, эйзенахчилар партиясининг ташкилотчи-

ларидан ва раҳбарларидан бири (1869). Партиявий адабиётнинг асосий ноширларидан ва тарақатувчиларидан бири.—63, 82.

Брантинг (Branting), *Карл Яльмар* (1860—1925) — Швеция социал-демократик партиясининг лидери, II Интернационалнинг раҳбарларидан бири. Оппортунистик позицияларда турган. 1887—1917 йилларда (узилишлар билан) партиянинг марказий органи — «Social-Demokraten» («Социал-Демократ») газетасининг редактори, 1897—1925 йилларда — риксдаг депутаты. Жаҳон империалистик уруши йилларида социал-шовинист, 1917 йилда Эден бошлиқ коалицион либерал-социалистик ҳукумат составига кирган, Совет Россиясига қарши ҳарбий интервенцияни қўллаб-қувватлаган. 1920, 1921—1923 ва 1924—1925 йилларда социал-демократик ҳукуматларга бошчилик қилган.—45, 118.

Брешко-Брешковская, Е. К. (1844—1934) — эсерлар партиясининг ташкилотчиларидан ва раҳбарларидан бири, унинг ўта ўнг қанотига мансуб бўлган. Спёсий фаолиятни 70-йилларда «халқ ичига юриш» билан бошлаган, бир неча бор қамоққа олинган ва сургун қилинган (1878 йилда—193 лар судида). 1917 йил Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин Муваққат ҳукуматни зўр бериб қувватлаган. Империалистик урушни «ғалаба қозонгунча» давом эттириш тарафдори бўлган. Октябрь социалистик революциясидан кейин Совет ҳокимиятига қарши фаол курашган. 1919 йилда АҚШга кетган, сўнгра Францияда яшаган. Чет элда туриб Совет Россиясига қарши тухматдан иборат кампания олиб борган, янги интервенция тайёрлаш кераклигини ёқлаб чиққан. Париждаги оқ эмигрантларнинг «Дин» деган органида қатнашган.—3.

Вандервельде (Vandervelde), *Эмиль* (1866—1938) — Бельгия ишчилар партиясининг лидери, II Интернационал Халқаро социалистик бюросининг раиси, ўта оппортунистик позицияларда турган. Жаҳон империалистик уруши вақтида — социал-шовинист бўлган, буржуа ҳукумати составига кирган. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин империалистик урушни давом эттириш учун агитация юргизиш мақсадида Россияга келган. Октябрь социалистик революциясига душманлик билан қараган, Совет Россиясига қарши қуролли интервенция уюштирилишига актив ёрдам берган; II Интернационални тиклашга кўп куч сарфлаган. 1925—1927 йилларда — Бельгия ташқи ишлар министри бўлган, СССРга қарши қаратилган Локарно битимларини тузишда қатнашган (1925), коммунистлар ва социалистларнинг бирлашган антифашистик фронтини вужудга келтиришга қарши актив курашган. Бир қанча китоб ва брошюралар автори. Вандервельденнинг асарларида, В. И. Ленин кўрсатиб ўтганидек, «марксизмга қарши мешчанлик эклектицизм, диалектикага қарши софистика, пролетар революциясига қарши филистёрлар реформизми» қўйилган (ТАТ, 37-том, 394-бет).—3, 45, 47, 118.

Вебб (Webb), *Беатриса* (1858—1943) — таниқли инглиз жамоат арбоби.—115.

Вебб (Webb), *Сидней* (1859—1947) — машҳур инглиз жамоат арбоби, реформист. Хотини — Беатриса Вебб билан биргаликда Англия ишчилар ҳаракати тарихи ва назариясига оид бир қанча

асарлар ёзган. Бу асарларнинг энг асосийси — «Industrial Democracy» дир (у Россияда «Англия тред-юнионизмининг назарияси ва практикаси» деган ном билан нашр этилган). В. И. Ленин бу асарнинг биринчи томини таржима қилган ва иккинчи томининг таржимасини таҳрир қилган. Майда буржуазиянинг ва ишчилар аристократиясининг идеологи бўлган Сидней Вебб ўз асарларида ишчилар масаласини капиталистик жамият доирасида тинч йўл билан ҳал этиш ғоясини тарғиб қилган. Реформистик фабийчилар жамиятининг асосчиларидан бири бўлган. Жаҳон империалистик уруши йилларида социал-шовинизм позицияларида турган. Биринчи (1924) ва иккинчи (1929—1931) лейбористлар ҳукумати составига кирган. Совет Иттифоқига хайрихоҳлик билан қараган.—115.

Вейдемейер (Weydemeyer), *Иосиф* (1818—1866) — немис ва америка ишчилар ҳаракатининг таниқли арбоби, К. Маркс ва Ф. Энгельснинг дўсти ва сафдоши. Уларнинг таъсири остида «ҳақиқий социализм» позицияларидан илмий коммунизм позицияларига ўтган. «Коммунистлар союзи»нинг аъзоси бўлган, 1848—1849 йилларда Германияда бўлган революцияда қатнашган; «Neue Deutsche Zeitung» («Янги Немис Газетаси»)нинг масъул редакторларидан бири. Революция мағлубиятга учрагандан кейин АҚШга эмиграция қилган. У ерда шимолликлар томонида туриб Гражданлар урушида қатнашган. АҚШда марксизмни тарғиб қилишни бошлаб берган.—33.

Гайндман (Hyndman), *Генри Майерс* (1842—1921) — инглиз социалисти, реформист. 1881 йилда Демократик федерацияни тузган; бу федерация 1884 йилда Социал-демократик федерация қилиб қайта ташкил этилган. 1900—1910 йилларда — Халқаро социалистик бюро аъзоси. Британия социалистик партиясининг лидерларидан бири бўлган, Гайндман империалистик урушга нисбатан социал-шовинистик позицияда тургани учун партиянинг Солфордда бўлган конференцияси уни қоралагач, 1916 йилда партиядан чиққан. Октябрь социалистик революциясига душманлик назари билан қараган, Советлар Россиясига қарши интервенцияни ёқлаб чиққан.—3.

Ге, А. Ю. (1919 йилда ўлган) — рус анархисти. Октябрь социалистик революциясидан кейин Совет ҳокимияти тарафдори. Бутун Россия 3- ва 4-чақириқ Марказий Ижроия Комитетининг аъзоси бўлган; Шимолий Кавказнинг Совет ҳукумати составига кирган.—97.

Гегель (Hegel), *Георг Вильгельм Фридрих* (1770—1831) — энг йирик немис философи — объектив идеалист, немис буржуазиясининг идеологи. Диалектик материализмнинг назарий манбалаарида бири бўлиб хизмат қилган диалектикани чуқур ва ҳар томонлама ишлаб чиқиш Гегелнинг тарихий хизматидир. Бироқ Гегель диалектикаси идеалистик характерда бўлиб, унинг умуман консерватив, метафизик фалсафий системаси билан чамбарчас боғланган эди. Ўзининг сиёсий қарашлари жиҳатидан Гегель конституцияли монархия тарафдори бўлган.

Гегелнинг асосий асарлари: «Рух феноменологияси», «Логика фани», «Философик фанлар энциклопедияси», «Философия тарихидан лекциялар» ва бошқалардир.—6.

Гед (Guesde), *Жюль* (*Базиль Матъё*) (1845—1922) — Француз социалистик ҳаракатининг ва II Интернационалнинг ташкилотчиларидан ва раҳбарларидан бири. 1901 йилда Гед ва унинг тарафдорлари Франция социалистик партиясини туздилар; бу партия Франция реформистик социалистик партияси билан қўшилиб, 1905 йилда Бирлашган Франция социалистик партияси номини олди. Гед Францияда марксизм ғояларини ёйиш ва социалистик ҳаракатни ривожлантиришда кўп ишлар қилган.

Бироқ ўнг социалистларнинг сиёсатига қарши чиқар экан, Гед назария масалаларида ҳам, тактика масалаларида ҳам сектантлик руҳидаги хатоларга йўл қўйган. Жаҳон империалистик урушининг бошидаюқ Гед социал-шовинизм позициясида турган ва Франция буржуа ҳукумати составига кирган. Гед Франция социалистик партиясининг Коминтернга қўшилишга қарор қилган Тур конгресси (1920) кўпчилигига эргашмаган.—3.

Гендерсон (Henderson), *Артур* (1863—1935) — лейбористлар партиясининг ва инглиз касабачилик ҳаракатининг лидерларидан бири. 1908—1910 ва 1914—1917 йилларда — лейбористларнинг парламентдаги фракциясининг раиси бўлган. Жаҳон империалистик уруши вақтида социал-шовинист бўлиб, Асквитнинг коалицион ҳукумати составига, сўнгра эса Ллойд Жоржнинг ҳарбий ҳукумати составига кирган. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин империалистик урушни давом эттириш учун агитация юргизиш мақсадида Россияга келган. 1919 йилда — Бери (II) Интернационалнинг ташкилотчиларидан бири, 1923 йилдан бошлаб — бирлашган (II) Социалистик ишчилар Интернационали Ижрокомининг раиси. Бир неча марта Англиянинг буржуа ҳукуматлари составига кирган.—44—45.

Грав (Grave), *Жан* (1854—1939) — француз майда буржуа социалисти, анархизм назарийчиларидан бири. «Le Révolté» («Исёнчи») ва «La Révolte» («Исён») деган анархистик органларнинг редактори; анархизмга оид бир қанча асарлар автори. XX асрнинг бошларида анархизм-синдикализм позициясига ўтган. Жаҳон империалистик уруши вақтида — социал-шовинист, «La Bataille Syndicaliste» («Синдикалистик Кураш») газетасининг ходими.—97.

Давид (David), *Эдуард* (1863—1930) — герман социал-демократияси ўнг қанотининг лидерларидан бири; ревизионист, касби — эконоmist. Немис оппортунистларининг «Sozialistische Monatshefte» («Социалистик Ойлик») деган журналининг асосчиларидан бири бўлган. 1903 йилда «Социализм ва қишлоқ хўжалиги» деган китобини нашр эттирган, бу китобни В. И. Ленин «Ревизионизмнинг аграр масаладаги асосий асари» деб атаган эди. Давид 1903 йилдан бошлаб рейхстаг депутаты бўлган. Жаҳон империалистик уруши даврида — социал-шовинист. 1919 йилда Германия республикасининг биринчи коалицион ҳукумати составига кирган, 1919—1920 йилларда — ички ишлар министри. 1922—1927 йилларда — ҳукуматнинг Гессендаги вакили бўлган; герман империализмининг реваншистик интилишларини қўллаб-қувватлаган, СССРга душманлик билан қараган. В. И. Ленин Давидни оппортунист деб таърифлаб, «бутун ҳаётини ишчилар ҳаракатини буржуа руҳда бузишга бағишлаган», деган эди (ТАТ, 26-том, 319-бет).—3, 45, 118.

Дюринг (Dühring), *Евгений* (1833—1921) — немис философи ва эконоmist, майда буржуа идеологи. Дюрингнинг философик қарашлари позитивизм, метафизик материализм ва идеализмнинг эклектик қоришмасидан иборат эди. Дюрингнинг герман социал-демократиясининг бир қисми қўллаб-қувватлаган қарашлари Энгельс томонидан «Анти-Дюринг. Жаноб Евгений Дюринг томонидан фанда қилинган тўнтарош» деган китобда танқид қилинган. Ленин «Материализм ва эмпириокритицизм» деган ва бошқа бир қанча асарларида Дюрингнинг эклектик қарашларини бир неча бор танқид қилган.—20.

Жорес (Jaurès), *Жан* (1859—1914) — француз ва халқаро социалистик ҳаракатнинг кўзга кўринган арбоби, тарихчи.— Жорес: 1885—1889, 1893—1898, 1902—1914 йилларда парламент аъзоси; парламентдаги социалистик фракциянинг лидерларидан бири бўлган. 1904 йилда «L'Humanité» («Инсоният») газетасини ташкил этган ва умрининг охиригача унга редакторлик қилган. Жорес демократияни, халқ эркинликларини ёқлаб, тинчлик учун, империалистик зулмга ва босқинчилик урушларига қарши кураш олиб борган. У социализмга урушларга ва мустамлакачилик зулмига батамом барҳам беради, деб ишонган. Бироқ Жорес социализм пролетариатнинг буржуазияга қарши синфий кураш олиб бориши йўли билан эмас, балки «демократик ғоянинг раванқ топиши» натижасида галаба қозонади, деб ҳисоблаган. Ленин Жореснинг реформистик қарашларини қаттиқ танқид қилган, бу қарашлар уни оппортунизм йўлига бошлаган эди.

Жореснинг тинчлик учун, яқинлашиб келаётган уруш хавфига қарши кураши империалистик буржуазияда унга нисбатан нафрат кўзғатган. Жаҳон империалистик уруши арафасида Жорес реакция ёллаган қотил томонидан ўлдирилган.—102—103.

Зензинов, *В. М.* (1881 йилда туғилган) — эсерлар партиясининг раҳбарларидан бири, унинг МК аъзоси бўлган. Жаҳон империалистик уруши йилларида — мудофаачи. 1917 йилда — Петроград Совети Ижроия комитетининг аъзоси, буржуазия билан блок тузиш тарафдори; эсерлар органи — «Дело Народа» газетасининг редакторларидан бири. Октябрь социалистик революциясидан кейин — Совет ҳокимиятининг душмани, оқ эмигрант.—46.

Каутский (Kautsky), *Карл* (1854—1938) — герман социал-демократияси ва II Интернационалнинг лидерларидан бири, дастлаб марксист, кейинчалик марксизм ренегати, оппортунизмнинг энг хавфли ва энг зарарли тури бўлган центризмнинг (каутскийчиликнинг) идеологи. Герман социал-демократиясининг назарий журнали «Die Neue Zeit» («Янги Замон»)нинг редактори.

Социалистик ҳаракатда 1874 йилдан эътиборан иштирок эта бошлаган. Унинг қарашлари ўша вақтда лассалчилик, неомальтуччилик ва анархизм қоришмасидан иборат эди. 1881 йилда у К. Маркс ва Ф. Энгельс билан танишади ва уларнинг таъсири остида марксизм томонига ўтади, аммо ўша даврдаёқ у оппортунизм томонига оғиб турарди, бунинг учун уни К. Маркс ва Ф. Энгельс қаттиқ танқид қилган эдилар. 80—90-йилларда Каутский марксистик назария масалаларига доир бир қанча асарлар: «Карл Маркснинг иқтисодий таълимоти», «Аграр масала» деган ва бошқа асарлар ёзган; бу асарларда хатолар бўлишига қарамай, улар марксизмни пропаганда қилишда ижобий роль ўйна-

ган. Каутский кейинчалик, 1910—1911 йилларда оппортунизм позицияларига ўтди. Жаҳон империалистик уруши вақтида Каутский центризм позицияларида турган, социал-шовинизмни интернационализм тўғрисидаги гаплар билан ниқоблаган, Каутский ультраимпериализм деган реакцион назариянинг авторидир. Октябрь социалистик революциясидан кейин пролетар революциясига ва ишчилар синфи диктатурасига, Совет ҳокимиятига очиқдир қарши чиққан.

В. И. Ленин ўзининг «II Интернационалнинг ҳалокати», «Империализм — капитализмнинг юқори босқичи», «Давлат ва революция», «Пролетар революцияси ва ренегат Каутский» деган асарларида ва бошқа бир қанча асарларида каутскийчиликни қаттиқ танқид қилган.—4, 7, 12, 28, 45, 52, 68, 75, 102, 103—115, 117—118.

Керенский, А. Ф. (1881—1970) — эсер, IV Давлат думасининг депутаты. Думада бирмунча вақт трудовиклар группасига қўшилган ва унинг раиси бўлган. Жаҳон империалистик уруши йилларида — ашаддий мудофаачи. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан сўнг Муваққат ҳукуматнинг адлия министри, ҳарбий ва денгиз министри, сўнгра эса бош министри ва олий бош қўмондон бўлган. Октябрь социалистик революциясидан кейин Совет ҳокимиятига қарши курашган, 1918 йилда чет элга қочиб кетган. Муҳожирликда Советларга қарши пропаганда олиб борган.—12, 73.

Кольб (Kolb), Вильгельм (1870—1918) — немис социал-демократи, ўта оппортунист ва ревизионист. «Volksfreund» («Халқ Дўсти»)нинг редактори. Жаҳон империалистик уруши йилларида — социал-шовинист.—118.

Корнелиссен (Cornelissen), Христиан — голланд анархисти, П. А. Кропоткиннинг издоши; марксизмга қарши чиққан. Жаҳон империалистик уруши вақтида — шовинист; «La Bataill Syndicale» («Синдикалистик кураш») деган француз газетасида қатнашган.—97.

Кропоткин, П. А. (1842—1921) — анархизмнинг асосий арбоблари ва назарийчиларидан бири, князь. 1872 йилда чет элда Бакунинг группасига қўшилган. Россияга қайтиб келгач, народниклар ҳаракатида анархист сифатида қатнашган ва бунинг учун 1874 йилда қўлга олиниб, Петропавловск қалъасига қамалган. 1876 йилда чет элга қочган ва у ерда марксизмга қарши актив кураш олиб борган, К. Маркснинг синфий кураш ва пролетариат диктатураси тўғрисидаги таълимотига қарши чиққан. Жаҳон империалистик уруши вақтида — шовинист. 1917 йилда эмиграциядан қайтиб келгач, буржуа позицияларида қолаверган, бироқ 1920 йилда Европа ишчиларига хат билан мурожаат қилиб, унда Октябрь социалистик революциясининг тарихий аҳамиятини эътироф қилган ва ишчиларни Совет Россиясига қарши ҳарбий интервенция қилинишига қаршилик кўрсатишга чақирган. География ва геологияга онд бир қанча илмий асарлар автор.—8.

Кугельман (Kugelmann), Людвиг (1830—1902) — немис социал-демократи, К. Маркснинг дўсти, 1848—1849 йилларда Германияда бўлган революция қатнашчиси, I Интернационал аъзоси. Маркснинг «Капитал»ни нашр қилиш ва тарқатишга кўмаклашган

1862 йилдан 1874 йилгача Маркс билан хат ёзишиб турган, уни Германиядаги аҳволдан хабардор қилиб борган. Маркснинг Кугельманга ёзган хатлари биринчи марта 1902 йилда «Die Neue Zeit» («Янги Замон») журналида босилиб чиққан; бу хатлар 1907 йилда рус тилида В. И. Ленин ёзган сўз боши билан нашр қилинган.—37.

Лассаль (Lassalle), Фердинанд (1825—1864) — немис майда буржуа социалисти, немис ишчилар ҳаракатидаги оппортунизмнинг кўринишларидан бири бўлган лассалчиликка асос солган. Лассаль Умумгерман ишчилар союзининг (1863) асосчиларидан бири бўлган. Союзнинг тузилиши ишчилар ҳаракати учун ижобий аҳамиятга эга бўлган, бироқ Союзнинг президенти қилиб сайланган Лассаль уни оппортунистик йўлдан олиб борган. Лассалчилар умумий сайлов ҳуқуқи учун ошқора агитация олиб бориш, юнкерлар давлати маблағ билан таъминлаб турадиган ишлаб-чиқариш уюшмалари тузиш йўли билан «эркин халқ давлати» барно этишга эришмоқчи бўлганлар. Лассаль Германияни «юқоридан» туриб реакцион Пруссия гегемонлиги остида бирлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлаган. Лассалчиларнинг оппортунистик сиёсати I Интернационал фаолиятига ва Германияда чинакам ишчилар партияси тузишга халақит берган, ишчиларда синфий онг ҳосил қилишга тўсқинлик қилган.

Лассалчиларнинг назарий ва сиёсий қарашлари марксизм-ленинизм классиклари томонидан қаттиқ танқид қилинган. (К. Маркс. «Гота программасини танқид»; В. И. Ленин. «Давлат ва революция» деган ва бошқа асарларга қаралсин).—83, 90—92.

Легин (Legien), Карл (1861—1920) — немис ўнг социал-демократи, немис касаба союзларининг лидерларидан бири, ревизионист. 1890 йилдан Германия касаба союзлари Бош Комиссиясининг раиси, 1903 йилдан касаба союзлари Халқаро секретариатининг секретари, 1913 йилдан эса унинг раиси. 1893 йилдан 1920 йилгача (узилишлар билан) — герман социал-демократиясидан рейхстагга депутат бўлган. Жаҳон империалистик уруши вақтида ўта социал-шовинист. 1919—1920 йилларда Веймар республикаси Миллат мажлисининг аъзоси. Буржуазия сиёсатини қўллаб-қувватлаган, пролетариатнинг революцион ҳаракатига қарши курашган.—3, 45, 47, 117—118.

Ленин, В. И. (Ленин, Н.) (1870—1924) — биографик маълумотлар.—37, 72—73, 81, 120.

Либкнехт (Liebknecht), Вильгельм (1826—1900) — герман ва халқаро ишчилар ҳаракатининг таниқли арбоби, Германия социал-демократик партиясининг асосчилари ва йўлбошчиларидан бири. Либкнехт 1875 йилдан то умрининг охиригача Германия социал-демократик партияси Марказий Комитетининг аъзоси ва унинг марказий органи «Vorwärts» («Олга»)нинг масъул редактори бўлган. 1867 йилдан 1870 йилгача — Шимолий Германия рейхстагининг депутаты, 1874 йилдан бошлаб эса Германия рейхстагига бир неча марта депутат қилиб сайланган; прусс юнкерларининг реакцион ташқи ва ички сиёсатини фох этишда парламент минбаридан моҳирона фойдаланган. Революцион фаолияти учун бир неча марта қамоққа олинган. I Интернационал фаолиятида ва II Интернационални ташкил этишда фаол қатнашган. К. Маркс ва Ф. Энг-

гельс В. Либкнехтга юксак баҳо берганлар. Айни вақтда улар Либкнехтнинг мурасачилик руҳидаги баъзи хатоларини танқид қилиб, унинг тўғри позицияга ўтиб олишига ёрдамлашганлар.— 65, 67.

Луи-Наполеон — қаралсин: Наполеон III.

Люксембург (Luxemburg), *Роза* (1871—1919) — халқаро ишчилар ҳаракатининг атоқли арбоби, II Интернационал сўл қанотининг лидерларидан бири. Польша социал-демократик партиясининг асосчилари ва раҳбарларидан бири бўлган, поляк ишчилар ҳаракати сафларидаги миллатчиликка қарши чиққан. 1897 йилдан бошлаб герман социал-демократик ҳаракатида актив иштирок этган, бернштейнчиликка ва милъеранизмга қарши кураш олиб борган. Р. Люксембург биринчи рус революциясида қатнашган (Варшавада). Реакция ва янги революцион юксалиш йилларида Люксембург ликвидаторларга мурасасозлик қилган.

Жаҳон империалистик урушининг дастлабки кунлариданоқ интернационализм позициясида турган. Германияда «Интернационал» группасини тузиш ташаббусчиларидан бири бўлган; бу группа кейинчалик «Спартак» группаси деб, сўнгра «Спартак Союзи» деб аталган. Германиядаги 1918 йил Ноябрь революциясидан кейин Германия Коммунистик партиясининг Таъсис съездида раҳбар тарзида қатнашган. 1919 йил январда қамоққа олинган ва ваҳшиёна суратда ўлдирилган. Р. Люксембургни юксак қадрлаган Ленин унинг хатоларини бир неча бор танқид қилган, бу билан Люксембургнинг тўғри позицияга ўтишига ёрдам берган.—110.

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — илмий коммунизм асосчиси, геннал мутафаккир, халқаро пролетариатнинг дохийси ва устози (В. И. Лениннинг «Карл Маркс (Қисқача биографик очерк ва марксизмнинг баёни)» деган мақоласига қаралсин. ТАТ, 26-том. 47—104-бетлар).—4, 5—6, 7, 8, 14, 17, 19, 20, 21, 22—23, 24—25, 27, 28, 30, 31—32, 33, 34—37, 38—41, 42, 43—44, 45—47, 49—50, 51, 52—55, 58—59, 62, 63, 64, 69, 70, 71, 73, 80, 82—85, 87, 90—92, 93—94, 97, 98, 103, 105, 106, 108—109, 110, 112, 113, 114, 115.

Меринг (Mehring), *Франц* (1846—1919) — Германия ишчилар ҳаракатининг атоқли арбоби, герман социал-демократияси сўл қанотининг лидерларидан ва назарийчиларидан бири. Партиянинг назарий органи — «Die Neue Zeit» («Янги Замон») журналининг редакторларидан бири бўлган; кейинроқ «Leipziger Volkszeitung» («Лейпциг Халқ Газетаси»)га редакторлик қилган. Меринг II Интернационал сафларидаги оппортунизм ва ревизионизмга қарши актив курашган, каутскийчиликни қоралаган, бироқ шу билан бирга оппортунистлар билан ташкилий алоқани узишдан қўрққан герман сўлларининг хатоларини такрорлаган. Интернационализмни изчил суратда ҳимоя қилган. Октябрь социалистик революциясини олқишлаган. Революцион «Спартак Союзи»нинг раҳбарларидан бири бўлган, Германия Коммунистик партиясини тузишда муҳим роль ўйнаган.—33.

Мильеран (Millerand), *Александр Этьенн* (1859—1943) — француз снёсий арбоби. 90-йилларда социалистларга қўшилган, француз социалистик ҳаракатидаги оппортунистик оқимга бошчилик қилган. 1899 йилда Вальдек-Руссонинг реакцион буржуа ҳукумати

составига кирган, унда Париж Коммунасининг жаллоди генерал Галифе билан ҳамкорлик қилган. В. И. Ленин милъеранизмни пролетариат манфаатларига хиёнат қилиш эканлигини, ревизионизмнинг амалий ифодаси эканлигини фoш қилган ва унинг социал илдишларини очиб ташлаган.

Мильеран 1904 йилда социалистик партиядан чиқарилгандан кейин, бошқа собиқ социалистлар (Бриан, Вивиани) билан биргалликда «мустақил социалистлар» группасини тузган. 1909—1910, 1912—1913, 1914—1915 йилларда турли министрлик лавозимларида ишлаган. Октябрь социалистик революциясидан сўнг Мильеран Советларга қарши интервенциянинг ташкилотчиларидан бири, 1920—1924 йилларда — Франция республикасининг президенти бўлган. 1924 йил июнда, у билан ҳамкорлик қилишдан бош тортган сўл буржуа партиялари сайловда ғалаба қозонгандан кейин, Мильеран истеъфо беришга мажбур бўлган. 1925—1927 йилларда сенатор қилиб сайланган.—102—103.

Михайловский, Н. К. (1842—1904) — либерал народникликнинг энг кўзга кўринган назарийчиси, публицист, адабий танқидчи, философ-позитивист, социологиядаги субъектив мактаб намояндalarидан бири. 1892 йилда «Русское Богатство» журнаliga бошчилик қилган; журнал саҳифаларида марксистларга қарши қаттиқ кураш олиб борган. Михайловскийнинг қарашлари В. И. Лениннинг «Халқ дўстлари» нима ва улар социал-демократларга қарши қандай курашадилар?» деган ва бошқа асарларида танқид қилинган.—10.

Монтескьё (Montesquieu), *Шарль Луи* (1689—1755) — машҳур француз буржуа социологи, иқтисодчи ва ёзувчи. XVIII асрдаги буржуа Маърифатининг намояндаси, конституцион монархия назарийчиси. Асосий асарлари: «Форс мактублари», «Римликларнинг буюклиги ва инқирози сабаблари ҳақида мулоҳазалар», «Қонунларнинг моҳияти ҳақида» деган асарлардир.—53.

Наполеон I (Бонапарт) (1769—1821) — 1804—1814 ва 1815 йилларда Франция императори.—27, 76.

Наполеон III (Бонапарт, Луи; Луи Наполеон) 1808—1873) — 1852 йилдан 1870 йилгача Франция императори, Наполеон Iнинг жияни. 1848 йил революцияси мағлубиятга учрагач, Франция республикасининг президенти қилиб сайланган; 1851 йил 2 декабрга ўтар кечаси давлат тўнтариши қилган. К. Маркс «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» деган асарида Наполеон III га баҳо берган (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Икки томли танланган асарлар, I том, «Ўздавнашр, 1959 йил, 230—340-бетларга қаралсин).—26.

Пальчинский, П. И. (1875—1929) — инженер, «Продуголь» синдикатининг ташкилотчиси, банк аҳллари билан яқин алоқада бўлган, 1917 йил Февраль буржуа-демократик революциясидан сўнг — буржуа Муваққат ҳукуматида савдо ва саноат министрининг муовини бўлган. Саноатчилар саботажининг илҳомчиси, демократик ташкилотларга қарши курашган. 1917 йил 25 октябрда (7 ноябрда) Қишқи сарой мудофаасининг бошлиғи. Октябрь социалистик революциясидан кейин — Совет саноатидаги зараркунадачилигининг ташкилотчиларидан бири.—13.

Паннекук (Pannekoeck), *Антони* (1873—1960) — голланд социал-демократ. 1907 йилда Голландия Социал-демократик ишчилар партияси сўл қанотининг органи — «De Tribune» («Минбар») газетасининг асосчиларидан бири бўлган; бу қанот 1909 йилда Голландия Социал-демократик партияси («минбарчилар» партияси) бўлиб расмийлашган. 1910 йилдан бошлаб герман сўл социал-демократлари билан яқин алоқада бўлиб, уларнинг органларида актив қатнашган. Жаҳон империалистик уруши йилларида — интернационалист, Циммервальд сўлларининг назарий органи — «Vorbote» («Дарақчи») журналининг нашр этишда қатнашган. 1918—1921 йилларда Голландия Коммунистик партиясига кирган ва Коминтерн ишида қатнашган. Ўта сўл, сектантлик позициясида турган. 1921 йилда Паннекук компартиядан чиққан ва сал вақт ўтмай актив сиёсий фаолиятдан четлашган.—110, 112, 113, 115.

Плеханов, Г. В. (1856—1918) — рус ва халқаро ишчилар ҳаракатининг атоқли арбоби, Россияда марксизмни биринчи бўлиб пропаганда қилган киши. 1883 йилда Женевада биринчи рус марксистик ташкилоти — «Меҳнатни озод қилиш» группасини тузган. Плеханов народникликка қарши курашган, халқаро ишчилар ҳаракатидаги ревизионизмга қарши чиққан. 900-йилларнинг бошларида «Искра» газетаси ва «Заря» журнали редакцияси составига кирган.

Плеханов 1883 йилдан 1903 йилгача материалистик дунёқарашни ҳимоя қилиш ва пропаганда қилишда катта роль ўйнаган бир қанча асарлар ёзган. Аммо ўша вақтдаёқ Плеханов жиддий хатолар қилган; бу хатолар унинг кейинги вақтдаги меньшевистик қарашларининг куртаги эди. РСДРП II съезидан кейин Плеханов оппортунизм билан муросасозлик қилиш позициясига ўтиб кетган, сўнгра меньшевикларга қўшилган. Биринчи рус революцияси даврида барча асосий масалаларда меньшевистик позицияларда турган. Реакция ва янги революцион юксалиш йилларида махчиларининг марксизмни ревизия қилишига ва ликвидаторликка қарши чиққан, партияли меньшевиклар группасига бошчилик қилган. Жаҳон империалистик уруши даврида социал-шовинизм позицияларига ўтган. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин Россияга қайтиб келиб, мудофаачи меньшевикларнинг ўта ўнг «Единство» группасига бошчилик қилган, Россия социализмга ўтиш учун етилган эмас, деб ҳисоблаб, большевикларга, социалистик революцияга қарши чиққан. Октябрь социалистик революциясига салбий муносабатда бўлган, бироқ Совет ҳокимиятига қарши курашда қатнашмаган.

Ленин Плехановнинг фалсафий асарларига ва унинг Россияда марксизмни ёйишдаги ролига юксак баҳо берган; шу билан бир вақтда Плехановни марксизмдан қайтганлиги ва сиёсий фаолиятида катта хатолар қилганлиги учун қаттиқ танқид қилган.—102, 117.

Помяловский, Н. Г. (1835—1863) — рус демократ ёзувчиси. Ўз асарларида Россиянинг самодержав-бюрократик негизларига, жабрзулм ва зўравонликка қарши чиққан. Н. Г. Чернышевский ва А. М. Горький Помяловскийнинг ижодига юксак баҳо берганлар.—96.

Потресов, А. Н. (1869—1934) — меньшевизм лидерларидан бири. Реакция ва янги революцион юксалиш йилларида — ликвидаторлик

торлик идеологи. Жаҳон империалистик уруши вақтида — социал-шовинист. Октябрь социалистик революциясидан кейин эмиграция қилган, чет элда Керенскийнинг «Дни» деган ҳафталик газетасида қатнашган, Совет Россиясига қарши ҳуружлар қилиб турган.—3, 117.

Прудон (Proudhon), *Пьер Жозеф* (1809—1865) — француз публицисти, экономист ва социолог, майда буржуа идеологи, анархизм асосчиларидан бири, касби — ҳарф терувчи. 1840 йилда «Мулк нима?» деган китобини бостириб чиқарган. Прудон майда хусусий мулкни абадийлаштиришни орзу қилган ва йирик капиталистик мулкни майда буржуазия нуқтаи назаридан танқид қилган. У «текин кредит» бериш йўли билан ишчиларнинг ўз ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлишларига ва ҳунармандларга айланишларига ёрдам берадиган махсус «халқ банки» ташкил қилишни таклиф этган. Прудоннинг махсус «айирбошлаш банклари» ташкил қилиш тўғрисидаги хомхаёли ҳам ана шундай реакция характерга эга эди, чунки унинг фикрича, бундай банклар ёрдамида меҳнаткашлар гўё ўз меҳнат маҳсулотларининг одилона сотилишини таъмин қила олар эмишлар ва айни замонда капиталистик мулк бўлган ишлаб чиқариш қуроллари ва воситаларига даҳл қилмас эмишлар. Прудон синфий зиддиятларнинг асосий манбаи давлатдир, деб ҳисоблаб, тинч йўл билан «давлатни тутатиш» ҳақидаги хаёлий режаларни илгари сурган, сиёсий курашга салбий муносабатда бўлишни тарғиб қилган. У 1846 йилда «Иқтисодий зиддиятлар системаси, ёки Қашшоқлик философияси» деган китоб чиқариб, унда ўзининг майда буржуача фалсафий-иқтисодий қарашларини баён қилган. Маркс «Философия қашшоқлиги» деган асаридан Прудоннинг китобини жуда қаттиқ танқид қилиб, бу китобнинг илмий жиҳатдан асосизлигини кўрсатиб берган. 1848 йилги революция даврида Таъсис мажлисига сайланган Прудон ишчилар синфининг революцион чиқишларини қоралаган; 1851 йил 2 декабрда бўлган бонапартчилар тўнтаришини маъқуллаган, шу тўнтаришдан кейин Францияда Иккинчи империя режими ўрнатилган.—51—52, 63, 102, 104.

Радек, К. Б. (1885—1939) — 900-йилларнинг бошларидан бошлаб Галиция, Польша ва Германия социал-демократик ҳаракатида қатнашган; герман сўл социал-демократларининг газета ва журналларида қатнашган. Жаҳон империалистик уруши йилларида интернационалистик позицияларда турган, бироқ центризм томонига оғиб турган; миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи масаласида хато позицияда турган. 1917 йилдан бошлаб большевистик партия сафида бўлган. Брест сулҳини тузиш даврида — «сўл коммунист». 1923 йилдан бошлаб — троцкийчилар оппозициясининг актив арбоби бўлган, шунинг учун 1927 йилда ВКП(б)нинг XV съезди уни партия сафидан чиқарган. 1930 йилда партия сафига қайтиб олинган, 1936 йилда антипартиявий фаолияти учун яна партиядан чиқарилган.—110.

Ренодель (Renaudel), *Пьер*, (1871—1935) — Франция социалистик партиясининг реформистик лидерларидан бири. «Le Peuple» («Халқ») (1902—1914), «L'Humanité» («Инсоният») (1914—1920) газеталарининг редактори; депутатлар палатасининг аъзоси (1914—1919, 1924) бўлган. Жаҳон империалистик уруши вақтида социал-шовинист бўлган. 1927 йилда социалистик партиядаги

раҳбарлик лавозимидан четлашган, 1933 йилда — партиядан чиқарилган; кейинроқ кичик бир неосоциалистик группа тузган.—3, 44—45.

Рубанович, И. А. (1860—1920) — эсерларнинг лидерларидан бири. Халқаро социалистик бюро аъзоси. Жаҳон империалистик уруши вақтида — социал-шовинист. Октябрь социалистик революциясидан кейин — Совет ҳокимиятининг душмани бўлган.—3.

Русанов, Н. С. (1859 йилда туғилган) — публицист, народная-волячи, кейинчалик эсер. Муҳожирликда юрганида Ф. Энгельс билан учрашган. 1905 йилда Россияга қайтиб келган, эсерларнинг бир нечта газеталарига редакторлик қилган. Октябрь социалистик революциясидан сўнг — оқ эмигрант.—45.

Самба (Sembat), Марсель (1862—1922) — Франция социалистик партиясининг реформист лидерларидан бири, журналист. 1893 йилдан бошлаб депутатлар палатасининг аъзоси. Жаҳон империалистик уруши вақтида — социал-шовинист. 1914 йил августдан бошлаб 1917 йил сентябргача Франциянинг империалистик «миллий мудофаа ҳукумати»да жамоат ишлари министри бўлган. 1915 йил февралда Антанта мамлакатлари социалистларининг Лондон конференциясида иштирок этган; бу конференция шу социалистларни социал-шовинизм программаси асосида бирлаштириш мақсадида чақирилган эди.—44—45, 47.

Скобелев, М. И. (1885—1939) — 1903 йилдан бошлаб меньшевиклар сафида туриб социал-демократик ҳаракатда қатнашган. Жаҳон империалистик уруши йилларида — центрист. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин Петроград Совети раисининг ўринбосари, биринчи чақириқ МИК раисининг ўринбосари; 1917 йил майдан августгача — буржуа Муваққат ҳукуматининг меҳнат министри бўлган. Октябрь социалистик революциясидан кейин меньшевиклардан четлашган, кооперация системасида, сўнгра Ташқи савдо Халқ комиссарлигида ишлаган, 1922 йилдан бошлаб РКП(б) аъзоси, масъул хўжалик ишида ишлаган, 1936—1937 йилларда Бутуниттифоқ радиокомитетида ишлаган.—14, 46.

Спенсер (Spencer), Герберт (1820—1903) — инглиз филозофи, психолог ва социолог, позитивизмнинг таниқли намояндаси, жамиятнинг органик назарияси деган назариянинг асосчиларидан бири. Спенсер социал тенгсизликни оқлашга ҳаракат қилиб, кишилик жамиятини ҳайвон организмга ўхшатган ва яшаш учун кураш тўғрисидаги таълимотни инсоният тарихига ҳам кўчирган. Спенсернинг реакцион филозофик ва социологик қарашлари ушн инглиз буржуазиясининг энг машҳур идеологларидан бирига айлантирган. Асосий асари — «System of «Synthetic Philosophy», 1862—1896 («Синтетик филозофия системаси»).—10.

Стаунинг (Stauning), Торвальд Август Маринус (1873—1942) — Дания давлат арбоби. Дания социал-демократияси ва II Интернационалнинг ўнг лидерларидан бири, публицист. 1906 йилдан — Дания парламентининг аъзоси. 1910 йилдан Дания социал-демократик партияси ва унинг парламент фракциясининг раиси. Жаҳон империалистик уруши вақтида социал-шовинистик позицияларда турган, 1916—1920 йилларда — Даниянинг буржуа ҳукуматида

лавозимсиз министр бўлган. Кейинчалик социал-демократик ҳукуматга ва буржуа радикаллари ҳамда ўнг социал-демократларнинг коалицион ҳукуматларига бошчилик қилган.—44—45, 118.

Струве, П. Б. (1870—1944) — буржуа экономисти ва публицисти, кадетлар партиясининг лидерларидан бири. 90-йилларда «легал марксизмнинг» энг кўзга кўринган намояндаси, К. Маркснинг иқтисодий ва филозофик таълимотига «қўшимча киритиб» ва «уни танқид» қилиб чиққан, марксизмни ва ишчилар ҳаракатини буржуазия манфаатларига мослаштиришга уринган. Струве либерал монархиячи «Освобождение союзи»нинг (1903—1905) назарийчилари ва ташкилотчиларидан бири, унинг босма органи — «Освобождение» журналининг редактори бўлган. 1905 йилда кадетлар партияси тузилиши билан — шу партия МКнинг аъзоси. Россия империализмининг идеологларидан бири. Октябрь социалистик революциясидан кейин — Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани, контрреволюцион Врангель ҳукуматининг аъзоси, оқ муҳожир бўлган.—38.

Тревес (Treves), Клаудио (1868—1933) — Италия социалистик партиясининг реформист лидерларидан бири. Жаҳон империалистик уруши йилларида — центрист. Октябрь социалистик революциясига душманлик билан қараган. Италия социалистик партияси бўлиниб кетгандан кейин (1922) реформистик Унитар социалистик партиясининг лидерларидан бири бўлган.—118.

Туган-Барановский, М. И. (1865—1919) — рус буржуа экономисти, 90-йилларда — «легал марксизм»нинг кўзга кўринган намояндаси, 1905—1907 йиллардаги революция даврида — кадетлар партиясининг аъзоси. Октябрь социалистик революциясидан кейин — Украинада контрреволюциянинг актив арбоби, Украина буржуа марказий радасининг молия министри. Туган-Барановскийнинг 90-йиллардаги асосий асарлари: «Ҳозирги Англияда саноат кризислари, уларнинг сабаблари ва халқ турмушига таъсири», «Рус фабрикаси ўтмишида ва ҳозир» деган ва бошқа асарлардир.—92.

Турати (Turati) Филиппо (1857—1932) — Италия ишчилар ҳаракатининг арбоби, Италия социалистик партиясининг ташкилотчиларидан бири (1892), унинг ўнг реформистик қанотининг лидер, 1896 йилда парламентга сайланган, у ерда социалист реформистлар группасига бошчилик қилган. Жаҳон империалистик уруши даврида центристик позицияларда турган. Октябрь социалистик революциясига душманлик билан қараган. Италия социалистик партияси бўлиниб кетгандан сўнг (1922) реформистик Унитар социалистик партияга бошчилик қилган. 1926 йилда фашистлар Италиядан Францияга эмиграция қилган.—118.

Церетели, И. Г. (1882—1959) — меньшевизм лидерларидан бири. Реакция ва янги революцион юксалиш йилларида — ликвидатор. Жаҳон империалистик уруши вақтида — центрист. 1917 йилги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин — Петроград Совети Ижроия Комитетининг аъзоси, мудофаачи, 1917 йил майда буржуа Муваққат ҳукумати составига почта ва телеграф

министри бўлиб кирган, июль воқеаларидан кейин — ички ишлар министри бўлган, большевикларни қирғин қилиш йўли билан таъқиб этиш илҳомчиларидан бири. Октябрь социалистик революциясидан кейин Церетели Грузия контрреволюцион меньшевиктик ҳукуматининг раҳбарларидан бири бўлган. Грузияда Совет ҳокимияти ғалаба қозонгандан кейин — оқ муҳожир.—13, 46, 74, 79, 96—97, 117.

Чернов, В. М. (1876—1952) — эсерлар партиясининг лидерларидан ва назариётчиларидан бири. 1902—1905 йилларда — эсерларнинг марказий органи — «Революционная Россия» газетасининг редактори. Жаҳон империалистик уруши йилларида сўл иборалар билан пиқобланиб, амалда социал-шовинизм позицияларида турган. 1917 йилда — буржуа Муваққат ҳукуматида ер ишлари министри бўлиб, помещикларнинг ерларини эгаллаб олаётган деҳқонларни шафқатсиз жазолаш сиёсатини юритган. Октябрь социалистик революциясидан кейин — Советларга қарши уюштирилган исёнларнинг ташкилотчиларидан бири. 1920 йилда чет элга кетиб қолган; у ерда Советларга қарши фаолиятини давом эттирган.—3, 13, 47, 79, 96—97, 117.

Шейдеман (Scheidemann), Филипп (1865—1939) — Германия социал-демократияси ўта ўнг, оппортунистик қанотининг лидерларидан бири. 1903 йилдан бошлаб рейхстагнинг социал-демократик фракциясига кирган. 1911 йилдан бошлаб Германия социал-демократик партияси правлениесининг аъзоси. Жаҳон империалистик уруши йилларида ашаддий социал-шовинист. Германиядаги 1918 йил Ноябрь революцияси вақтида Халқ вакиллари кенгашининг составига кирган, спартакчиларга қарши қирғин уюштириш учун олиб борилган агитация илҳомчиси. 1919 йил феврал — июнда Веймар республикасининг коалицион ҳукуматига бошчилик қилган, 1918—1921 йиллардаги немис ишчилар ҳаракатини қонга ботиришнинг ташкилотчиларидан бири бўлган. Кейинчалик актив сиёсий фаолиятдан четлашган.—3, 44—45, 47, 117.

Штирнер (Stirner), Макс (1806—1856) — герман филозофи, буржуа индивидуализми ва анархизмининг идеологларидан бири. Ўзининг қарашларини 1844 йилда «Der Einzige und sein Eigentum» («Якка шахс ва унинг мулки») деган китобда баён қилган. К. Маркс ва Ф. Энгельс уни бир неча бор танқид қилганлар.—102.

Энгельс (Engels), Фридрих (1820—1895) — илмий коммунизм асосчиларидан бири, халқаро пролетариатнинг доҳийси ва устози, К. Маркснинг дўсти ва сафдоши (В. И. Лениннинг «Ф. Энгельс» деган мақоласига қаралсин. (ТАТ, 2-том, 1—15-бетлар).—4, 6—7, 8—12, 13—17, 18—20, 21, 22—23, 29, 31, 36, 56—58, 59—64, 65—72, 73—78, 79, 80, 81, 82, 88, 94, 97, 100, 103, 105, 107, 108, 112.

МУНДАРИЖА

Биринчи нашрига сўз боши	3
Иккинчи нашрига сўз боши	4
<i>I БОВ.</i> Синфий жамият ва давлат	5
1. Давлат — синфий зиддиятлар муросасизлигининг маҳсулидир	5
2. Қуролли кишиларнинг алоҳида отрядлари, турмалар ва бошқалар	8
3. Давлат — эзилган синфни эксплуатация қилиш қуроли	12
4. Давлатнинг «барҳам топиши» ва зўрлик билан қилинадиган революция	16
<i>II БОВ.</i> Давлат ва революция. 1848—1851 йиллар тажрибаси	22
1. Революция арафаси	22
2. Революция якунлари	27
3. Масаланинг 1852 йилда Маркс томонидан қўйилиши	33
<i>III БОВ.</i> Давлат ва революция. 1871 йилги Париж коммунасининг тажрибаси. Маркснинг анализи	35
1. Коммунарларнинг уринишларидаги қаҳрамонлик нимада?	35
2. Мажақлаб ташланган давлат машинасини нима билан алмаштириш керак?	39
3. Парламентаризмни йўқ қилиш	44
4. Миллатнинг бирлигини уюштириш	50
5. Паразитни — давлатни йўқ қилиш	53
<i>IV БОВ.</i> Давом. Энгельснинг қўшимча изохлари	55
1. «Турар жой масаласи»	56
2. Анархистлар билан бўлган мунозара	59
3. Бебелга хат	63
4. Эрфурт программаси лойиҳасини танқид	66
5. Маркснинг «Гражданлар уруши» деган асарига 1891 йилда ёзилган сўз боши	73
6. Энгельс демократияни бартараф қилиш тўғрисида	79

V-BOB. Давлатнинг барҳам топиши учун зарур иқтисодий асослар	82
1. Масаланинг Маркс томонидан қўйилиши	82
1. Капитализмдан коммунизмга ўтиш	85
3. Коммунистик жамиятнинг биринчи фазаси	90
4. Коммунистик жамиятнинг юқори фазаси	94
VI BOB. Оппортунистларнинг марксизмни сохталаштириши	101
1. Плехановнинг анархистлар билан мунозараси	102
2. Каутскийнинг оппортунистлар билан мунозараси	103
3. Каутскийнинг Паннекук билан мунозараси	110
Биринчи нашрига сўнгсўз	120
Изоҳлар	121
Исмлар кўрсаткичи	142

Д 14 Ленин В. И.

Давлат ва революция: Марксизмнинг давлат тўғрисидаги таълимоти ва пролетариатнинг революциядаги вазифалари.— Т.: Ўзбекистон, 1984.—158.

Сарл олдида: Ўзбекистон КП МК ҳузуридаги партия тарихи ин-ти — КПСС МК ҳузуридаги марксизм-ленинизм ин-тининг фил.

Ленин 1917 йил август—сентябрь ойларида ёзилган «Давлат ва революция» китобида давлат тўғрисидаги марксна таълимотни ривожлантирди, бу таълимотни ревизионистлардан ва оппортунистлардан ҳимоя қилди. Китоб пролетариат революцион ҳаракатининг амалдаги программаси бўлиб қолди. У жуда катта назарий ва сиёсий аҳамиятга эгадир.

Ленин В. И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции.

ББК 11.56+15.5+63.3 (0)5+65.011.7+66.017+67
ЗК2+1МИ+9(М)3+33.04+1МИ+34

№ 196—84
Навой номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси

Д $\frac{0101020000-98}{M 351 (04) 84}$ 4—84

Владимир Ильич Ленин

ГОСУДАРСТВО И РЕВОЛЮЦИЯ

Таржиманинг редактори *О. Тўраев*

ИБ № 2564

Теришга берилди 17.11.83. Босишга рухсат этилди 06.03.84.
Формати 84×108^{1/2} № 1 босма қоғозига «Обыкновенная новая» гарнитурда
юқори босма усулида босилди. Шартли босма л. 8,40.
Шартли кр. отт 8,61. Нашр л. 9,52. Тираж 10 000. Заказ № 52. Баҳоси 25 т.

«Ўзбекистон» нашриёти 700129, Тошкент, Навои, 30. Шартнома № 314—83.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат комитет Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасида терилиб 1-босмахонасида, босилди.
700002, Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.